

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ INFORMÁCIÓTÖRTÉNETÉHEZ

Szerkesztette
Z. KARVALICS LÁSZLÓ

SXO

Az első világháború
információtörténetéhez

INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM

8.

A sorozat szerkesztésében
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Kulturális Örökség és Humán
Információtudományi Tanszéke működik közre

Az első világháború információtörténetéhez

Szerkesztette
Z. Karvalics László

Gondolat, Budapest, 2016

A Szegedi Információtörténeti Műhely 2014. október 8-i
konferenciáján elhangzott előadások

A konferencia megrendezését és e kötet kéziratának
előkészítését az Első Világháború Centenárium
Emlékbizottsága támogatta

A kötet megjelenését az UNESCO Magyar Nemzeti
Bizottsága védnöksége és támogatása tette lehetővé.

Lektorálta és a bevezető tanulmányt írta:
Z. Karvalics László

© Szerzők, 2016

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve

Felelős kiadó Bácskai István
Nyomdai előkészítés Keresztes Mária
Nyomta a Rolling-site

ISBN 978 963 693 630 3
ISSN 1785 8585

TARTALOM

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

- Az információtörténelem találkozik
a Nagy Háborúval 7

SÁGVÁRI GYÖRGY

- A háború muzealizálása. Harctéri műtárgyak,
frontgyűjtemények információs értéke 63

ALBERT B. GÁBOR

- Horthy és a Novara – avagy a Horthy legenda
a két világháború közötti fiú-középiskolai
történelemtankönyvekben 87

SZABÓ SZILÁRD

- Hírszerzés és elhárítás: az osztrák-magyar
katonai titkosszolgálat az első világháborúban 101

LIMPÁR PÉTER

- Az önálló magyar katonai hírszerzés vörös
hajnala – információszerzés és feldolgozás
a Tanácsköztársaság honvédő háborújában 126

KOSZTA ISTVÁN

- „KRIEGSFABRIK” – A szerb
kormánynak 1914. szeptember 23-án
átadott jegyzék műhelymunkájáról 149

MEZŐ FERENC

Lélektani hadviselés az I. világháború
tükrében:

A lélektani hadviselés korszakváltása 180

BOGNÁR KATALIN

Az első világháború és a harmadik
dimenzió. A német Neue Photographische
Gesellschaft világháborús sztereofénykép-
sorozatának magyar vonatkozásai

195

TURBUCZ PÉTER

Az Országos Hadsegélyező Bizottság
szerepe a honi propagandában 1914-15-ben,
különös tekintettel a bizottság által
rendezett előadásokra

208

KISS GÁBOR

Jelentőkutyák és postagalambok alkalmazása
az osztrák–magyar haderőben
az I. világháború során

248

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA

Eszmék áramlása a frontokon
és hadifogoly-táborokban – Mezey István
levelei Felvinczi Takács Zoltánnak

260

FRISNYÁK ZSUZSA

A rémhírek térbeli terjedése
és következményei. Az autósok üldözése
1914 augusztusában

276

SZIRMAI GÁBOR

Három világháborús informatikatörténeti etűd
muzeológusi-technikatörténeti szemmel

294

SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Katonai tábori újságok az első világháborúban
– 16-os honvéd, Négyes honvédek háborús
lapja, Cibo viccek

323

AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM TALÁLKOZIK A NAGY HÁBORÚVAL

Alig több mint száz évvel az első világháború kitörése után, a centenáriumi alkalmat mohón megragadó társadalomtudományi reflexióhoz csatlakozva több nyomós okunk van arra, hogy a hajdanvolt harci eseményekhez sajátos és kezdeményező módon, *információtörténeti kontextusban* is közelítsünk.¹

Magát a világháborút számos szempontból tette már mérlegre a történeti irodalom. A szintetikus művek mellett könyvtárnyi önálló, szakosított feldolgozás jelent meg a katonai, politikai, diplomáciai, gazdasági szempontok tematikus és kronologikus rendben való áttekintésével. Nem született még azonban olyan megközelítés,²

¹ E kötet tanulmányai a Szegedi Információtörténeti Műhely 2014. október 8-i konferenciáján előadásként hangzottak el.

² Próbaképp egy mintaszerű digitális könyvtár, az MTDA történetének eddigi legnagyobb vállalkozását vettem szemügyre, amely egyszerre 100 korabeli (a magyar mellett angol, német és francia) kötet kiadásával állított emléket a száz évvel ezelőtt kitört NagyHáborúnak. A 17 ezer oldalnyi és több mint 10 ezer fényképet tartalmazó anyagban a hírszerzési témán kívül nincs olyan, ami címszerűen információtörténeti tárgyat érintene. Nincs olyan, amely önálló fejezetben foglalkozna idetartozó kérdésekkel. Természetesen a visszaemlékezések – és kis részben az értekező próza műfajú feldolgozások – számos érdekes és személyes, releváns szörványadalekót tartalmaznak, de felhasználásukhoz szisztematikusan át kellene fésülni valamennyi közölt tételt, és a digitalizálásra nem került hasonló kiadványokat. A gyűjtemény elérhető ezen a helyen: http://mtdaportal.extra.hu/Bokk_nagy_haboru.html

amely a *Nagy Háború információitörténetét* magát kívánta volna megírni: azt, ahogyan az események menetébe különféle információs mechanizmusok alakító vagy befolyásoló erővel szóltak bele. A háborús kulcs-történeteknek, változásoknak, fejleményeknek az információs infrastruktúrával, technológiával és kultúrával összekapcsolt értelmezését.³

Másfelől a 19. század utolsó harmadában a gazdasági/ társadalmi/technológiai fejlődéshez kapcsolódó olyan, átfogó információs megatrendek indultak el a világban, amelyek aztán a 20. század harmincas éveinek „koraszülött” információs társadalmához vezettek. Az első világháború jól vizsgálható és feltétlenül mérlegre teendő tehát arról az oldalról is, hogy az általa teremtetett „*tartós rendkívüliség*” *fél évtizede milyen dramaturgiai szerepet játszott a kortárs információs megatrendek alakításában*, hogyan és hányféle csatornán keresztül „szólt” bele azok alakulásába.⁴ Másképpen: elkerülhetetlen a Nagy Háború helyének információitörténeti kijelölése is.

Ezek a kiindulópontok természetesen összekapcsoltan, összefonódva jelennek meg a nevezetes öt év eseménytörténetében. Induljunk el tehát egy jól ismert epizódtól.

³ Természetét tekintve az információs vonatkozásokra való fókuszálás és az információs mozzanatokból való építkezés nem más, mint valamiféle elbeszélői „nyelv”. A diskurzusként felfogott (Nagy) Háborúhoz annyi a hozzájárulása, hogy sajátos narrációjával új fénytörésbe helyez ismert, kevésbé ismert, másképp súlyozott vagy éppen a jelentéktelenségből kiemelt ismeretdarabokat. Ha ezt színvonalasan teszi, képes lehet hozzájárulni komplexebb elemzői sémák és megértési alakzatok kialakításához. De mindez megfordítva is igaz: a diskurzusként felfogott információitörténeti paradigmát, „iskolát” is továbbépítésre sarkallja a (Nagy) Háború különösségében való elmélyülés. Az általános nézőpont alkalmazása a speciális, komplexitásban, kiterjedtségben, összetettségben egyedi, ám bizonyos vonatkozásban mégis archaikus témára szükségszerűen visszahat magára a megközelítésmódra, árnyalja a módszertant, pontosítja a fogalmakat, nagyobb felbontásban láttat összefüggéseket, végső soron gazdagítja a diszciplináris sémákat.

⁴ Ugyanígy maradna hiányos a hatvanas évek információs társadalmának létrejöttét magyarázó okfejtés a második világháború hasonló szempontú elemzése nélkül (Z. Karvalics, 2010).

Előjáték

1914. augusztus 20-a nyugaton sikereket, a keleti hadszíntéren viszont vereséget hozott a Schlieffen-tervet kétfrontos háborúval megvalósító németeknek. Miközben a főerők Liège után ezen a napon foglalták el Brüsszelt, és sikerült visszaverniük egy francia ellentámadást is Elzászban, a három napja indított orosz offenzíva Európa másik végén komoly csapást mért a védekezésre berendezkedett császári csapatokra Gumbinnen mellett. Kelet-Poroszország egyharmada pillanatok alatt orosz kézre került, a vonalak mögött pánik tört ki, és megindult a menekülők áradata Berlin felé.

A német főparancsnok, von Moltke Koblenzből, a nyugati front csücskéből még aznap felhívta telefonon von Prittwitz tábornokot, a kelet-poroszországi 8. hadsereg parancsnokát, hogy egyeztessenek. A tábornok azonban kizárólag a nehézségekre, a vártnál sokkal gyorsabb orosz felvonulásra panaszkodott, s a bekerítéstől való félelmében a visszavonulást tervezgette. Reménytelenséget sugalló letargiája felbosszantotta Moltkét: egy másnapi utasításban leváltotta Prittwitzet, és a helyére a nyugállományból visszahívta az alig ismert, 66 éves Paul von Hindenburg tábornokot, vezérkari főnökké pedig a belga fronton már bizonyított Erich Ludendorffot nevezte ki.

Az új vezetés néhány nap alatt megfordította a helyzetet. Mivel a velük szemben álló két orosz hadsereg nyílt rádióvonalon keresztül tartotta a kapcsolatot, a lehallgatott üzenetekből világossá vált számukra, hogy a cári csapatok megelégedtek az elért pozícióval, nem készülnek újabb offenzívára, nem várnak ellentámadást, és a következő napokban nem fognak közeledni egymáshoz. Egy, már korábban kidolgozott terv aktualizá-

lásával, a vasúti csapatszállítás előnyeit élvezve a németek villámgyorsan bekerítették a 2. orosz hadsereget, és Tannenberg mellett, augusztus 26-án totális vereséget mértek rájuk. Négy hadtest teljesen megsemmisült: aki nem halt meg az ütközetben, hadifogolyként végezte.

Frederik Nebeker a tannenbergi csata sok helyről ismert történetét sajátos nézőpontból meséli el: az eseményekben szerepet játszó *információtechnológiai megoldások felől* (Nebeker, 2009: 11–15). Moltke ugyanis azért élhetett egyáltalán a *távolsági telefonhívás* lehetőségével, mert közvetlenül a világháború előtt (Európában és Amerikában nagyjából egy időben) sikerült megoldani az átvitt jelek felerősítését. Az 1910-ben szabadalmazott trióda (három elemű elektroncső) továbbfejlesztett változatát, az ún. LRS-relét 1912-től kezdik telepíteni Németország egyes körzeteiben: Koblenzből ezért nyílt mód a több mint ezer kilométerre lévő kelet-poroszországi helyszínre kapcsolni. S ugyancsak az elektroncső tette lehetővé, hogy az úgynevezett „földtávíró” vevőegységének egy változatával (megfelelő fizikai közelségből) a nyílt forgalomban sugárzott (kódolatlan) rádióüzenet lehallgatható legyen.

A világháborús szakirodalomban régóta jelen vannak azok a nézőpontok, amelyek a háború kimenetelét eldöntő, leglényegesebb faktornak éppen a kommunikáció technológiájában tapasztalható különbségeket tartják (Hugill, 1999, Hall, 2012), az információs nézőpont ennek ellenére mégis tipikusan aluldiszkutált. Ebben a tanulmányban azt kívánom bizonyítani, hogy a leginkább kézenfekvő és jól ismert információs vonatkozásokon túlmenően is számtalan fontos tárgykör sorolható ide és fedezhető fel. Így a „Prittwitzet társaszó Moltke” és az „elfogott orosz rádióüzenetek” epizódja mögött az erőltetett fejlesztéssel és azonnali használatba vétellel

jellemezhető technológiai játszmákon keresztül sok árnyalatban rajzolódik ki az információs fegyvertár háborús bevetésének szinte teljes keresztmetszete. Ezenfelül jól azonosíthatóak a felhajtóerők, amelyek majd a békekötéseket követően továbböröpítik a háborús innovációkat, s még azt is tetten érhetjük végül, hogy egy harcéri esemény megfelelő kontextusba helyezése miként segíthet közel kerülni a technológián túli, átfogóbb információs megatrendek érzékeléséhez. Az információtörténeti jelentőségű témakörök és témakapcsolatok száma, mint majd látjuk, oly nagy, hogy mindössze arra nyílik módunk, hogy ezt a gazdagságot a szórványadatok tudatos egymás mellé komponálásával felvillantsuk. Az események és összefüggések bemutatása nagy részben tehát a téma „kiterjedését” szeretné feltárni, másrészt illusztrációs céllal a további kutatásokat kívánja ösztönözni. Emiatt itt-ott olyan kérdéskörökről is érdemes rövid áttekintést adni, amelyeket szűk szakértői körben jól ismernek ugyan, de jellemzően nem voltak eddig képesek arra, hogy beépüljenek átfogóbb diskurzusokba.⁵

Ahol azonban mód nyílik arra, hogy elemző-magyarázó kommentárokkal, új problémadimenziók megjelenítésével, szokatlan összefüggések kiemelésével tegyük izgalmasabbá a kifejtést, ott igyekszünk a diskurzus mélységét is megnövelni – mint egy földtani feltárás esetén, a felszíntől lefelé haladva egyre ritkábban látogatott, egyre titokzatosabb és egyre összetettebb rétegekig jutva.

⁵ Emiatt is kérem az olvasót, ne kérje számon rajtam, ha egy-egy részterület esetén nem a legfrissebb, legjobb feldolgozásokat idézem. A többtucatnyi egyedi témához teljes irodalomkutatást végezni nemcsak célszerűtlen, de reménytelen és értelmetlen is lett volna.

Első szint.

**Jelek átvitele: telefon, távíró,
vezeték nélküli hírközlés**

Moltke tábornok telefonhívását nemcsak az elektroncső tette lehetővé, ahogy korábban említettük, hanem az a német program is, amely a nagysebességű telefonhálózat kapacitásának növelését szolgálta: az ehhez szükséges berendezések a Siemens futószalagjairól egyből a frontra kerültek. A beszédkapcsolat infrastruktúrájának méreteit és fontosságát jól érzékelteti, hogy az európai hadszíntérre belépő amerikai Signal Corps negyed millió kilométer telefonvezeték kihúzásával és 273 alközpont építésével teremtette meg a maga saját hálózatát, amin naponta 150 ezer helyi hívást és 4000 távolsági beszélgetést bonyolítottak le. (A kapacitás növelését az ún. multiplex eljárással sikerült növelni: négy rézvezetéken három telefonbeszélgetést és 12 táviratüzenetet lehetett egyidejűleg forgalmazni.)

S noha a telefon a főhadiszállások nélkülözhetetlen eszköze lett, a kommunikációs munkamegosztásban és a katonai műveletek irányításában a régebbi, jól bevált távíró használata is meghatározó maradt. Egyedül az USA európai hálózatán havi 1 millió (napi 30 ezer) üzenet kel útra a háború végén. A kommunikációs igényeket kiszolgáló híradós alakulatok csak új behívásokkal tudták az egyre magasabb szintre járatott forgalmat követni. És nem is csak az operatív menedzsment, az üzemeltetés oldaláról: a hálózatot magát is rendre újjá kell építeni, mert a jelfolyam sérülékeny kábeleken és légvezetéseken áramlik. Egymás vezetékeit tudatosan is elvagdossák a szemben álló felek, de még nagyobb pusztítást végez az ágyútűz, amely sávosan tarol le mindent, és semmisíti meg, válogatás nélkül, a telefonhuzalokat is.

A frontvonalakon emiatt az üzenetek célba juttatásának premodern technikáira is szükség volt. A futárok (emberek⁶, hírvívő kutyák,⁷ postagalambok⁸) és a szignál-rendszerek (fény-, zászló- és hangjelzések) nemcsak egzotikus széljegyzeteket írtak a háború krónikájának üzenettovábbítással foglalkozó fejezeteihez,⁹ hanem annak kiterjedt, fontos és mindmáig alulértékelt epizódját jelentik. 1915 közepétől kezdődött meg a talaj vezetőképességét kihasználó földtávíró tömeges rendszerbe

⁶ Ezt a szolgálatot több ezer „szakosított” front-futár végezte, mindkét oldalon. (Ilyen állományba tartozott egyébként Adolf Hitler is.)

⁷ A több tízezer (!) kutya közül csak néhány ezer volt alkalmas arra, hogy üzenetek továbbítására is lehessen őket használni. Ugyanakkor számos más információs funkciójuk volt: sebesülteket kutattak fel, jelző-riasztó feladatra, objektumvédelemre is nagyon alkalmasak voltak, a közeledő ellenségre figyelmeztető morgással, ugatással. A teherszállításban tipikusan a nehéz terepen kiegészítő súly cipelésére lehetett bevetni őket, mint pl. elpusztult híradós vonal újraterelítése. S nem elhanyagolható szerepet játszottak a frontélet humanizálásában, avval, hogy jelenlétükkel a hűség, a ragaszkodás, a feltétel nélküli odaadás és a szeretet mintázatait jelentették meg, s nem mellékesen patkányokra vadászva járultak hozzá az állóháború elviselhetőbbé tételéhez. A kitüntetéshalmozó amerikai Stubby „örrmester” multifunkcionális harci eb volt: előre jelezte a gáztámadást, sérült bajtársakat kutatott fel, egyszer pedig elfogott egy német kémét.

⁸ A kutyákra és postagalambokra, a vonatkozó szakirodalommal együtt lásd Kiss Gábor remek tanulmányát ebben a kötetben. Érdekesképp megemlítjük, hogy a két állat „csapatként” is együttműködhetett. Készült egy olyan miniatűr, 16 mm-es filmet használó, rugómotoros továbbítású fényképezőgép-prototípus is a svájci Waldében, a Michel család manufaktúrájában, amelyet az ellenséges állásokat felderítő postagalamb hasa alá szereltek. A tervek szerint egy kutya hátára szíjazott zárt kosárban szállították volna a galambokat a helyszínre, amelyek néhány kör megtétele után visszarepültek a kutya mellett várakozó gazdához (Féjér, 2007). De nem a galamb volt az egyetlen információtechnológiai támogatásra használt szárnyas a világháborús hadseregekben. A gáztámadások korai felismerésére a bányaművelésben már bevált kanárikat is alkalmaztak (Harrington, 1918), ebben a funkciójukban két világháborús kiállításon is szerepeltették muzeológusaink (Borbás, 2015).

⁹ A számos különleges megoldás közül csak kettőt említünk meg: az ellenség számára láthatatlan *ultraviola* tartomány fényjelzéseit és francia repülőgépek *füsttelegráf-jelzéseit*. (A pilóták húszkilós fenyőkorom-tartályból két percig látható jeleket tudtak az égre rajzolni, a fénytávíró módjára előre egyeztetett jelentéssel.)

állítás, amikor kiderült, hogy az elektronső ezt a vezeték nélküli jelátvitelt is forradalmasítani tudja, néhány száz méterről néhány kilométerre növelve a hatósugarat. (A legfejlettebb francia eszközből 1916-tól, alig három év alatt tízezer darabot gyártottak és „terítettek szét” a szövetségesek között, de számtalan amerikai és német tudós is dolgozott folyamatosan a föld-telegráfia tökéletesítésén.) Mégis, a vezeték nélküli hírközlés területén a jellegadó és valóban tömeges megoldást a rádiótechnológiában sikerült elérni.

Kielégítő módon működő eszközök már rendelkezésre álltak ugyan, de a háborús szükséglet elképesztő rádiómérnöki kutatás-fejlesztési áttöréseket hozott. A technológiai sor minden elemében, elsősorban az elektronsőnek köszönhetően (hatékonyabb transzmitterek, erősítők, antennák, kifinomult oszcillátorokkal is érzékenyebbé tett vevők, zajszűrés, többek között beépített mikrofonnal) felgyorsult a fejlesztés (már akkor mondogatták, amit aztán a történészek azóta is kedvvel idéznek, hogy négy év alatt több történt, mint előtte húsz-harminc év alatt). Mivel a hajóforgalomban már a háború előtt is használatban volt a rádiós hírközlés, a fejlesztés egyik motorját a haditengerészetek jelentették. A szárazföldi elterjedés gátja az első időszakban az adó- és vevőegységek nagy mérete és súlya volt, emiatt a fejlesztések a hordozhatóság és a mozgathatóság szempontjait helyezték előtérbe. A repülés világa idegenkedve fogadta a rádiót: a kiabáláshoz (!) és karjelzésekhez szokott pilóták 1915-ben még hívatlan vendégnek tekintették – 1919-ben pedig már megtagadták a repülést, ha nem volt készülményük. A rádiós hírközlés a háború végére a tankokat is meghódította.

A telefon-, elektronika- és rádiótörténészek számára mindezek ismert fejlemények, de az átfogóbb hadtörté-

neti munkákban gyakorta elmarad a méltatásuk. Arra a szempontra pedig a legritkább esetben térnek ki a szerzők, hogy a hírközlés alaptermékjeiknek fejlesztése a háború előtt még osztatlan, *hálózati tudásközösségként működő nemzetközi együttműködésben* történt, a fejlesztőmérnökök, a gyakorlati felhasználók és a fizikus alapkutatók között kialakult szakmai kapcsolatokra épülve. Az amerikai specialistákat tömörítő nemzeti szervezet emiatt váltott nevet és „műfajt” 1912-ben, hogy immár mint IRE (Institute of Radio Engineers), minden érintett kutatót befogadjon más kontinensekről is, és az 1913-tól megjelenő 'Proceedings' valamennyiük közös publikációs felülete és olvasmánya legyen. Innovációs szempontból izgalmas fejleménynek mondható, hogy a közös háttérismeretekre milyen eltérő kutatási stratégiák és technológiai megoldások épültek a hirtelen riválissá lett nemzetek titkos laboratóriumaiiban. Hogy egy-egy megoldás miért és hogyan sikerült a briteknek, az amerikaiaknak, a franciáknak vagy a németeknek (vagy – hogy egy kevésbé ismert adatot említsünk – a japánokkal fejlesztető oroszoknak)¹⁰ jobban, annak izgalmas technika- és tudománytörténeti okai vannak. A párhuzamos fejlesztések azonban kétségtávolan hozzájárulnak ahhoz, hogy a háború után, egy immár globálisnak mondható innovációs ökoszisztéma részeként minden részterületen a legmegfelelőbb eljárások standardizálódjanak, és a technológia stabilizálódása megnyissa az utat a tömeges használathoz.

¹⁰ A ma is ismert elektrotechnikai óriás, a japán OKI cég (amelynek elődjét a szigetország távközléstörténetének emblemikus alakja, Kibataro Oki alapította 1881-ben) 1916-ban kapott megrendelést az országával tíz éve még háborúban álló oroszoktól hordozható telefonok, vákuumcsövek és elektronikus vezetékek fejlesztésére és gyártására http://www.oki.com/en/profile/history/his_1.html (Letöltve: 2015. június 6.)

Második szint.

Információs játszmák: zavarás, lehallgatás, titkosítás, dekódolás, hírszerzés

A szemben álló feleknek viszonylag gyorsan kellett tudatosítaniuk, hogy semmilyen kommunikációs csatorna nincs biztonságban. Az ebből a szempontból erősen felkészületlen oroszok ezt duplán érezték meg Tannenbergnél a saját bőrükön: nem számítottak rá, hogy antennával mérik be az adásaikat, majd azokat könnyűszerrel lehallgatják. S mivel nem volt veszélyérzetük, az üzeneteket mindenféle titkosítás nélkül indították útnak.¹¹

A hírközlés körüli „innovációs háborúnak” (Hartcup, 1988) két rendszerszintje alakult ki: a fizikai és a kriptológiai csatatér. Az előbbi a jelek átvitele, illetve átvihetősége, az utóbbi az üzenetek tartalmának elrejtése, illetve megfejtése körül bonyolódott.

A fizikai destrukcióval – az ellenség vezetékeinek átvágásával ¹² vagy megrongálásával – szemben csak az infrastruktúra elrejtése jelenthetett védelmet. Nem véletlen, hogy a hadviselő felek egészen korán egészen magas szintre fejlesztették azokat az antennákat, amelyekkel bemérhetővé váltak adáshelyek és adásirányok (ahová aztán csapásmérő műveleteket lehetett tervezni). Antennaerdők leptek el minden területet, ahol az ellenség kommunikálhatott. (A franciák különösen a Zeppelinek

¹¹ Az már a sors fintora, hogy amikor az oroszok észbe kaptak, és titkosították az üzeneteiket, akkor a németeknek sikerült az orosz kódkönyvet megkaparintani, így később a titkosított üzeneteket is könnyűszerrel fejtették meg, hozzájárulva az újabb, megsemmisítő csapásokhoz.

¹² Annak például, hogy a brit *Telconia* hajónak sikerült mind az öt, Németországot Észak-Amerikával összekötő kábelt elvágnia, teljes egészében áttérte a vezeték nélküli csatornákra a német forgalmat (ott pedig már a kódfejtők tudták feltenni az i-re a pontot).

üzenetforgalmát vadászták, a britek az egész tengert figyelték, bemérve minden német adást.)

A vezeték nélküli megoldások esetében a jelátvitel ellehetetlenítését a rádióadások zavarása szolgálta. Megindult tehát a zavarásellenes technológiák kifejlesztése, és ezzel párhuzamosan a saját adások felismerhetetlenné rontása zavaró jelekkel – hogy az értelmetlennek tűnő zajból fogadó oldalon ismét jelentéssel bíró, azonosítható üzenet álljon össze. Mivel azonban a lehallgatás majdhogynem könnyebb volt, mint a zavarás, német és szövetséges oldalon is kifejlődtek a nehezebben lehallgatható készülék-változatok (a Fullerphone és az Unabhörchbare Telegraph). Sőt, harcászati szempontból egyre nagyobb értéke lett az ellenfél terveinek megismerését ígérő lehallgatásnak, mint a koordinációs hatékonyságot rontó zavarásnak. Így viszonylag gyorsan beleszaladtak a felek a titkosítás-kódfejtés oda-vissza játszmáiba.

A brit Admiralitás tengeri hírszerzése például a háború kitörésétől gyűjtötte az értelmezhetetlen üzeneteket, és amikor az oktatási részleg vezetőjének, Alfred Ewingnak köszönhetően felismerték, hogy ezek titkosított német üzenetek, akkor született meg a részleg, amely később Room 40 néven vált ismertté. Itt 1917-re már 800 vezeték nélküli operátor és 70-80 kriptográfus és tisztviselő dolgozott. S noha munkájukat jelentékeny mértékben megkönnyítette a németek elfogott kódkönyve, azért a rádiós hírszerzés szinte mindent tudott a túloldalról, és ez a tengeralattjáró-háború sikerének talán legfontosabb faktora volt.¹³

¹³ Csak összehasonlításként: a második világháborúban már 30 ezer főre nő a brit hadsereg ezen információs részlegében dolgozók száma, az amerikaiaké 7 ezerre (Nebeker, 2009: 401).

A „kriptológiai hadviselés” szinte minden részletét feltárta az évvel foglalkozó terjedelmes szakirodalom,¹⁴ s a téma népszerű ismeretterjesztő megjelenítése is gazdag. Nagyon nehéz ugyanakkor még csak közelítő pontossággal is meghatározni a rádiós hírszerzés szerepét, hiszen sok megfontolást kell figyelembe venni a „*mi lett volna a megszerzett üzenetek felhasználása nélkül*” kérdésre adott válaszok keresésekor. Teljesen vagy csak bizonyos mértékben köszönhetik a franciák a marne-i sikerüket az 1914 szeptemberében elfogott német üzeneteknek? Vajon milyen mértékben idézte elő a háború egyik legfontosabb fordulópontját, az amerikai hadba lépést az ún. Zimmermann-távírat, amelyben a német külügyminiszter proaktív amerikai szerepvállalás esetén a mexikói kormánnyal való szövetség tervét vázolta fel, Arizona, Texas és Új-Mexikó visszaszerzését villantva fel számukra? Dokumentálhatóan ez törte meg a pacifista Wilson ellenállását – de e nélkül mikor és hogyan kerültek volna amerikai katonák az európai hadszíntérre?¹⁵

Nem feledkezhetünk el arról, hogy a gépesített, „iparosított” hírszerzés rendszereinek kialakulása nem szün-

¹⁴ Köztük olyan „ínyeneségeket” például, mint az oda-vissza sikeres kódfejtést. A németek 1918. szeptember 12-én elfogták és megfejtették az amerikai üzeneteket, így a St. Mihiel-kiszögellés elleni támadáskor sikeresen evakuáltak, elkerülve a komolyabb veszteséget. Szeptember 24-i ellentámadásukat viszont az amerikai rádióhírszerző részlegnek köszönhetően sikerült visszaverni ugyanott (Nebecker, 2009: 37). Ki kell emelnünk, Szabó Szilárd kötetünkben közölt tanulmánya alapján, hogy „*az Osztrák-Magyar Monarchia volt az egyetlen államalakulat Franciaország mellett, ahol már az első világháború előtt önálló katonai kódfejtő szolgálat működött*”.

¹⁵ Jellemző, hogy már több mint félszáz éve is önálló monográfiát szentelt a témának egy kiváló amerikai történész (Tuchman, 1958), akinek több új kiadásban is napvilágot látott a könyve, de a válasz a mai napig nyitott. Vannak, akik túlértékeltek tartják a távíratnak tulajdonított jelentőséget, mások szerint „*soha egyetlen kódfejtésnek nem lett ilyen súlyos következménye*” (Kahn, 1996). Jellemző részlet, hogy a briteknek egy fedőtörténettel kellett az amerikaiak tudomására hozni az üzenet tartalmát, mert a németek rájöttek volna kódjaik sérülékenységére, az amerikaiak pedig arra, hogy utánuk is kémkednek.

tette meg a hosszú múltra visszatekintő, személyes jelenlétet igénylő „kézműves” hírszerzés (a hagyományos kém-, illetve kémelhárítási tevékenység) iránti igényt sem (kötetünkben minderre lásd Szabó Szilárd és Limpár Péter tanulmányait). S noha bulvár-zamata miatt ez egy különösen feldolgozott területnek tekinthető, érdemes kiemelni, hogy az új generációs kutatások már számos, korábban kevésbé vizsgált szempontra is figyelnek: a vezetők kompetenciájának és felkészültségének hatására a hírszerzés eredményességére és a módszer-innovációkra, a motivált és sokoldalú állomány rekrutálásának és képzésének forrásaira, a felértékelődő nyelvtudásra és az ellenséges dokumentum-tömeg miatti növekvő fordítási igényre (Gilbert, 2012).

Harmadik szint.

Kibernetika és operáció: irányítás, távvezérlés, automatizáció, algoritmizáció, komputáció

Tannenbergtörténeti tanulságait könnyű felszínesen összegezni, az eseményekben szerepet játszó, néhány évvel korábban még nem létező információtechnológiai megoldások (a relé és az antennák) felől. Az információs funkcióban azonban, amit a távolsági telefon és az ellenség üzenetének elfogása jelent, semmi újdonság nincs. A – Lewis Mumford metaforájával – megagépezetként felfogott óriásrendszer (a német hadsereg) szempontjából nem a belső kommunikáció technikája és a külső információ megszerzése az újdonság, hanem *a valóságos cselekvéshez vezető információs cselekvések gyorsasága, a két kritikus lépés között eltelő egyre kisebb késés.*¹⁶

¹⁶ A tézis mögött, mint egy háttérképen, Clausewitz ismert maximája áll: „A háború... a cselekvések sajátos folyamata” (Hartai, 2003: 151).

Az eseménytörténetre szűkülő történetírás, legyen az had- vagy technikatörténeti, kevésbé érzékeny a kibernetikai látásmódra. Hajlamos elfeledkezni arról, hogy az eszközök nem önmagukban, csak kimeneteiken keresztül fejtenek ki hatást a rendszerre. Hogy a megszerzett információk sem önmagukban léteznek: nem lezárnak egy információs hurkot, hanem azonnal újat nyitnak. Hogy az információs kapacitás megnövelése a döntések támogatásán keresztül jut el a cselekvőképesség fokozásáig. Hogy a sikeres információs tevékenység végeredménye mindig adekvát beavatkozás a valóságba.

Tannenbergnél a németek fölényét és sikerét nem a külön-külön vett eszközeinek hatékonysága, hanem *a saját belső állapotára, illetve a környezetként felfogott katonai helyzetre vonatkozó ismeretek feldolgozásának sebessége* adta: a szabályozások és visszacsatolások bonyolult hálózatában a német hadsereg (a kezdeti diszfunkciók ellenére is) *rendszerként viselkedett hatékonyabban*. Az eszközök lehetővé tették azt, hogy az irányítás (control) a követelményekhez legyen igazítva, a magas szintű döntések megszületésétől az azoknak érvényt szerző lépéseken át a rendszer alacsonyabb szintjein meghozott újabb döntések sorozatáig (amelyekből természetsszerűleg következett a cselekvés eredményessége). Ne feledjük: az információtechnológiai eszközökön csak jelek közlekednek. Az elfogott és leírt szövegek is pusztán rögzített jelek – egészen addig, amíg a rendszer humán komponensei jelentéssel nem töltik meg őket.¹⁷

Most vegyünk egy csatára készülő hadihajót, mint kibernetikai mikrokozmoszt.¹⁸ A kihívások nagyon hasonlóak. A cselekvés az ágyútűz, amit előkészíteni, tervezni,

¹⁷ Másképpen: az, hogy a vezérlés és a koordináció bizonyos részfeladatai átkerülnek a gépesítés terébe, nem feledtetheti velünk, hogy az óriásgép irányításában továbbra is az emberi viselkedés szabályozása, illetve annak hatékonysága a

meghatározó. Gondoljunk csak arra, hogy a „*Rend – Fegyelem – Engedelmség*” háromszöge (és mögötte: a kiképzés és a motiválás, a bátorság kultusza vagy a fellebbvaló tiszteletének maximája) nem más, mint a rendszer-egész működését behuzalozó és hatékonyságát meghatározó alap-instancia. Az ezzel szembeni ellenállás pedig meg tud nyilvánulni szitkozódásban, s a nemesak a civilekétől, hanem a tisztokétől is eltérő zsargon használatában (Cook, 2013). Mindez leginkább akkor látszik kristálytisztán, amikor az ellenség „pszichológiai konzisztenciájának” zavarása vagy megváltoztatása afféle „kibernetikai fegyverként” működik. A lélektani hadviselés (ebben a kötetben lásd Mező Ferenc tanulmányát a témáról) szempontja itt és így csatlakozhat az információ-történeti megközelítéshez. Ez értékeli fel például a *parancsmegtagadás* kérdésének és a parancsmegtagadás kezelésének problémakörét is (ennek első világháborús fejezetére legfrissebben lásd Takács, (2014) adatgazdag ismeretterjesztő írását), mert az *egyéni döntések* világa két kibernetikai rendszerszint találkozási pontja. Az irányító alrendszer, felelőssége tudatában és magas szintű rendszerismerete birtokában másokról hoz döntéseket, de a végrehajtó alrendszer (esetenként: az egyes katona) a maga környezet- és rendszerismerete alapján, önmagára vonatkoztatva is választások elé kerül. A „pszichés faktor túlfeszítettségének” (Harai, 2003), a Ferenczi Sándor által katonavósként vizsgált neurózis eseteknek ez az egyik tipikus oka. A parancsmegtagadással szembeni fellépések szigorának különbsége mögött pedig a parancsteljesítés automatizmusának a harcban álló hadseregek kibernetikai egyensúlyában játszott szerepében fellelhető különbségeket kell keresnünk. Vegyük észre: az automatizáció valójában nem a gépesítéssel kezdődik, hanem az *individuum kibernetikai autonómiájának megszüntetésére irányuló intézményes törekvéssel*. A „parancsvégrehajtó géppé redukált katonákkal” (Erős, 2014). Ez természetesen a hadtörténet korábbi időszakaiban is meghatározó mozzanat volt: a Nagy Háború specifikuma a méretek és a kiterjedés miatt az irányító és végrehajtó alrendszerek közti térbeli távolság növekedése és a koordinációs célú közleményláncok meghosszabbodott útja. Emiatt vezet minden esetben kibernetikai konfliktushoz, ha az egymásról való kölcsönös tudás gyengül, s ha a hierarchia alacsonyabb pontján állók környezetletpogatósi képességének (világmodellvezésének) autenticitása olykor magasabb, mint az irányító szinté. A korábbi háborúk egyirányú kommunikációjára kondicionált vezetők és hadművészeti iskolák csak később, utólag, a második világháborúban leszeggett fejfel megismételt irányítási diszfunkciók természetének megértése után építik majd be a kétirányú jelentéscsere és a végrehajtó alrendszerek autonóm döntési terének imperatívuszát a modelljeikbe. Sőt, a parancsmegtagadásnál maradvány: néhány esetben „már a nagy háború utáni évtizedekben megtörtént egyes katonák rehabilitációja, de az általános rehabilitációra Angliában 2006-ig kellett várni, míg ilyen törvényt Franciaországban 2014-ig nem fogadtak el” (Takács, 2014).

¹⁸ Aki fellelőpozza Szirmai Gábor tanulmányát, elámulhat azon, milyen elképesztően kezdetleges megoldásokkal igyekeztek irányítható és kontrollálható harci egységgé formálni az óriásrepülőket. Azon már nem lepődünk meg az egyes résztechnológiák megismerése után, hogy mindez miért nem sikerült, és miért nem maradt írmagja sem ezeknek a szerkezeteknek.

időzíteni, irányítani, korrigálni kell, párhuzamosan az ellenséges lövések elkerülésével, illetve esetleges hatása-
inak minimalizálásával. A rendszerkihívás nem más,
mint az *ágyúk hatótávolságának megnövekedése* (kb. 9 mér-
földre a kb. 2 mérföldről). A mechanikai technológiában
való előrelépést követnie kell az irányítási alrendszer-
nek, a *tűzvezetésnek* (fire control) is, mert a szemben álló
rendszerek csatájában a gyorsabb és pontosabb fog-
győzni. Minden egyes folyamat elem szabályozása és a
szabályozó jelek kiadásához szükséges időszükséglet
létfontosságú. Meg kell oldani a lövegek együttmozgását,
és együtt-kisütését, folyamatos figyelemmel a (mozgó)
célpont korrekciójára. Ehhez nemcsak újra és újra meg-
ismételt mérésekre, kalkulációkra van szükség, a korábban
felhalmozott háttértudások mozgósításával, hanem minél
jobban működő kommunikációs csatornák is kellenek a fo-
lyamatban érintett megfigyelő, elemző, feldolgozó, dön-
téshozó és végrehajtó egységek között. A rendszernyomás
elsősorban a matematikai műveletvégzés feldolgozási
idejére nehezedik: a szűk keresztmetszet a komputáció
pontossága és sebessége. A szükséges számolásteljesítmény
leadását (a találgatás elkerülése érdekében) gépesíteni kell:
így áll rendszerbe a briteknél az elektromechanikus kal-
kulátor (az Argo cég Mark IV jelű masinája), az algorit-
mizálható agymunkát felgyorsító eszköz.

A szárazföldön részben hasonló a kihívás, részben
máshonnan érkezik a rendszernyomás. A tenger nyílt vi-
zéhez képest az ellenséges tüzérség vizuális felderíté-
sének számos buktatója van, ezért a célpont elégséges
pontosságú detektálásához a működésben lévő lövegek
hangjából levezett lokalizációra (*sound ranging*) van szük-
ség. Ehhez először is ki kell merészkedni a terepre, és
ott telepíteni egy hat hallgatózási pontból, egy központi
állomásból és két előretolt megfigyelő állásból álló rend-

szert. Amikor az ellenfél tüzel, működésbe kell hozni a rögzítő apparátust, az így keletkező adatokat pedig később továbbítani, hogy bőszen számolni kezdhessenek a központban.¹⁹ A banálisnak tűnő műveletet, a rögzítés megkezdését *távirányítással* (remote control) kellett végrehajtani. Ez és az automatikus vezérlés megjelenése²⁰ a valódi kibernetikai innováció.

Az organizmusként felfogott óriásrendszer bármely pontján megjelenő változás a működés egy részének vagy akár egészének átalakítását eredményezheti. A technológiai fejlesztéseknek nemcsak a műveleti hatékonyság növelése a következménye, hanem *új rendszertulajdonságok* (sokszor nem is szándékos) *kikényszerítése* is. Nebecker (2009: 30) helyesen veszi észre, hogy például a légierőknél használatba vett rádiótelefonok, amelyek földi irányítás-gép és gép-gép kapcsolatot is tudtak létesíteni, szükségszerűen lecserélték a korábbi irányítási szisztémát (és az abban rejlő hatékonysági lehetőségeket). A hangvezérlés segítségével az egyes repülőgépek helyett ugyanis *több gépből álló rajt (szwadronokat) lehetett megtenni harcoló egységnek*, a változással járó megnövelt műveleti erő tudatosítását követően.

Ilyen szemmel tekintsünk egy szintén banálisnak tűnő háborús innovációra – a karórahasználat tömegesedésére is. A karóra maga korábbi találmány (a 19. század

¹⁹ Technológiailag a Jolly Joker elektroncső önmagában kevés volt a sikeres megoldáshoz. A korábban az orvoslásban (elektrokardiográfia) használt galvanométer lesz a megoldás Lucien Bull francia fizikusnak köszönhetően. A zavaró zajok kiküszöbölése W. S. Tucker brit fizikusnak köszönhető. Csak a nagyon alacsony frekvenciákra érzékeny mikrofonját 1916-ban találja fel, a háború végéig 13 ezret gyártanak belőle.

²⁰ Automatikus vezérlés akkor valósul meg, amikor az előre betáplált paraméterek alapján 'ha-akkor' kapukon keresztül emberi döntés nélkül születik szabályozó jel, amely egy gépi komponens műveletvégzését elindítja. A távirányítás másik jellemző háborús formáját a németek személyzet nélküli, robbanószerekkel megrakott hajóinak irányítása jelentette.

végén nők kezdték használni a méretes – és férfi-terrénumnak számító – zsebórák helyett), de a csuklón viselt időmérő szerkezet gyors elterjedése nem holmi frontdivatra, hanem a rendszerműködés hatékonyságát szolgáló természetére vezethető vissza. Van, ahol a rendszernyomás *a műveletvégzés gyorsaságára* helyeződik (mint például a tüzéreknél, ahol a kézfej kifordítása és az időpillanat azonosítása sokkal rövidebb lefutású művelet, mint a tevékenységmegszakítás, zsebbe nyúlás, leolvasás, visszahelyezés), van, ahol a *koordinációs hatékonyságra* (például csapatmozgások összehangolásakor, hogy minden érintett tiszt egyedi döntése szinkronizált időtengely mentén történjen).²¹ Az első esetben a műveleti folyamat sok pontján jelentkező irányítási zavar volt enyhíthető, a második esetben a rendszer részeinek szabályozási pontossága volt növelhető.

Negyedik szint.

Információs életciklus: reprezentáció, jelentésadás és feldolgozás, döntés, információs cselekvés

Ha a világháborús szakirodalomban az információs megközelítésmód előzményeit keressük, akkor tipikusan olyan fejezetekbe, tanulmánycímekbe botlunk, amelyek kommunikációtörténetinek tartják magukat, és a frontkommunikáció különböző aspektusaival, a diplomáciai

²¹ Az idő-szinkronizációnak a tengeri hadszíntér vezeték nélküli kommunikációjában és navigációjában egyaránt nagy jelentősége volt, de itt a „kritikus kibernetikai lépés” már korábban megtörtént, amikor a századforduló után Greenwich elkezdett standard időszignálokat sugározni. Az időzóna-átállítás világháborús esemény ugyan (először Németországban, 1916. április 30-án állították át este 11-kor éjfélre az órát, hogy reggel plusz egy óra világosságot nyerjenek), de nem katonai, hanem gazdasági okai voltak (nevezetesen a szénhiány).

kapcsolattartással, hírszerzéssel vagy háborús propagandával mint tárggyal foglalkoznak. S bár a kommunikáció „nem anyagi” nézőpontja közelebb segít minket az információs vonatkozásokhoz, eközben gátolja is annak felismerését, hogy sokkal szélesebb spektrumban kell gondolkodnunk. A kommunikáció ugyanis csak *az információs cselekvések egyik osztályának*, a belső tartalom külsővé tételének (kétségtől rendkívüli fontosságú) *egyik* (megosztási céllal tárgyasított) *fajtája*. Kommunikálni csak azt lehet, ami jelentésként korábban megszületett, amely kognitív feldolgozó rendszer részévé vált (elmetartalomká lett), s amelynek útnak indításához szándék és szituáció rendelődik. Ráadásul a kommunikációval sem „ér véget” semmi, a kommunikatív aktusok azonnal újabb jel-műveleteket generálnak,²² vagy fizikai cselekvésbe fordulnak.

Az információs viselkedésnek ugyanis különböző műveletekkel és történetekkel jellemezhető *ciklusai, egymásba ágyazott, hosszú szekvenciái* vannak. Az „áramlás” metaforája jól érzékelteti ezt az elágazásokkal, transzformációkkal és a fizikai és információs cselekvések

²² Az információáramlásnak ez a „köre” csapódik le „háborús paleográfiában” (a fronton és a háterszáiban születő dokumentumtípusokban, amelyek később levéltárakba vagy magángyűjteményekbe kerülnek). De idesorolhatjuk a front-epigráfiát is (katonafeliratok alagútrendszerekben és másutt). A telefonnal pontosan az a gond a bürokratikus rendszerekben, hogy nem marad „irat-nyoma”. Amint egy polgári irodában meg lehet tenni (hogy ti. minden egyes telefonbeszélgetésről akta születik (Vissmann, 2014), az a fronton a már bemutatott időnyomás miatt irreális elvárás. Ma mindezek „források” a történeti kutatás és kulturális örökség-objektumok a nemzeti közösségek számára, amelyek összegyűjtésében, digitalizálásában, feldolgozásában és közzétételében óriási lépések történtek az elmúlt években. Különösen a brit katonák jeleskednek ebben: egy 2013-ban indult projektjük 230 ezer brit katonának egy temperált birminghami raktárban őrzött végső akaratát, utolsó kívánságait és gondolatait tartalmazó leveleinek közzétételét célozza, a British National Archives 1,5 millió oldalnyi kéziratos frontfeljegyzés közzétételében jár elől. Az értelmezést és a feldolgozást önkéntesek segítik.

számtalan lefolyás-variációval leírható láncolatait. A háborúban az információs ciklusok szélsőségesen „tisztá” formájukban ragadhatóak meg, mert az élethalálharc során a túlélésre kondicionált viselkedés archetípusait érzük tetten.²³

A teljes információs ciklus környezetérzékeléssel, percepcióval indul, amelynek eredménye a későbbi információ alapjául szolgáló *reprezentáció*. Amikor a reprezentáció –jelentésadással – a belső feldolgozó rendszer részévé válik, akkor születik meg az információ, amely tartalmától és a rendszer igényeitől függően újabb és újabb *feldolgozási* folyamatban vehet részt, támogatva a cselekvésválasztást (*döntést*), majd az esetleges újabb, kiegészítő ciklusok magát a cselekvés finomítását, tökéletesítését. Az információs ciklus minden pontján megjelenik a technológiai támogatás, ettől függően beszélhetünk reprezentáció-, döntés- vagy kommunikációtechnológiáról.²⁴

Az árnyékból ezúttal a reprezentációtechnikát emeljük ki. Már eddig is láttunk példát az ellenséges tűzértség helyének beazonosításával, mindehhez a „kiterjesztett érzékelés” számtalan más formája kapcsolódhat²⁵ (ellenséges

²³ A katonai vezetők számára mindez természetes, a ciklus-szemléletet nem teoretizálják, hanem gyakorolják, teszik.

²⁴ A hadtudományban mindezt – információelméleti apparátussal, de a cselekvéstípusokra és az információs cselekvések különbségeire nem kellőképp érzékenyen – a John Boyd-féle híres OODA-hurok (OODA-loop) ragadja meg, a maga négyes modelljével: megfigyelés-orientáció-döntés-cselekvés (Observe-Orient-Decide-Act). Részletesebben: http://www.wikiwand.com/en/OODA_loop

²⁵ Emeljük ki: nemcsak a hangok, a rezgések és a fény/látvány, hanem a gáz korai érzékelése is nagy jelentőséggel bírt, már a vegyi támadások előtt is, hiszen a robbanásokat követően, de pusztán mélyre hatoló ásáskor is kerülhetek veszélyes gázok a futó- és lövészárkok, jól álcázott nehéztűzértségi gödrök, mélyre ássott aknájáratok vagy bonyolult alagútrendszerek kritikus pontjaira. A tapasztalt bányász-katonák, akik ezeket a veszélyeket már ismerték, a korábban említett kanárik mellett fehér egereket is használtak riasztásra. Ez a két állat látható az Aknászbarátok emlékművén (Tunneller's Friends), az edinburgh-i várban. Mindez arra is figyelmeztet, hogy nemcsak az „óriásgép

tengeralattjáró felderítése annak mágneses mezeje révén, az ún. hidrofonnal, ásás keltette rezgés érzékelése, érkező repülő minél hamarabb érzékelése mozgatható és forgatható, gigászi tölcésre emlékeztető akusztikus lokátorokkal). A reprezentációtechnika legkiterjedtebb családját azonban az optikai technológiák jelentik, amelyek elképesztő formagazdagsággal álltak csatasorba. A kommunikációs játszmákat logikailag mindig megelőzik a vizuális játszmák. Megfigyelő posztok álcázzák magukat,²⁶ távesővel, a túloldal igyekszik őket felderíteni. A brit hajókra a forma- és mélységérzékelést zavaró, Vasarely későbbi műveire emlékeztető fekete-fehér csíkrendszert festenek, hogy összezavarják a figyelő szemeket. Füstgránát robban, hogy megakadályozza a látást. Magas szintre emelkedik a tábori és a harci világítástechnika.²⁷ És evvel még csak ki-

ként” cselekvő rendszerek, hanem az individuumok szintjén is érdemes vizsgálni az „ingerek terét” (Harai, 2003: 66–69), ahol sok egyéb mellett a szagok, fények, terek, objektumok, hangok is sajátos „mezőkbe” illeszkednek, mert sok mindenhez innen nyerhetünk magyarázatot. És természetesen nemcsak mikro-, hanem makroszintre is emelhető a reprezentációs dimenzió: amikor a szemben álló felek egymás hadvezetési kultúráját, szokását, viselkedését mérik és fedezik fel, modellezik, akkor a magasabb szintű megismeréshez is a sokcsatornás érzékelésen át vezet az út.

²⁶ A megfigyelési pontok álcázására külön „iparág” fejlődött, amely műanyagból a fatörzstől a döglött lótetemig mindenféle objektumot legyártott. (A „műdögöket” a franciák vitték az ötlettel a megvalósításig.)

²⁷ Hogy egyedül a világítás kérdésköre micsoda kiterjedt terület, arról megfelelő képet alkothatunk Szirmai Gábor tanulmányából. A reflektorok és a világító rakéták a katonák mindennapos esti élményét jelentették: a szinte valamennyi frontot végigharcoló Horváth Pál kereskedősegéd, tartalékos tüzér naplójában nem is mulasztja el minden alkalommal megemlíteni (gondozta: Huszár János <http://mek.oszk.hu/02100/02164/html/>).

Még a katonai zseblámpahasználat is önálló témaként vizsgálható: nem is olyan régóta tudjuk, egy hordási fotó alapján, hogy honvédeink a háborúban egészen biztosan viseltek *Metallum* zseblámpát <http://www.roncskutatas.hu/node/17713>. Különleges adalék továbbá, hogy a katonák ezrével gyűjtöttek össze szentjánosbogarakat palackokba, hogy azok összeadódó biolumineszcenciájának köszönhetően nézhessenek mesterséges fénykeltés nélkül is térképet, vagy olvassathassanak otthoni leveleket.

<http://aiwdedication.ca/project-history/other-species-of-war-animals/>

sebb vizuális kisvilágokat említettünk (Z. Karvalics, 2014a), de van három nagy kiterjedésű terület, amelyekről önállóan, de röviden kell szólni: *a távcső, a fénykép és a térkép.*

A távcsövek²⁸ világháborús története számtalan, korábban már tárgyalt összefüggést erősít meg, de nyit kisablakot újakra is. Noha a század elején Németország kisebb-nagyobb vállalatai révén a világ vezető optikai gyártója, „optikai fölényt” nem mindenhol és csak időlegesen tudja érvényesíteni. Jellemző például, hogy a német tisztek egy amerikai távcsőre esküdtek (Bausch & Lomb), noha a világháború előestéjén hazai cégek már 59 különböző modellt gyártottak. A brit tisztek eközben a még 1910-ben megvásárolt német Zeiss-távcsöveket állították rendszerbe.

A mesterlövészek „céltávcső” kategóriájába tartozó speciális eszközeinek fejlesztésében a németek és szövetségeseik sokáig élen jártak, mert a kiváló Mauser és Mannlicher karabélyok mellett tudatosan biztosították a megfelelő „humán infrastruktúrát” is (vadászok, vadőrök, erdészek, sőt vadászok [!] besorozásával). Előnyüket sokáig fenn tudták tartani, mert a Zeiss cég elfoglaltsága miatt kisebb, innovatív és egymással is versengő cégekhez szervezték ki a fejlesztést és a gyártást (Bock, Emil Busch, R. Fuess, Goertz, Hensold, Dr. Walter Gerard, Oigee, Hahn, Reichert Wien Voigtländer és mások). Az antant lassan és körülményesen reagált,²⁹ és a háború végéig sem tudta ledol-

²⁸ A „távcső” gyűjtőkategória: a jól ismert „kukkerből lett” „megfigyelő”, a földmérők szerkezeteire emlékeztető, állványra szerelhető precíziós eszközök mellett a tüzéségi optikák és a periszkópok is idetartoznak.

²⁹ Náluk csak a japánok voltak lassabbak. 1917 nyarán dönt úgy a legnagyobb ipari csoport, a Mitsubishi, hogy három korábbi (az előző század végén alapított) cég összevonásával optikai gyárat alapít, hogy függetlenítsék az importtól a japán ipart és a hadsereget. „Mire azonban 1918 végén megindul a munka az OHI gyárban – amely máig a központi tüzem – véget ér az első világháború” (Schwanner, 1997).

gozni a technológiai hátrányát.³⁰ Viszont *tudástechnikával részben ellensúlyozhatták az optikai lemaradást*: a britek 1915 végétől szerveztek tanfolyamokat, ahol a jelentkezőket az általuk kifejlesztett páros mesterlövész-formációra képezték ki. Ebben a mai napig ideálisnak tartott felállásban egy lövész és egy megfigyelő alkot harcoló egységet: utóbbi a megfigyelés, a célpontválasztás és a röppályaszámítás feladatait végzi, az így kialakított reprezentációshatékony-ság-növeléssel tehermentesítve az előbbit.

A fényképezés kérdéskörét később más összefüggésben tárgyaljuk majd, itt csak a hadműveletek során alkalmazott, reprezentációs célú *objektum- és felszínfelderítést* kell megemlítenünk. Jellegadó területként a *légi fényképezés* emelkedik ki, amelyet nem mulaszt el megemlíteni egyetlen szakirodalom sem. Mint sok más területen, itt is hiányzik azonban a monografikus megközelítés, amely a technológia elterjedése, rendszerbe állása, a készült képek mennyisége, felhasználása, döntés-befolyásoló szerepe oldaláról átfogóan tárgyalja a kérdéskört. Már önmagában a légi felvételeknek a térképek fejlesztésében és pontosításában játszott szerepe³¹ is indokoltá tenné a nagyobb figyelmet, hiszen a „Nagy Háború a történelem folyamán az első, ahol *tömegesen használták*

³⁰ A britek 1915-től állítottak rendszerbe elfogadható minőségű távesővet a mesterlövész egységeknek (*Periscopic Prism Campani*). A franciák öreg masinán a távesővet oldalirányban nem lehetett állítani. Az amerikaiak a spanyolok elleni háborújuk során már fejlesztettek és teszteltek fegyver/táveső rendszereket, a Warner & Swasey versenyképes csúcsmodellje, a Sight 5,2-es nagyítással bírt, viszont nagyon érzékeny maradt a nedvességre. (Az adatok forrásai szintetikus feldolgozás híján fegyvertörténettel foglalkozó blogok és közösségi oldalak voltak.)

³¹ A hazai kutatók közül (eddig elsősorban előadásokban) Mihályi Balázs kapcsolja össze az első világháborúban használt katonai térképek és a légi felvételek vizsgálatát. Az optikai technológiákkal Bán Attila foglalkozik intenzíven (Bán, 2011).

*térképeket a hadi események tervezésére, bemutatására, követe-
tésére. Természetesen az ezt megelőző korszakokban is
igényeltek jó minőségű térképeket a hadviselő felek,
csak a feltételek nem voltak adottak” (Jankó 2014: 778).*

Ötödik szint.

**Információvagyon: információmérleg,
információpusztulás, információs többlet**

Ha a frontról immár továbblépünk egy átfogóbb infor-
mációs térbe – hiszen ma már közkeletű totális háború-
ról beszélni, amely mindenhol játszódik és mindenkit
érint –, akkor különleges, új szempontokra bukkanha-
tunk.³²

A világháborús emberveszteséget és anyagi rombolást
természetesen kivétel nélkül a legelsőként előkerülő
szempontok között találjuk. Humanitárius szempontból
minden elpusztult élet mementó, de információtörté-
neti szemüveggel nézve *az információ- és tudásvagyon
bruttó vesztesége önálló kérdésként vizsgálható izgalmas kérdés.*
A katonák és polgári áldozatok ugyanis egyúttal külön-
böző szakmák képviselői, értékes tudások hordozói:
minél kisebb számban vagy egyediséggel van jelen az
általuk képviselt ismeret nemzeti, nyelvi vagy szakmai
közösségük állományában, a kár információs szempont-
ból annál nagyobb. De nem kellett tudósoknak vagy ki-
emelkedő szakembereknek elpusztulniuk ahhoz, hogy
a veszteség mérhető legyen: elég volt, ha csak évekre
kiestek a (kutató)munkából – gondoljunk csak a térké-
pészekre: tömeges bevonulásuk miatt például szinte

³² Ezek egy részét korábban röviden tárgyaltam már, kisebb szövegtesteket
átalakítva átemeltem egy korábbi közleményből (Z. Karvalics, 2013).

nullára esik vissza az új térképek készítése (Hegedüs, 2011).³³

És ha ez még nem lenne elég, a világháború utáni békeszerződések óriási sebeket ütöttek az információs áramlásrendszeren is: a magyar nemzettest egy részének határon kívülre kerülése például együtt járt a fizikai mozgás korlátozásával, közlekedési útvonalak lezárásával, hidak lerombolásával és ezen keresztül a kölcsönös összekapcsoltság, az interkonnektivitás drasztikus esőkenésével, megnehezítve a jelentéscserét.

És hasonlóképpen: az elpusztult utak és épületek újjáépítése a békeidők viszonylag banális feladata, de a könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban, iratórző helyeken esett károk nagyon nehezen helyrehozhatóak.³⁴ Magyarországon is „a közművelődési könyvtárakból nagyon sok elpusztult az első világháború és a forradalmak idején” (Bényei, 2011), de ritkábban emlegetjük, hogy a külföldi beszerzések is szinte teljesen leálltak, és később óriási nehézséget okoztak a pótlások.³⁵

³³ Ebből a szempontból különösen figyelemre méltóak azok a lépések, ahol a behívás elmaradása egy nélkülözhetetlen tudás mozgásban tartásának felismert fontosságára vezethető vissza. Mi a világhírű szőlőnemesítő, Kocsis Pál történetébe futottunk bele (életéről lásd Illés Sándor *A homok óriása* című regényét), akinek bizonyosan nem születtek volna meg az 1915-ből származó első, regisztrált szőlőfajtái, ha besorozzák. Ez azonban elmaradt, mert a mintagazdaságok üzemeltetésében nélkülözhetetlenek számított. A tudáspótlás nehézségeire hivatkozva már a háború előtt, a kiképzés alól is lehetett felmentést nyerni (ahogyan az Hupka Ödönnel, az OSZK könyvtárosaival történt 1913-ban, a nyomtatványi osztály nyári szabadságolások miatti létszámhiányára hivatkozva (Szóts, 2011: 453).

³⁴ Nem véletlen, hogy amikor 1914 augusztusában a németek tisztázatlan körülmények között elégették Louvain (Leuven) városának és egyetemének híres könyvtárát, ez Európa-szerte óriási felháborodást okozott, és nem csak a belga ellenállás megerősödését váltotta ki.

³⁵ Ennek pontosan a fordítottja történt az Országos Széchényi Könyvtár *háborús gyűjteményével*. Az 1914 őszén elinduló gyűjtemény-kialakítás és gyarapítás során közvetítők, könyvkereskedők és semleges országok bevonásával, a cenzúra alól mentesülve óriási mennyiségű releváns anyagot sikerült megszerezni külföldről. A részletekre lásd Szóts (2014).

Az „információs veszteségek” felmérése mai napig nem történt meg rendszerezett formában³⁶, ám még ennél is kevésbé merült fel, hogy a *világháborús helyzetnek köszönhető „információnyereséget”* is számba vegyünk.

Az idegen országokban harcoló és onnan hazatérő katonák ugyanis fronttapasztalataik révén nagyon sok új elemmel táplálták a tudástermelés belépő oldalát: nem egyszerűen más kultúrák, városok, nyelvek, emberek, helyzetek megismerését és feldolgozását követő élményeik tömegét közvetítették szűkebb és tágabb közösségükbe, hanem „tapasztalati-megismerési rádiuszuk” hirtelen megnövekedésének köszönhetően erős transzformációkkal alakultak át azok a sémáik is, amelyek az erkölcsi és társadalmi normákra, illetve azok elfogadására és kontrolljára vonatkoztak. Másképpen: reflektálttá, újraértékeltté és metafizikaivá vált a viszonyuk a valósághoz, felszakítva számos zárt információközösséget, és ez hozzájárult ahhoz, hogy a hátországból is lassan átalakuljanak többek között azok a mentális modellek, amelyek alapján a lakosság a háborúhoz való viszonyát kialakította (sok esetben a média szőnyegbombázásával szemben).

A tudósok pedig, akik munkahelyük helyett hirtelen a fronton találták magukat, számtalan lehetőséghez jutottak, hogy „komfortzónájukon kívüli” élményekkel, új kapcsolatokkal, új kérdésekkel gazdagítsák azt a kontextuális bázist, amely későbbi munkájukat alakította, befolyásolta. Számos visszaemlékezés és életrajz említi

³⁶ Az eddig felsoroltakon felül is idesorolható természetesen számos, nem említett mozzanat, egészen elemi szintűek is. A nagyobb településeken például a már mindenütt elterjedt, megszokott és hétköznapi lett fénykeltésben okozott zavarokat a kokszolható szén hiánya. „A *gázgyárnak nem volt szene, s így nemcsak a gázfogyasztást korlátozták naponként bizonyos órára, hanem a közvilágítást is redukálták. Volt idő, amikor teljesen beszüntették*” (Knéry, 1940: 1139). A hivatkozást Fábíán Borbálának köszönöm.

heurisztikusként a háborús időszakot, afféle fordulópontként, amely nélkül az adott tudós útja talán egészen másfelé kanyarodott volna.³⁷ A frontsebészet, a katonai orvoslás, a katonai neurózisok vizsgálata például különleges lehetőségeket biztosított bizonyos típusú kutatásokhoz, illetve tapasztalatszerzéshez. A tábori és kórházkönyvtárak sokak számára jelentettek újszerű érintkezést az olvasáskultúrával.³⁸

A hadifogság sem volt akadálya annak, hogy az újszerű közösség-közi érintkezésből információs többlet keletkezzen. A különböző szakmák és mesterségek „ozmózisai” mellett³⁹ a kényszerű befogadó ország nyelvének megtanulása,⁴⁰ illetve a saját nyelv megtanítása az inter-

³⁷ A tudósok és a háború együttes vizsgálata iránt felébredt érdeklődést jól tükrözi a Halléban tartott 2014. októberi közös konferencia („Krieg der Gelehrten“ und die Welt der Akademien 1914–1924) <http://www.leopoldina.org/de/veranstaltungen/veranstaltung/event/2247>. Hasonlóan sokat ígér az a folyamatban lévő, Stefanie van de Kerkhof vezette, uniós kutatási program, amely ennek az „ozmózisnak” az innovációra gyakorolt hatását kívánja feltárni (*War as an Agent of Cultural Transfer and Scientific / Technological Innovation*). <http://ieg-ego.eu/en/threads/alliances-and-wars/war-as-an-agent-of-transfer>

³⁸ Különösen aktívak voltak az amerikai könyvtárosok, szövetségüknek önálló részlege alakult (*Library War Service*), és becslések szerint közel 10 millió könyvvel töltötték fel a kiképzési és harchelyszínek könyvtárait, sok tucat új intézményt hozva létre. Az európai kontinensre kb. 1,5 millió könyv utazott át, s ezeket saját könyvtáros-egyenruhával rendelkező könyvtáros-katonák kezelték (Weeks, 2015). A törzsállományból jött létre a háború után, 1920-ban a The American Library, Párizsban. <http://www.americanlibraryinparis.org/about-the-library/history-of-the-library.html>.

³⁹ A korábban említett Kocsis Pálnak a fronton lévő napszámások helyett sikerült orosz és olasz hadifoglyokat szereznie, akiket tanított is, szőlőörökekkel ajándékozott meg, és sokukkal levélkapcsolatban maradt a háború után is. A fentebb kiemelt hatások egyszerre is érvényesültek. Az óbudaai gázgyár dolgozóinak behívása miatt üzemeltetési-fenntartási gondok támadtak, miközben a gázszükséglet maga „a hadiipar bekapcsolása miatt ugrásszerűen emelkedett”. „A munkaerő pótlására kivézenyelt hadifoglyoknak nem volt kellő szaktudásuk”, így a termelés oldaláról a tudáshiány, a hadifoglyok oldaláról azonban a tapasztalat-többlet került a mérleg serpenyőjébe (Gulyásné és tsai, 2004: 97).

⁴⁰ Simon (2011) részletesen tárgyalja azokat a helyzeteket, amelyben nyelvi érintkezésre kerül sor szemben álló felek katonái között. Meggyőzően igazolja például, hogy fogságba eséskor a megértés és a megértetés képessége kulcsfontosságú volt a túlélési esélyek növelésében.

konnektivitást (később az interoperabilitást, az egymásra vonatkoztatott műveletvégezést) növelő tényezővé vált.⁴¹ Az oda-vissza népességcsere, a volt ellenség országában letelepedő egykori hadifoglyok témaköre is vizsgálható a tudásmérleg szempontjából.⁴² Innen nézve a magyarlakta területek elcsatolásának is van paradox információhozadási hozadéka: mivel az Erdélyből, a Felvidékről és a Délvidékről Magyarországra (kényszer-)áttelepülők között túlréprezentált volt a gazdasági, tudományos, politikai, művészeti és egyházi elit, és az értelmiségiek derékhada (hivatalnokok, tanárok, tanítók, mérnökök),⁴³ ennek okán a jövedelmi szerkezet mellett a tudásva-

⁴¹ Számtalan extrém esetről is tudunk, például a Vlagyivosztokig jutó magyar foglyok japánul tanultak az ottani japánoktól. Jól használták ki a helyzetet kiváló tudásaink is: Kúnos Ignác turkológus 1915-ben az esztergomi és egri hadifoglytáborokban élő kazáni és krími tatár raboktól jelentős népköltési anyagot gyűjtött (Seres, 2006). Kégl Sándor, a neves iranista „*az első világháború alatt birtokán dolgozó... hadifoglyoktól csucas és mordvin nyelven is tanult*”, Moravcsik Gyuláról pedig az járta, hogy a hadifogságban társaitól két türk nyelvet is megtanult. A példák egy színvonalas blogbejegyzésből, illetve az azt követő kommentárokból származnak (Sajó, 2010). Hámosi Nagy Zsuzsannának a kötetünkben megjelenő tanulmánya pedig rendkívüli gazdagsággal szemlélteti az extrém körülmények között is működő áramlások erejét, s megértjük például, miért volt a geográfusok számára vissza nem térő különleges lehetőségek forrása akár egy távoli hadifoglytábor is.

⁴² Összehasonlítva, átfogó kimutatásokat nehéz találni ebben a tárgyban. De még a részadatok is érdekesek. Tudjuk például (Seres Attilától), hogy „az 1930-as évek első feléből származó külügyi statisztikák szerint akkoriban nagyjából 8-10 ezer egykori magyar állampolgár élt a Szovjetunióban. Főleg olyanokról van szó, akik itt családot alapítottak.” Lásd: <http://multkor.hu/hany-magyar-katona-kerult-orosz-fogsagba-az-első-világháborúban-20141020> (Letöltve: 2014. május 10.) A túloldalról (hány ti. hány és milyen nemzetiségű hadifogoly maradt Magyarországon) csak óvatos becslések vannak, és itt letelepedő orosz hadifoglyokról sem sikerült gyors kereséssel mennyiségi adatot találni, csak érdekes egyéni élettörténeteket.

⁴³ Az életrajzi lexikonokban ezerszám találunk életrajzokat, minden felsorolt kategóriában. Ha egyetlen emblematikus példával kéne kedvet csinálni egy erről szóló önálló elemzéshez, akkor az Baja első világháborús polgármesterének a története lehetne – a szabadkai dr. Vojnics Ferencé, aki 1921 után is polgármester maradt.

gyon-arányokat is kedvezően változtatták meg (míg az elhagyott területét kedvezőtlenül).

Olyan szempontot jelenítettünk meg, amelynek nincsenek valódi kutatástörténeti előzményei. A következő „szinthez” azonban javarészt ismert, jól adatolt témakörök tartoznak. Az újdonság itt az lehet, hogy egyben, összekapcsoltan lássunk rá arra, mit tesz a hétköznapi információs viselkedéssel a háború, hogyan alakulnak át a tipikus mintázatok, szokások, érzékenységek, gyakorlatok.

Hatodik szint.

Információs tömegkultúra: detonációs pontok

Induljunk el egy hihetetlennek tűnő adattól: egyedül Angliából hetente 12 millió levél érkezett a frontra. A franciákra kifejezetten jellemző volt, hogy napi egy, sőt akár több levelet is írtak.

S habár a szállítások, a csapatmozgások, az élelmiszerellátás és az utánpótlás hatalmas logisztikai kihívás elé állította a háborúban részt vevő országokat, ügyeltek arra, hogy a postaforgalom viszonylag zavartalan legyen, így például Angliából a francia frontra két nap leforgása alatt megérkezett egy üzenet. Ez azért is meglepő, mert ez alatt a 48 óra alatt még a cenzorok is átnézték a leveleket. (A franciák eközben tudatosan késleltették a ki- és bejövő leveleket, három vagy több napig is akár, hogy még véletlenül se kerülhessen érzékeny információ az ellenfélhez.) A Vöröskereszt és más segélyszervezetek az anyagi-fizikai támogatás mellett heroikus munkát végeztek a hadifoglyok levelezésének biztosításával, amely a mentális egészség megőrzésének különösen fontos tényezője maradt mindvégig.

A számok, amelyekkel a fizikailag egymástól eltávoluló családtagok és ismerősök információcseréjének új nagyságrendje jellemezhető, szinte elképzelhetetlenül nagyok.

A talán még a levélnél is népszerűbb képeslapok forgalma megugrott a háborús évek alatt: Franciaországban és Németországban is 6-7 milliárd képeslapot adtak ki. A franciák napi másfél millió képeslapot adtak postára. Mivel a front mindkét oldalán óriási forgalmat produkáltak, Paul Vincent megjegyzése minden bizonnyal túlzás, hogy a puskák mellett a képeslapokkal lehetett megnyerni a háborút (Majoros, 2015: 769–770), de jól jelzi, hogy milyen helyiértéket kell tulajdonítanunk ennek a gyors, rövid kommunikációs formának.⁴⁴

A fronton készült fényképeknek szintén óriási a száma, hiszen roppant népszerű foglalatosskódás volt az immár erre alkalmas kamerákkal⁴⁵ számolatlanul örökíteni meg a mindennapok érdekesnek tűnő pillanatait. Ennek a fényképtömegnek azonban csak egy kis része került azonnali forgalomba (a haditudósító fotoriporterek révén eseményfotók újságokba, a hadseregek saját csapatfotói buzdító céllal a málhazsákokba, szabadságon lévő katonák családtagjaikkal közös portréfotói a cipősdobozokba vagy a falakra). A magánkészítésű fotográfiák nagyobb részét csak a háború után hívták elő, ezek megosztása is ritka volt, s mai napig tömegesen kerülnek elő

⁴⁴ Arról nem is beszélve, hogy milyen hatékonyan egészíthették ki a propagandamunkát a képeslapok vizuális és szöveges felületei (Majoros, 2015: 775–778). Az ellenség demonizálása, a saját mitológiák támogatása, hazafias üzenetek és szimbólumok megjelenítése a képeslapkultúrát a befolyásolás módfelett hatékony eszközévé avatta (a dalok, az újságok és a mozgóképek mellett).

⁴⁵ Az „amatőr” fotózást lehetővé készülőlekek elterjedése mellett a színes képek és a speciális térhatást adó sztereofotók tekinthetők fontos képírástörténeti fejleménynek (ez utóbbiról lásd Bognár Katalin tanulmányát a kötetben).

soha elő nem hívott negatívok. Nem maguk a fényképek, speciális információs tartalmukkal, hanem a fényképezés mint szabadidős tevékenység lett a háborús évek messzire mutató hozadéka (minderről sokkal részletesebben írtam itt: Z. Karvalics, 2014b).

A harcok szünetében levelet olvasó, levelet író, fényképet készítő, fényképész előtt pózoló tisztek, tisztesek és közlegények, valamint a hátszágban a frontról érkező üzenet elolvasására összegyűlt család képénél talán csak a háborús híreket böngésző polgár vagy az újságot mohón lapozgató katona képe⁴⁶ tűnik tipikusabbnak. Az információáramlás másik, intézményes csatornája, a média ugyanis szintén elképesztő növekedést mondhat magáénak. A távíró a harcterről szinte idővesztés nélkül a városokba továbbította a legfrissebb híreket, az újságok pedig (ha kellett, extra kiadásokkal) azonnal

⁴⁶ Ne feledjük: a katonák nemcsak a némi késéssel érkező hazai sajtótermékeket várták híréhesen, hanem saját orgánumaik is voltak, amelyek másfajta érintettségeket és érzékenységeket erősítettek, s azáltal, hogy sokak szerzőként is bekerülhettek, e lapok presztízse, kedveltsége, közösségi jellege különös meghittséget kölcsönzött nekik. A tábori újságok (és később a hadifogoly-újságok) a szóbeliség formáira ráépülő saját információs „kisvilágokat” és védekező mechanizmusokat teremtettek a sajátos identitásközösségekkel, a halált trivializáló szlenggel (Cook, 2013) és a sokféleképpen jótékony hatású humorral (Madigan, 2013), az érzelmi túlélés eszközeiként (Roper, 2009). Eközben egészen sajátos műfajokat is létrehoztak, mint például az angol nyelvű kanadai front-képregényeket (Cinq-Mars, 2008). A történetírás azonban sok esetben még fel sem mérte ezeket az orgánumokat, így számos esetben sürgető feladat a feltáráruk (ahogy azt Szóts Zoltán Öszkár teszi a kötetben közölt tanulmányában). Ahol ezt már elvégezték, a kutatók ott is elsősorban forráscsoportként tekintenek (a levelek és naplók mellett) a katonaujságokra, amelyből sok részlet rekonstruálható a katonák mindennapi életéről és mentális állapotáról. Ilyen például a brit, francia és német tábori újságok egyedi (nemzeti) sajátosságait és közös jellemzőit áttekintő tanulmány (Nelson, 2010). További kutatásra vár, hogy milyen információközösséget teremtettek a közös valóságselektre reflektáló, saját szerkesztésű tartalmak, és ezzel miképpen viszonyultak a más csatornákon áramló közleményekhez.

továbbították azokat az olvasóhoz.⁴⁷ Az extra hírérség eredményeként kialakult egy „hozzászokás” a gyors hírekhez, a majdnem azonnalisághoz⁴⁸ és a részletgazdagsághoz. Csillapíthatatlan igény a hír mellé szerkesztett képre és térképre. A Nagy Háború emiatt alapvetően változtatta meg a hírfogyasztó nagyközönség térkép-használatát is: a háború előtt kevesen foglalkoztak ilyen-mivel, de a személyes érintettség nagy ereje miatt a földrajzi neveket, a nyilakat, rajzokat böngészgetve a háborús hírekhez immár geolokációt is tudtak kapcsolni, s ezek az ismeretek a harci helyzetek eltűnése után is megmaradtak.⁴⁹

Stephen Kernnek igaza van. Annak köszönhetően, hogy majdnem azonos időben értesülnek eseményekről az otthoni milliók, Európa *egy olyan kommunikációs hálózattá vált, amely több információt dolgozott fel, mint bármikor korábban, több érintett emberről, több eseményben, szélsőségesen eltérő fizikai helyeken, de ugyanabban az időben.* Az első világháború a szimultaneitás korának szimultán drámája lett (Kern, 1983: 295), de a betű és a kép mellett a multimedialitás korát is ez hozta el, a hang és a mozgókép forradalmával.

A gramofont köztudomásúlag a lövészárkokban operát hallgató brit katonák tették népszerűvé, és állították a

⁴⁷ A hír-infrastruktúrában foglalkoztatottak meredek növekedése is a háborús helyzetnek köszönhető. „A háború fűlszámolta a hírterjesztés korábbi módjait, azaz megszüntette a német, angol és francia (stb.) együttműködésen nyugvó nemzetközi hírkartell működését – amely hírkartell révén látták el távoli események hírével a lapok az olvasókat szerte a világon –, a nagyobb magyar napilapoknak meg kellett erősíteniük saját tudósítói hálózatukat” (Sipos, 2010). A példányszámok átlagosan a duplájára nőttek.

⁴⁸ A koppenhágai „telefonújság” talán a legszemléletesebb példája mindennek: a háborús telefonüzenetek begépelés után azonnal megjelentek a város főterén felállított világító elektronikus táblán (Nebeker, 2009: 80).

⁴⁹ Mindezt már a kortársak is érzékelték: Strömpl Gábor 1917-es szavait idézi Hegedüs (2011).

hangzó tartalom lejátszását, illetve az azt lehetővé esz-
közt a termelés és a fogyasztás fősodrába. Tudjuk, hogy
a *mozi* mint szórakozási forma iránt is a háborús tudósi-
tások miatt nőtt meg az érdeklődés (Sipos, 2010). A mér-
sékelt sikerű filmhíradó-részletek után az emblematikus
fordulathozó *Battle of Somme* (A somme-i csata) című brit
propagandafilm volt,⁵⁰ amelyet 1916. augusztusi bemu-
tatását követően másfél hónap alatt összesen húszmillió
néző (közel a lakosság fele) látott az angliai mozikban, s
további 18 országban mutatták be. Az első folytatás, a
Battle of Ancre (1917) még fenntartotta az érdeklődést,
de a *Battle of Arras* már nem: a szörnyűségek helyett a
közönség inkább önfeledt szórakozásra vágyott. Így az
a furcsa helyzet állt elő, hogy a háború sokáig szinte csakis
nehézségeket hozott a filmszínházaknak: bevételeikből
külön adóztak a hadviselés javára, luxusadót fizettek, plusz
hadikölcsönt jegyeztek, a katonáknak ingyen kellett jegyet
adniuk, a szénhiány, a nyitvatartási és filmbehozatali kor-
látozás, a filmbetiltás és az áramhiány pedig tovább súlyos-
bította a helyzetüket (Szabó Sóki, 2009). Mégis azok,
akik túléltek az első éveket, a háború vége felé és utána
már a filmgyártás és filmfogyasztás megállíthatatlanul
robogó sikervonátán találták magukat.

Nem szabad elfeledkeznünk eközben arról, hogy az „in-
formációs vérkeringésnek” van egy hasonlóan jelentős, a
médiaszféra alatti köre, a személyes hírmegosztás, a beszél-
getések, a viták, a véleménycseré, az azonnal továbbított
értesülések, pletykák vagy akár rémhírek „belső köre”.⁵¹

⁵⁰ Valójában az első hivatalos háborús produkció, még a *Somme-i csata* előtt a *Britain prepared* című, jóval visszhangtalanabb alkotás volt 1915-ben (Welch, 2004: 336).

⁵¹ Frisnyák Zsuzsa kötetünkben közölt tanulmánya jól szemlélteti, hogy a rémhírek és azok terjedése a társadalmak információs „köttöszövetének” milyen fontos részét jelentette. A kortársak pedig nemcsak hogy érzékelték ezt,

A nyilvánosság fórumain keringő üzenetek ide kerültek tovább, de a felhasználás egyúttal erős kontrollt is jelentett, hiszen a propagandaüzenetek túlzottan nem távolodhattak el attól a realitástól, amit ki-ki a saját bizalmi teréből vagy saját tapasztalati világából megkonstruált. E nélkül az „alapréteg” nélkül nehéz megérteni, hogy hiába igyekezett a hivatalos tájékoztatáspolitikája, hogy tartósan uralni tudja a véleményalkotás öntőformáit. *„A háború egész tartama alatt igen nevezetes események maradtak titokban a magyar társadalom előtt...”* *„A hadvezetőség... gondosan eltitkolt minden olyan hírt, mely a lakosságot nyugtalanította volna... Az osztrák–magyar és szövetséges hadseregek tevékenységéről, hadmozdulatairól, ütközeteiről csak a miniszterelnökség sajtóosztálya vagy a Magyar Távirati Iroda és a Budapesti Tudósító (Hírügynökségi Iroda) híreit lehetett a helyi lapokban közzéteni. Tiltották a nyugtalanságot, izgalmat keltő hírek közlését.”*⁵²

A propaganda erősen túlbecsülte saját befolyásoló és viselkedésalakító erejét:⁵³ ám mégis képes volt arra, hogy sokasatornás és egy irányba mutató fellépésével tömegesen ültessen mintázatokat a fejekbe (pl. démonizált ellenségképet, gyűlöletmotívumokat, erőszakmintázatokat).⁵⁴

hanem a korábbi, gyerekcipőben járó vizsgálatokat – Novák Veronika szavaival (Novák, 2010) – *„az első világháború sokkoló tapasztalatain alapuló elemzésekkel lendítették tovább... már a háború alatt is jelentek meg belga és angol írárok a rémhírekről, ezeket követte Marc Bloch híres tanulmánya a háborús álhírekről”* (Bloch, 1921).

⁵² Tárnay Ivor Csanád vármegyei főjegyző a háború befejezése után nem sokkal papírra vetett, rezignált visszaemlékezésének részletére és az intézkedések ismertetésére lásd Halmágyi (2002).

⁵³ Sipos (2010) számos korabeli példát idéz, amelyben a propagandatevékenység fontosságát és háborúidőntő szerepét mértéktelenül eltúlozzák.

⁵⁴ Ennek izgalmas fejezete lehet a nem direkt propagandacélú tartalmak ilyen irányú elemzése. Amikor a rendkívül színvonalas hazai ismeretterjesztő szakfolyóirat, a *Darwin* 1915-ös évfolyamában ilyen címekre bukkanunk, mint Cserny Dezső: Háborúskodás az állatvilágban 50–53; Guenther Konrád: A megfélemlítés szerepe az emberek és állatok harcában 157–160; Benke Albert: A fotográfia

Mindezek olykor észrevétlenül beépültek a hétköznapiakba,⁵⁵ olykor messzire vezető hatáskövetkezményei lettek. Sipos (2010) két különösen jellemző esetet emel ki, s mindkettő remek példa arra, miként vezet a propaganda sulykolta miszpercepció hibás szituációmodelle-

a háború szolgáltatában 128–130, akkor megérezzük azt a hajszálér-rendszert, amelyen keresztül a háborúhoz kötődő képzetek utat törnek maguknak olyan csatornákon keresztül is, amelyeken nem is kerestük volna őket. (Ellentétben a *tudományos színvetű háborús propaganda-előadásokkal*, amelyekről kötetünkben Turbucz Péter ír.) De ugyanilyen rejtett hatásmechanizmussal működnek például a *háborús névadások* (Vörös, 2010). A német orvosok például a hisztériát *psychopatia gallicá*nak hívták (Erős, 2014): minden, ehhez hasonló nyelvi lelemény is vízesépp a propaganda-óceánban. Mikrotörténeti szinten remekül illusztrálja a propagandát felülíró személyes információs tér erejét a Czeglédy Antal tanító elleni hazafiatlansági vád etűdjé (Györgyi, 2014). Attól ugyanis, hogy a franciákból egyik napról a másikra ellenség lett a politikai felhőrégióban, a francia kultúrát tisztelő és a francia emberekről pozitív tapasztalatokat szerző, épp Párizsban tartózkodó – amúgy makulátlan hazafinak tartott – magyar értelmiségi még nem cseréli le a meggyőződését.

⁵⁵ A *háborús ikonológia* (képeslapok, az újságok legendás fotói, karikatúrái, rajzai, valamint színek és szimbólumok) elképesztő formagazdagsággal foglalta el a vizuális mezőt, emiatt a háború folyamatosan jelenlévő „mém” maradt a békekötetések után is. Alig van a tárgyi kultúrának olyan darabja, amely ne lett volna alkalmas a „hordozó” szerepére: kártyalapok (ahogy Facsar Mihály kutatásaiból értesülünk róla), egy imakönyvtípus (Maczák, 2010) vagy akár porcelán fogpiszkálótartók. A közterületi információépítéset részeként a vizuális mező állandó elemeivé lettek a magyar településeken a világháború után állított emlékoszlopok (a rajtuk felsorolt nevekkal és alakokkal), amelyek a háború könyvészetével (kiadványok, kisnyomtatványok, plakátok) együtt a képkínálat standard részévé válva újfajta identitásközösségek felépülését és megerősödését eredményezték. Mindezt a történeti tudat új, konstruált elemei, mítoszai és városi legendái is kiegészítették (erről Albert B. Gáborról olvashatunk egy későbbi fejezetben). A háborús „emlékezettörténelem” legizgalmasabb, új fejezeteit azok a szerzők írják, akik a lelkesedés-kiábrándulás, heroizálás-deheroizálás dichotómiáin tülemelkedve képesek felmutatni a háború percepciójának és abból továbbépítve a háború emlékezetének elképesztő sokféleségét, ellentmondásosságát és kevertségét (Trout, 2012). A *muzealizálás* témakörének különleges jelentőségét is épp ez adja (lásd Ságvári György tanulmányát a kötetünkben). A muzeológus-technikátörténész-restaurátor Szirmai Gábor személyes mozzanatokban bővelkedő, nem „klasszikus” szövegszervezésű tanulmányát többek között azért is közzéljük, mert szinte soha nem tárgyal eszközökről ír alaposan és újszerűen, s eközben a tárgyi örökség pusztulásával elvesző ismeretek pótolhatatlanságáról is ízen.

zéshez és ennek eredményeként rossz döntéshez, kibernetikai kudarchoz. A németeket átlátszó túlzásokkal barbárnak beállító antantpropaganda közismert szélsőségei a második világháború idején hozzájárultak ahhoz, hogy a koncentrációs táborok és a népirtások hírei is túlzásnak tűnjenek, és késleltessék az adekvát reakciót. És fordítva: mivel „*Hitler... még az afrikai partraszállás után is az első világháborús német propagandának megfelelően képzelte el az Egyesült Államokat és az amerikai hadsereg fegyelmét-fegyelmetlenségét, erejét-erőtlenességét*”, helytelen képet alkotva az ellenségről, maga is hibás lépések sorához járult hozzá.

Információs oldalról fürkészve a tömegkultúrát különösnek tűnik, hogy miközben korábban soha nem tapasztalt mértékben öntik el az „ordas eszmék” a közélet színtereit, a háborús évekre mégis sokan pszichológiai, társadalom-lélektani fordulópontként, a szellemi, irodalmi, művészi modernitást megteremtő időszakra tekintenek (Eksteins, 2000).⁵⁶ Van, aki egyenesen a „modern amerikai állampolgár” megteremtőjének tartja az első világháborút (Capozzola, 2008). A kijózanodás, a sorsközösség felismerése, az új nyelv, az új jelentések keresése kétségkívül sokat köszönhet a világháborús traumának: a világról alkotott modellek átalakítása trauma nélkül kevésbé mámorító és felszabadító lett volna. De evvel már újabb szinthez érkeztünk: a Nagy Háborúban kiformált információs ökoszisztémák (eszközök, eljárások, szokások, intézmények) utóéletéhez.

⁵⁶ A háborús (részben harctéri) költészetet korábban szinte kizárólag a hazafias kontextusokon belül tárgyalta az irodalom, később ennek sajátos esztétikai-irodalmi (Egremont, 2015), majd lélektani és forrásértéke (Ward, 1997) vagy irodalomtörténeti tipizálása (O’Prey, 2014) vált érdekessé. Ma egyre többen fogadják el bátor hipotézisként, hogy *a költészetet magát (is) éppen a világháborús évek tették modernné* (Kendall, 2014). Az erről szóló könyvtárhelyi magyar irodalomból két tételt emelünk ki: noha ezek egészen frissnek mondhatóak (Trukáné-Bedécs, 2011 és Mekis, 2014) „írályukban” a korábbi diskurzusokhoz kapcsolódnak.

Hetedik szint.

**Információs és tudástechnológia,
kutatás-fejlesztés, innováció.
Forgatókönyvek és hatáskövetkezmények.**

Azt a közkedvelt maximát, hogy minden „polgári” technológia mögött eredetileg katonai fejlesztéseket kell keresnünk, már régóta fel kellett (volna) váltani egy sokkal bonyolultabb, sokféle irányt és forgatókönyvet feltételező dinamikus keretrendszernek.

Az első világháborús szcénában is mindenre találunk példát. Természetesen az információtechnológia meghatározó eszközvilágának háborút követő sorsában is tudjuk domináns trendként azonosítani azokat a *gyorsító pályákat* (1), amelyek a háborús szempontból fontos fejlesztések némelyikét rakétaként lökték előre. A viszonylag olcsó karórák, amelyek mindkét kezét szabadon hagyták, annyira praktikusnak bizonyultak például, hogy népszerűségük a háborút követően is töretlen maradt. A rádió esetében viszont jól látszik az is, hogy mindez komoly előzmények után történik: a kísérleti (1886–1900) és a tengerhajózási (1900–1914) szakasz után a négy háborús év során először átveszik az adott szintig jutó „polgári” technológiát, majd egy innovációsorozattal megteremtik az új korszakot nyitó műsorsugárzási periódus (broadcasting period) előfeltételeit, 1920-tól kezdődően. Az első „fogadó” készülékek jó ideig mind katonai fejlesztések másolatai voltak.

Van, ahol a fordított irány, a *katonai „import”* teljesen egyértelmű (2): a multiplex telefóniát például a Western Electric a háború előtt az erdészeti szolgálat számára fejlesztette ki, ezt veszik alkalmazásba aztán a harctereken. Megint egészen mást látunk az oly fontos szerephez jutó földtelegráfia esetében. Hiába fejlődött sokat a háborús

évek alatt, utána a korszerűbb megoldások miatt *már nem volt rá szükség, szinte nyomtalanul elsüllyedt* (3).⁵⁷ Eközben jó néhány, háborús szempontból irreleváns technológiai szegmensben a források áterelése más irányokba egyenesen *le is lassította a fejlesztéseket* (4): például az automata telefonkapcsoló-központok vagy a televízió esetében.⁵⁸

Találunk *késleltetett innovációra* (5) is példákat: az Egyesült Államokban a leszerelt háborús pilóták agyában fogant meg a gondolat, 1919-ben, hogy a repülőgépeket igen jól lehetne alkalmazni erdőtűzek felderítésénél (Hadnagy, 2006).⁵⁹ *Visszatérő innovációnak* (6) tekinthetjük az energiatakarékossági célú óraátállítást: a németeket ugyan gyorsan követték a britek, majd valamivel

⁵⁷ A technológiáról és az elavulás okairól részletesen lásd Szirmai Gábor tanulmányát a kötetben.

⁵⁸ S mindez számos, nem információs célú otthoni elektronikai eszközre is igazak. Hiába debütált már a háború előtt a mosógép, a porszívó, a kenyérpírtó vagy a villanyborotva, a háborús években nemhogy lökést nem kapott, hanem egyenesen stagnált az innovációjuk. Magyarországon az oktatófilmek készítésére és terjesztésére gyakorolt negatív hatást, hogy a filmnyersanyagra a fronton volt szükség (Szabó Sóki, 2009). Egyes technológiák fejlesztésének nem szükségképpen a hiány vagy a figyelem máshová terelődése szabott gátat: a második világháborúban diadalmaskodó radart Tesla már 1917-ben bevezetésre javasolta az amerikai haditengerészetnek, meglévő találmánya alapján. S noha a tengeralattjáró-háborúban módfelett hasznos lehetett volna, döntőbizottsági helyét kihasználva maga Edison torpedózta meg az elképzelést, hiszen az riválisától érkezett.

⁵⁹ Az irodalom egy része szerint a régészeti célú légi fényképezést is a világháborúnak köszönhetjük. Gyakran használták eszközként a csapatmozgások követésére, és mintegy melleleg az angol, francia és német repülőgépek fényképezeteket készítettek a levegőből műemlékekről – felfedezve és megismertetve a nagyközönség számára őket. Lásd László János: Fotózás a levegőből – a légi fényképezés alapjai http://www.legifoto.com/magyar/oldal/legi_fenykepezes_alapjai/ (Letöltve: 2015. július 20.) Valójában nem a brit O. G. S. Crawford volt a legelső, 1922-ben, aki a légi régészeti lelőhelyeket tudatosan kereste és fényképezte, már a világháború előtti évtizedben komoly előtörténete van a régészeti célú légi fényképezésnek (Erdélyi, 1983: 81–82 és Szabó, 2011). Magyarországon Neogrady Sándor (1894–1966) volt a műfaj megteremtője.

lassabban az amerikaiak, de az első világháború lezárását követően az óráátállítás egy ideig mégis elmaradt – hogy aztán visszatérjen, és mai napig velünk maradjon.⁶⁰ *Kényszer-innovációt* (7) szült olykor a hiány: a gázlámpákról az elektromos árammal történő világításra való súlypont-át-helyeződésben nagy szerepet játszott a kokszolható szén beszerzésének nehézsége.⁶¹ Nevezzük *követő innovációnak* (8) azt, ahogyan a japánok a háborús tapasztalatok alapján próbálják önálló optikai iparukat megteremteni, német segítséggel.⁶² S végül *koraszülött innováció* (9) például a tartalom megfejtése nélküli hálózatiforgalom-elemzés, amely a mennyiség, az irány, a gyakorisági ritmus és a tipikus mintázatoktól való eltérés felismerésével hasznos következtetésekig jut az ellenség viselkedésével kapcsolatban – mindez a későbbi, nagy sokaságon végzett adatbányászati technika előfutára.

Az innovációs folyamat természete és rajzolata is sokféle lehetett. A háborús idők műszaki-elektronikai Jolly

⁶⁰ Hasonló történt az első vakvezetőkutya-iskolával, amely a németországi Oldenburghban nyílt meg 1916-ban – de anyagi nehézségek miatt működését hamar be kellett fejeznie. Számos látás-rehabilitációs kutatást inspirált azonban, s végül 1929-ben, Németországban nyílt meg a második kutyaiskola (ugyanekkor az Egyesült Államokban is megindult a vakvezető kutyák képzése, de csak a második világháború alatt szerveztek önálló iskolát). Jellemző, hogy a háború kellős közepén, Magyarországon megjelent mintaszerű könyvben (Kirschenheuter, 1916), amely a vak katonák rehabilitációjával, oktatásával, képzésével foglalkozik, egyetlen szó sem esik még a vakvezető kutyákról.

⁶¹ Budapest belső részein a gázlámpák kandelábereit ekkor alakították át világos üzeműre, és helyeztek ki mindösszesen háromszor egyszerű, esőből hajlított, bádorgernyős, 60 W-os izzóval ellátott lámpát a kerítésekre és a házfalakra. Lásd <http://bdk.hu/szakmai-oldal/kozvilagitas-tortenete/> (Letöltve: 2015. május 7.).

⁶² A 200 munkással meginduló gyártás és a kutatás is mérőműszerek, távcsövek készítésére és optikai üvegek előállítására koncentrált, és körülbelül tíz évig az alapozás, a berendezkedés és a fejlesztés a legfőbb cél. 1921-ben nyolc német tudóst és mérnököt szerződtetnek öt évre, hogy segítségükkel gyorsítsák a fejlődést. A németek az üzemszervezéstől az optikai tervezésig különböző területeken ezt eredményesen meg is valósítják (Schwanner, 1997).

Jokere, szinte minden új fejlesztést forradalmasító megoldása, az elektroncső úgynevezett *disruptív* technológia (10), mert tökéletesítésének egy adott pontjától kezdve minden rendszert, amelyben felhasználható, teljességgel átrendez, „szétráz és újraépít”. Láttunk példát korábban, még az első és második szinten, az információs játszmák környékén a vízesésszerűen kibontakozó, száguldó innovációra, az új eredmények nyomán azonnal újabb teraszt meghódító *innovációs kaszkádra* (11). Az a mód, ahogyan a hírek gyűjtésének és szétterítésének technikáiban hatalmas változás áll be, *rendszer-innovációs* természetű (12).

Társadalmi innováció a nők új szerepe a munkaerőpiacon (13): egyedül Angliában 1,6 millió új női munkahely jött létre a világháborús években, ebből 800 ezer az iparban. A német adatok azt érzékeltetik, ahogyan a nagyvállalatokon belül átrendeződik a nemek aránya: az AEG-nél 3 ezerrel 11 ezerre nő a nők száma, a Siemensnél az 5600 fő fele nő. A változás különösen jelentős az üzleti és kormányhivatalok *adminisztratív-információs munkaköreiben*: iratkezelőként, gyors- és gépíróként szinte már csak nők jönnek, „a férfi tisztviselő örökre eltűnik”. A háború ad nagy lökést annak is, hogy a könyvtáros-szakma megkezdje az „átbilenést” a rohamos „elnőiesedés” irányába.⁶³

A *szervezeti innováció* (14) hatáskövetkezményei viszont általában rendszerszintű változások. Két eklatáns példája mindennek az „iroda” és a „kutatás-fejlesztési ntézet”.

⁶³ Hogy a harcolni behívott férfi könyvtárosok helyett nők végezzék a könyvek gyűjtésével, osztályozásával kapcsolatos feladatokat, az szinte kézenfekvő volt. Am azért, hogy a frontra mehessenek, vagy az anyaország katonai táboraiiban vezethessenek könyvtárat, nem ment háré nélkül: az első kinevezésre 1918 májusában került sor. Ehhez kellett az is, hogy hét könyvtárosnő petíciója palotaforradalmat robbantson ki az amerikai könyvtáros társaság (ALA) 1918 nyári konferenciáján, Saratoga Springsben (Young, 1981, Passet, 1994).

Schlieffen tábornagy már a háború előestéjén előre-
vetítette, hogy a „jövő hadvezére” „egy tágas dolgozó-
szobákkal rendelkező házban” foglal majd helyet, ahol
„*kéznel van a drót- és szikratávíró, a távbeszélő- és a jelző-
készülék*” (Schlieffen, 1913: 15).⁶⁴ És valóban, az irányí-
tás rendszerkihívásai miatt viszonylag gyorsan kialakult
egy tökéletesített, mobil iroda-prototípus, amelyet az
eszközök, a feladatkörök és a folyamatok együttesen
jellemeztek.

„*A húszas évek irodatechnikai fejlesztései nem kis részben...
az első világháború technikai transzferjére mennek vissza*” (Viss-
mann, 2014: 369). A háború utáni időszak irodái egyértel-
műen az első világháborús csatatéri irodáktól veszik át
például a távbeszélő készüléket (amelynek használata
egyáltalán nem volt korábban elterjedt). A németeknél a
szervezeti innovációnak önálló specialistája volt: a haté-
konysági szakértő, a Vereinfachungsreferent „*az irodába
viszi vissza a fronton bevált igazgatástechnikai és szervezési
intézkedéseket*” (Vissmann, uo.).

A világháború éveiben az állam által intencionált és
fenntartott *katonai kutatás-fejlesztési intézmények* sora jön
létre, minden előzmény nélkül (egyedül a franciáknak
van két kisebb hivatala korábbról, 1887-ből és 1901-ből).
1915-ben a briteknél megalakul a *Board of Invention and
Research* és az *Advisory Council for Scientific and Industrial
Research*, amely 1916-ban hoz létre önálló egységet (*De-
partment*). Az amerikaiak szakosított K + F szervezeteket
alapítanak (1915, *Naval Consulting Board* és *National Ad-
visory Commission for Aeronautics*), majd 1916-ban meg-
születik az általános profilú *National Research Council*.

⁶⁴ Max Weber mindezt évekkel később, 1922-ben, a *Gazdaság és társadalom*-
ban reflektálja, kimondva, hogy a modern magas rangú tiszt is „irodából” írá-
nyítja a csatákat.

A franciák, a kereskedelmi, ipari, posta- és távíró-minisztériumuk fennhatósága alatt teremtenek távírókutató részleget. A németek 1915-ben hozzák létre a fizikai és elektrokémiai kutatásokra szakosodott Kaiser Wilhelm Intézetet. A japánok a katonai vas- és acéltechnika tanulmányozására alapítanak intézetet (Nebeker, 2009: 69–71).

Ezek a fejlemények (is) hozzájárulnak ahhoz, hogy a háborút követően látványossá váljon az információs és tudás-munkakörök számának, a „szellemi munka tartalékseregének” gyarapodása.⁶⁵ A szövetségesek kutatási részlegei egymással is együttműködtek, eredményeiket megosztották, és sokat lendített a tudományos-műszaki és a katonai szempontok összehangolásában az, hogy erre önálló tudás-specialistákat alkalmaztak (Hartcup, 1988: 38). Nem túlzás azt állítani, hogy az a fajta *katonai-ipari komplexum*, amelyről majd Eisenhower elnök híres 1961-es búcsúbeszéde ejt szót, gyakorlatilag már az első világháborúban létrejött. Más kérdés, hogy a háború után a katonai kutatások aránya és jelentősége ezekben a szervezetekben lecsökkent, és viszonylag gyorsan a gazdasági versenyelőnyök termelésének lettek a letéteményesei avval, ahogyan polgári célú kutatás-fejlesztésre álltak át.

Olykor remekül működött a tudástranszfer, amely a katonai célra kifejlesztett technológiából polgári technológiát csinált. Amikor a mustár- és klórgáz tömeges használata elkezdődött, az addig a vegyiparban a néme-

⁶⁵ Minderre a tanulmány több pontján tettünk már szórványosan utalást. Ennek a szempontnak a részletesebb kibontása azonban akkora terjedelmet kíván, hogy az említésnél mélyebb tárgyalását nem tartottam indokoltnak. Annyit azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a jól érzékelhető, néha nyaktörőnek tűnő növekedés sem volt képes ellenúlyozni bizonyos kontrollzavarokat: ahhoz ugyanis még ennél is több embert kellett volna a munkamegosztásból ide átcsoportosítani.

tek mögött kullogó, háborúba még nem lépett amerikai fél azonnal hatalmas termelési kapacitást kezdett építeni, és mögé szakosított kutatás-fejlesztési szervezete-t hozott létre (a *Chemical Warfare Service*-t, amelyből később *Chemical Corps* lett), s amelyek a rovarirtásban addig tétova lépéseket tevő *U.S. Bureau of Entomology*val együttműködésben az emberekre és rovarokra káros vegyületekkel immár koordináltan kezdtek foglalkozni (Russell, 2001: 42). A katonai fejlesztéseknek köszönhetően lett hatékonyabb a növényvédelem a gyapotbogár és a pajzstetű ellen, s a házilégység és a szúnyog elleni készítmények sem csak a kényelemérzet fokozásában játszottak szerepet, hanem az általuk terjesztett tífusz és malária visszaszorításában is. És akkor még nem beszéltünk a rakétatempóban fejlesztett gázmaszkokról (emberekre, kutyákra, lovakra), amelyek később, nem harci környezetben oly fontos szolgálatokat tettek. A tudásipari fejlemények a modernitásra oly jellemző paradoxont produkáltak: az emberek elpusztítására fejlesztett technológia néhány áttétellel milliók életének megmen-tésében játszik szerepet.

Ez a fajta kiszámíthatatlanság, szándékolatlanság, nemtervezettség, ami a háború során kialakult innovációs milió sajátja, a felsoroltakon kívül is számos újdonsággal ajándékozta meg a világot. Azon, ahogyan rémes frontsebészeti kihívásokból kiformalódnak a *plasztikai sebészet* alapjai, nem lépődünk meg. Voltaképpen természetes, hogy a fronton dolgozó vöröskeresztes nővérek felismerik, hogy a szanitécek számára készült, a pamutnál ötször jobb nedvszívó hatású anyag, amelynek a tömeggyártása az amerikai hadba lépéskor indul meg, tökéletes *tisztasági betét*hez segíti őket. A D-vitamin-hiányos berlini gyermekek kezeléséből kinő a csonterősítő *kvarclámpa*. A katonai felhasználásra az amerikaiak által kifejlesztett

cipzár (Gideon Sundback svéd emigráns találmánya) annyira sikeres lett, hogy 1918 után a civil életben is rohamosan elterjedt.

A „technológia csodái”, amelyek az 1900-as párizsi világkiállításon még inkább az újszerűségükkel borzongató szórakoztató attrakciók és a nem régóta uralt elektromosság illusztrációs célú bemutatásának világát közvetítették, a háborút követő években váltak tényleges valósággá. Immár azonban a mindennapokat átalakítva, megkönnyítve, még újabb, még felemelőbb technológiák csatasorba állítását ígérve, új civilizációs horizontot megrajzolva.

Nyolcadik szint.

Kóda. A világháború az ipari korszakból az információs társadalomba való átmenet kontextusában.

James Beniger korszakos, magyarul is megjelent monográfiája óta tudjuk, hogy az információs társadalom kialakulása annak „magterületén”, az Egyesült Államokban a Beniger által bürokratikus kontrollforradalomnak nevezett irányítási-szervezési paradigmaváltással vette kezdetét (Beniger, 1986). Jómagam hajlok arra, hogy „a 19. század utolsó harmada” helyett bátran megnevezzek egy évet, 1870/71-et, ahonnan kronológiailag datálható a változás kezdete, amely végül 1961-re teremti meg a termelés, a foglalkoztatás, a munkavégzés és a fogyasztás új szerkezetével jellemezhető információs társadalom öntőformáit az USA-ban. A bürokratikus kontroll az az eszköz, amely a vasút, a távíró és a tömegfogyasztási cikkek új világában felborult tér-idő és sebességparaméterek egyensúlyzavaró hatását alkalmatlan és meghala-

dásra ítélt elődjével, az ún. arisztokratikus kontrollal⁶⁶ szemben képes a központi szerepbe emelt az információ- és tudástechnológiai innovációkkal ellensúlyozni. Evvel azonban megnő az információs és tudásszektor mérete és formagazdagsága, amely már a 30-as évek közepére átalakítja a foglalkoztatás szerkezetét is, és még nagyobb sebességbe kapcsolja az információtechnológiai innovációs gépezetet.

Annak a 90 esztendőnek, amely az arisztokratikus kontroll csúcsteljesítményeként „kihordott” ipari korszak emblemikus évétől, 1870/71-től az információs társadalom megszületését jelentő 1961-ig eltelik, szinte a kellős közepén találjuk a világháborús öt évet. Remekül látja meg Martin van Creveld, a neves hadtörténész, hogy a háború a „rendszerek korának” (*age of systems*) terméke: „*a technológiai forradalom, amely nagy vonalakban a távíróval és a vasúttal kezdődött, magát a háborút a komplex rendszerek menedzselésének kérdésévé tette*” (Creveld, 1989: 161).

Csakhogy az arisztokratikus kontrollstruktúrák lecserél(őd)ése nem egyenes irányú, könnyen rekonstruálható történet. Egyidejűleg számtalan különböző kontrollstruktúra kerül nyomás alá, és minden alrendszer másként reagál rá, más ritmusban alakítja át a folyamatait. Vannak olyan „kontrollszigetek”, ahol a változás gyors, és vannak olyanok, amelyek még az egyértelmű elbillenés után is makacsul régi mechanizmusokhoz ragaszkodnak.⁶⁷ A gazdaság és a városfejlesztés két, különösen gyorsan alkalmazkodni

⁶⁶ Beniger nem használja az arisztokratikus kontroll kifejezést, csak „a bürokratikus kontroll előtti” kontrollfórmaként hivatkozik rá. A kifejezés indokoltságát és alkalmasságát egy megjelenés előtt álló tanulmányban kísérlem meg kifejteni (*A pre-indusztriálistól a poszt-információsig: társadalom és (információ)technológia a hosszú huszadik században (1880–2020)*).

⁶⁷ Vissmann (2014: 378) szemléletesen tárgyalja, hogy az álló iratrendezőkkal, szabványosított iratkezeléssel és mechanizálással korszerűsített német közhivatalokban hogyan maradhattak a „badeni csomó” meg a „porosz fűzés” (vagyis banális és archaikus iratrendezési technikáskák) olyanok, mint egy „ideológiai hitvallás”. Találunk ugyanis hivatalokat, ahol még 1945 után is ezeket használják.

tudó ágazat, más irányú beágyazottsága és kötöttségei miatt a kormányzat és a katonai irányítás sokkal lassabban képes csak követni az átalakulást. A maga kontrollzavarainak kiigazításához azonban minden alrendszer mohón nyúl a technológiai innovációkhoz, így ugyanaz a megoldás az egyik alrendszerben már az alternatív kontrollstruktúrák kiteljesedését támogatja, a másikban viszont még a régiek életciklusát növeli meg. A feszültség a lassú alrendszerekben sokkal nagyobb, mert az irányítás alkalmatlansága egyre látványosabb lesz. Maga a kiigazításhoz használt technológia válik ugyanis újabb kontrollzavar forrásává, mert csak eszköz- és nem (al)rendszerszintű az adaptáció. A Nagy Háború kitörése és lefutása tökéletesen illusztrálja ezt az átmenetiséget.

A háború előestéjén a kormányközi kapcsolatok, de a katonai forgalom nagy része is távírón, kis része telefonon zajlik. A jelentéscsere kétségkívül új pályára áll, de: *„a diplomácia kudarcot vallott, mert a diplomaták nem tanulták meg az elektronikus kommunikáció megnövekedett mennyiségét és gyorsaságát kezelni”* (Kern, 1983: 275–277). Az a lázas tempó, amiben kérdések és válaszok, ultimátumok, telefonhívások jönnek-mennek, miközben a döntési szintek, a kompetenciák, az ügykezelési sémák tisztázatlanok, és nélkülözik az előformáltságot, korábban elképzelhetetlenek lettek volna. A világháború kitörését egy olyan diplomáciai krízis eredményének látjuk, amely mögött a kontrollstruktúra-átmenet fáziskülönbségei és ellentmondásai rajzolódnak ki. (Kosztai István kötetünkben közölt tanulmányát ekképpen olvasva még azt is megérezhetjük, hogy az adaptációs késés miért nagyobb a Monarchia „diplomáciai üzemében”, mint a vele szemben állókéban.)

S ha a politikai világtérképre pillantunk a háború után – ahogy ezt a technikátörténész (!) teszi (Nebeker, 2009: 78) – akkor a Habsburg, a Hohenzollern, a Romanov és

az ottomán dinasztia elsüllyedésében az arisztokratikus kontroll politikai sírba szállásának allegóriáját is megláthatjuk. Mint ahogy azt is, ahogyan a hadigazdálkodás és a bürokratikus eljárások erősödésével járó dirigizmus a maga új törvényeivel, kiterjesztett hatalmával és irányítási kapacitásával egyre nagyobb ellenőrzést gyakorol a gazdaság felett, „iparosítva” magát az államhatalmat is.⁶⁸ S ahogyan a nemzetállam a korábbi céhes formájából cég-jellegűvé válik (hogy ismét Nebekert parafrázáljuk), úgy „éri utol” a kontrollforradalmat: 1925-re szinte minden egykori hadviselő fél eléri a háború előtti termelési szintet. S noha a mindenütt jelen lévő pénzügyi instabilitás a hadikölcsönök, a nemzeti valuták gyengélkedése és a spekulatív tőke elszabadulása miatt csak járulékos kontrollzavarnak tűnt ekkor, valójában átfogóbb kontrollválság tünete volt. A kölcsönös összekapcsoltság, a rendszerszint nemzetközivé ugrása rendszerszintű irányítási megoldásokat igényelt (volna), amelyek meghozatalára a Népszövetség (a tradicionális államközi diplomáciába merevedett atavisztikus és arisztokratikus koordinációs természete miatt) nem lehetett képes (és amelyre majd Bretton Woods vagy az Egyesült Nemzetek Szervezete is csak korlátozott válaszokat tudott adni később). Az is nyilvánvalóvá vált, mennyire képtelen a nemzetközi jog az események követésére és keretek között tartására (amit önmagában a korábban korlátozni kívánt kémiai hadviselés elszabadulása is jól jelez).

A „kontrollkésés” természetesen nemcsak a diplomáciát, hanem a világháborús hadvezetést is jellemezte. Amikor már a népszerűsítő irodalom is úgy fogalmaz, hogy *„az első világégés hadvezérei sokszor nem értették, hogy mi zajlik a*

⁶⁸ A kortársak szótárában mindez „*az állam minden térré kiterjedő kooperációs szervezetté való átalakulásának*” megteremtődő előfeltételeiként csapódik le (Türnowsky, 1915: 52). Innen rápillantani aztán az olasz és a német fasizmusoknak meg a szovjet típusú önkényuralomnak a világháborús kohókból való kiemelkedésére az nemcsak borzongató, hanem a bemutatott gondolatokhoz igazodó interpretációs kényszerek sorát is kijelöli.

harctereken. Nem találták az ellenszerét az árokháborúnak”,⁶⁹ amögött felsejlenek a „fordulaton inneni”, tradicionális kontrollstruktúrák. Talán ezért lehet a sokat tárgyalt Tannenberget akár a fordulat szimbólumának tekinteni. Hiszen a csata történetét úgy is elmesélhetjük, ahogy a visszaemlékező tábornokok és historikusok teszik (milyen lépés követett milyen másikat mikor, és annak mi lett az eredménye), ám láttathatjuk két, egyként arisztokratikus kontrollstruktúra által uralt, a korszerű technológiát rosszul használó hadsereg összecsapásának. A németek irányítási zavarai jól értelmezik a gumbinnen-i vereségüket,⁷⁰ amelynek hatására a vezetők cseréje nyomán sikerült olyan információs és sebességfölényt kialakítani, amelyre az ellenség nem volt felkészülve. Csakhogy a képletből kis idő múlva kihulló Oroszország helyett az európai hadszíntérre olyan ellenség érkezett az amerikaiak képében, amelynek „kibernetikai szervezettsége és hatékonysága” nemcsak felvette a kesztyűt a menet közben kényszermodernizáló németekével, hanem fontos részterületeken felül is múlta azt.

Ne lepődjünk meg azonban, hogy a kortársak szótárából és sémáiból ez a magas absztrakciós szint akkor még hiányzott, és csak a hagyományos módon tudtak mesélni és gondolkodni a háborúról.⁷¹ A kibernetika csak a század ötvenes éveiben születik meg, előfutárát, a rendszerelméletet (az élő rendszerek felől kiinduló modellekkel) csak a harmincas években kezdik művelni. Nyugtalanítóan izgalmas együttállása a véletleneknek, hogy az elméleti

⁶⁹ <http://www.vehir.hu/cikk/27907-erdekessegek-tenyek-az-i-vilaghaborurol>

⁷⁰ François tábornok önhatalmúlag változtatta meg a pozícióját, boesátkozott ütközetbe az oroszokkal, és derült mindez nagy késéssel ki – ahogy ezt már Julier (1931: 8) is jó szemmel veszi észre.

⁷¹ Karl Krausnak az információciklus-szemlélet felé való elmozdulást sejtető észrevétele, amelyre Welch (2005) figyel fel, ritka holló volt. Amikor Kraus hangot ad annak a felismerésnek, hogy a cselekvések nem záródnak le a róluk

biológia e fundamentális, de sokáig ismeretlen alapvetését az orvosi diplomájának megszerzése után rövid időre a frontra kerülő, majd a háborút a temesvári helyőrségi kórház kórboncnokaként végigszolgáló Bauer Ervinnek (1890–1938) köszönhetjük. Bauer elmélete az élő anyag *permanens egyensúlytalansági állapotára (disequilibrium)* és az azt helyreállító mechanizmusokra épül (mint a kontrollválságot „helyreütő” kontrollforradalom Benigernél). De említhetnénk az erdélyi/magyar/örmény gyökerű, de már Ausztriában született Ludwig von Bertalanffyt (1901–1972), az általános rendszertudomány egyik megalapítóját, aki közvetlenül a világháború után kezdi meg Bécsben az egyetemi tanulmányait, s márközben a biológiában tetten érhető *felsőbbrendű integrációk* felé fordult az érdeklődése (amire rendszer-innovációként láttunk példákat korábban).

Az információ-központú gondolkodás korabeli letéteményese, a könyvtár- és dokumentációtudomány azért volt képtelen arra, hogy felismerjen valamit a kontrollkrízisből, mert maga is éppen a saját, mély információs válságával (*information slump*) küszködött a világháború után (Rayward, 2012). A 19. század nagy, papír-, cédula- és bibliográfialapú információs infrastruktúra projektjei stagnálnak vagy nem folytatódnak.⁷² A „viktoriánus dokumentációs technikák inadekvátsága” a modernizált

szóló tudósítással (ma visszacsatolásnak mondanánk), hanem ezek felelősek lesznek a rákövetkező cselekvések milyenségéért, akkor egyike lesz azoknak, akik „megéreztek” valamit azokból a magasabb szintű sémákból, amelyek birtokában ugyanazt a szemlélt jelenséget egészen más kontextusban lehetett mérlegre tenni.

⁷² Minden bibliográfia, amely átfogó témakörre vagy hosszú időtartamra szakosodott, alkalmatlanság miatt múlt ki. A cédula (card-) alapú bibliográfiai információs szolgáltatások, amelyek a háború előtt még technológiai újtásnak számítottak, villámgyorsan avultak el a még korszerűbb információkezelő eljárások miatt. Sok veszteséget okozott a német információs infrastruktúrának (a német tudósokkal együtt történő) bojkottálása is.

információs infrastruktúrát építő, tudományos innovációk által vezérelt ipari világ igényeit kiszolgálásában mind láthatóbbá válik (Muddiman, 2002). „*A régi (információs) rend gyorsuló eltűnését*” – ahogy a Rayward (2012) által idézett Louise-Noëlle Malclès francia bibliográfus fogalmaz, sokkal később – csak a háború utáni években kezdi megtapasztalni a világ.⁷³ S noha az első világháború az információs rendszereket és infrastruktúrákat könyörtelenül abba az irányba kezdte tolni, hogy az igényeknek jobban megfelelőek és hatékonyabbak legyenek (Rayward, 2012), az új, szükségszerűen nemzetek feletti „információs rend” kiépítése sem volt azonban diadalmenet, speciális könyvtáraival, a frissen létrejött kutatóközpontokra szabott új szolgáltatásaival és azokkal a nemzetközi szervezetekkel,⁷⁴ amelyek az élesedő politikai szembenállás időszakában megpróbáltak együttműködésre épülő tudásfolyamatok körül bábáskodni.

Bízom abban, hogy nemcsak az első világháború információtörténeti helyének megrajzolásához tudtunk közelebb kerülni, hanem számos jövőbeni kutatási lehetőséget is sikerül körvonalazni e bevezetővel és a kötet többi tanulmányával. Ugyanakkor a hadtörténeti előzményeinél összehasonlíthatatlanul összetettebb, sok országot sok éven át megmozgató Nagy Háború konkrét információtörténeti elemzése remek alkalmat teremtett

⁷³ S amiként Tannenbergtörténete jól tükrözi a fordulatot a katonai alrendszemben, Paul Otlet Mundaneuma ugyanennek a fordulatnak a szimbóluma az információkezelés alrendszerében. A belga Otlet magisztrális víziója, a világkönyvtár, amely a könyvben tárgyasított emberi tudás teljes épületéhez nyújt egyetemes hozzáférést a metaadatok cédularendszerén keresztül, megvalósul ugyanis a maga fizikai valóságában, 12 millió cédulával, 1910-ben. Az első világháború után azonban nyilvánvalóvá válik a program illuzórikus volta, s a harmincas évek végére ezt felismerő Otlet gyakorlatilag az Internet első teoretikus előfutárává válik.

⁷⁴ Például: International Research Council and International Union of Academies (1919), Institute for International Intellectual Cooperation (1924).

talán másra is. *Kiindulópontként szolgálhat magasabb rendszerszintű, a háborúk általában vett információtörténeti szerepével, jelentőségével foglalkozó összefüggések és modellek kereséséhez, megszüntetve a mintegy két évtizede formálódó információtörténeti iskola egyik legfájóbb fehér foltját.*

Irodalom

- Bán Attila 2011: A magyar királyi Honvédség ellátása optikai eszközökkel az első világháború előtt és alatt. In Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értésítője 12.* Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 207–213.
- Beniger, James R. 1986: *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society.* Harvard University Press. Magyarul: *Az irányítás forradalma. Az információ társadalom technológiai és gazdasági forrásai.* Ford. Rohonyi András. Gondolat–Infonia, 2004.
- Bényei Miklós 2011: A művelődéstörténet könyvtári vonatkozásai II. EKTIF online tankönyv, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_05_muvtortenet_ii_scorm_10/adatok.html
- Bloch, Marc 1921: *Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre. Psychologie collective.* Revue de synthèse historique 8. (Új kiadása: Paris, 1999.)
- Borbás, Barna 2015: A világháború szaga. *Heti Válasz*, július 16. Másodközlés: <http://xxszazadintezet.hu/cikk/borbás-barna-a-világháború-szaga>
- Capozzola, Christopher 2008: *Uncle Sam Wants You: World War I and the Making of the Modern American Citizen.* Oxford University Press.
- Cinq-Mars, Marcelle 2008: *L'Écho du front. Journaux de tranchées (1915–1919).* Outremont, Athena, Quebec
- Cook, Tim 2013: Fighting Words: Canadian Soldiers' Slang and Swearing in the Great War. *War in History* July (20): 323–344.
- Crevelld, Martin van 1989: *Technology and War From 2000 B.C. to the Present.* New York, Free Press
- Egremont, Max 2015: *Some Desperate Glory: The First World War the Poets Knew.* Farrar, Straus and Giroux

- Eksteins, Modris 2000: *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. Mariner Books.
- Erdélyi Balázs 1983: Régészeti légi térképezés és légifénykép-értelmezés In Szabadfalvi József (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21*. Miskolc, 81–88.
- Erős Ferenc 2014: Kínzás vagy gyógyítás? Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban. *Kaleidoscope* (5.) 8. 33–58.
- Fejér Zoltán 2007: Szállni, mint a madár. Gondolatok a légi fényképezés 150. évfordulójának kapcsán. *Fotóművészet*, 1. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200701/szallni_mint_a_madar?PHPSESSID=b45333c23b4b1ab6c64c8487e84aaf25
- Gilbert James L. 2012: *World War I and the Origins of U.S. Military Intelligence*. Scarecrow Press
- Gulyásné Gömöri Anikó dr. – Balogh András, Dr. – Vadas Ferenc 2004: *Az Óbudai Gázgyár története*. Budapest
- Györgyi Csaba 2014: Hazafiatlansági vád Czegléd Antal tanító ellen. *Archéum*, szept.1. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/hazafiatlansagi_vad_czegledy_antal_tanito_ellen
- Hadnagy Imre József Dr. 2006: Repülőgépek és helikopterek a tűzoltás szolgálatában. *Repüléstudományi Közlemények*, 1. 18. évf. 38. szám, 27–44.
- Hall Brian N. 2012: The British Army and Wireless Communication, 1896–1918. *War in History* July (19): 290–321.
- Halmágyi Pál 2002: Az első világháború. In Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig*. Makó. A 2007-es elektronikus kiadást lásd: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulessk_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_5.htm
- Harai Dénes 2003: *Katonadolog. Gondolatok a katona antropológiájáról a gépesített háborúk korában*. Masszi Kiadó, Budapest.
- Harrington, John Walker 1918: The Canary Birds of War. *Popular Science*, August, 258–260.
- Hartcup, Guy 1988: *The War of Invention: Scientific Developments, 1914–1918*. Brassey's Defence Publishers, London.
- Hegedüs Ábel 2011: A Nagy Háború hatása a térképészetre In Szoлецzky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12*. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 243–250.

- Hugill Peter J. 1999: *Global Communications since 1844: Geopolitics and Technology*. Johns Hopkins University Press.
- Jankó Annamária 2014: Az első világháborúban használt topográfiai térképek. *Hadtörténeti Szemle*, 3: 778–792.
- Julier Ferenc 1931: *A hadvezetés művészete*. Magyar Szemle Társaság.
- Kahn, David 1996: *The Codebreakers: The Comprehensive History of Secret Communication from Ancient Times to the Internet*. Scribner, javított kiadás.
- Kendall, Tim 2014: *Poetry of the First World War: An Anthology*. Oxford University Press.
- Kern, Stephen 1983: *The Culture of Time and Space 1880–1918*. Harvard University Press, Cambridge, Ma.
- Kirschenheuter Ferenc 1916: *A háború vakjai. A háborúban megvakult katonák oktatása és jövője statisztikai adatokkal*. „Magvak Gyógypedagógia” kiadása, Budapest
- Knézy Lehel dr. 1940: *Baja a forradalom és a szerb megszállás alatt*. Baja
- Maczák, Ilona 2010: Imakönyvek az első világháborúban. *Médiakutató*, 1. (Tavaszi). http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavaszi/09_elso_vilaghaboru_imakonyvek/
- Madigan, Edward 2013: ‘Sticking to a Hateful Task’: Resilience, Humour, and British Understandings of Combatant Courage, 1914–1918. *War in History*, January (20): 76–98
- Majoros István 2015: Képeslapok a frontról. In Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború századik évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest, 769–778.
- Mekis D. János 2014: Hadi-esztétika, termékeny nyelvzavar. Első világháborús irodalmunkról. *Bárka*, 3: 84–89.
- Muddiman, Dave 2002: Red Information Science: J. D. Bernal and the Nationalization of Scientific Information in Britain from 1930 to 1949. In W. B. Rayward – M. E. Bowden szerk.): *The history and heritage of scientific and technological information systems.*. Philadelphia, November 16–17, 2002. 258–266. <https://www.asis.org/History/21-muddiman.pdf>
- Nebeker, Frederik 2009: *Dawn of the Electronic Age. Electrical technologies in the Shaping of the Modern World, 1914 to 1945*. Wiley–IEEE Press.
- Nelson, Robert L. 2010: Soldier Newspapers: A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond. *War in History*, April (17): 167–191.

- Novák Veronika: 2010 Zsákok, könyvek, puskapor – történeti rémhírek anatómiája. *Korunk*, 3. 25–31.
- O’Prey, Paul 2014: *First World War Poems from the Front*. Imperial War Museum.
- Passet, Joanne E. 1994: *Cultural Crusaders: Women Librarians in the American West, 1900–1917*. University of New Mexico Press.
- Rayward, W. Boyd 2012: *The Information Society and the Future of the History of Information Science*. (Keynote) ASIS&T 75th Annual Meeting Baltimore, Maryland October 26–30, 2012 www.asis.org/asist2012/Rayward-keynote-slides.pptx
- Roper, Michael 2009: *The Secret Battle: Emotional Survival in the First World War*. Manchester University Press.
- Russell, Edmund 2001: *War and Nature: Fighting Humans and Insects with Chemicals from World War I to Silent Spring*. Cambridge University Press.
- Sajó Tamás (studiolum) 2010: Férfi macskával <http://wangfolyo.blogspot.hu/2010/10/ferfi-macskaval.html> (Letöltve: 2013. április 10.)
- Schwanner Endre 1997: A Nikon cég története. *Fotóművészet*. 3–4. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/199734/ccg_tortenete?PHPSESSID=c823630acc6cc4115615245640ca64b7
- Simon, Constantine 2011: War of Words: Bridging the Language Divide in the Great War. *War in History*, (18) November 515–529.
- Schlieffen Alfred von 1913: Der Krieg in der Gegenwart. In *Gesammelte Schriften*. 1. kötet. Berlin.
- Seres István 2006: Újabb adatok Kúnos Ignácnak az I. világháborús hadifogolytáborokban folytatott turkológiai kutatásaihoz. In Dobrovits Mihály (szerk.): *Az előkelő idegen – Vámbéry Tanulmányok*. Lillium Aurum. <http://www.mek-oszk.uz.ua/05000/05071/05071.pdf>
- Sipos Balázs 2010: Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató*, (1) tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/10_elso_vilaghaboru_mediahatasai/
- Szabó Máté 2011: A légirégészet története a kezdetektől a második világháborúig. (Tanulmány-értékű, illusztrált blog-bejegyzés, április 18.) http://legiregesz.blog.hu/2011/04/18/a_legiregeszet_tortenete_a_kezdetektol_a_masodik_vilaghaboruig
- Szabó Sóki László 2009: A magyar oktatófilm története a kezdetektől 1931-ig. *Magyar Pedagógia*, 109. évf., 1. sz. 29–47.

- Szöts Zoltán Oszkár 2011: Az Országos Széchenyi Könyvtár első világháborús hősi halottja: dr. Hupka Ödön. *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények*, 22. 449–457.
- Szöts Zoltán Oszkár 2014: *Az Országos Széchenyi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye*. OSZK–Gondolat, Budapest.
- Takács Róbert: A Monarchia hadserege volt a legveszélyesebb a saját katonáira. *HVG*, 2014. november 16. http://hvg.hu/kultura/20141114_A_Monarchia_hadserege_volt_a_legveszelyes
- Trout, Steven 2012: *On the Battlefield of Memory: The First World War and American Remembrance, 1919–1941*. University Alabama Press.
- Trukáné Katona Zsuzsa – Bedécs, Gyula 2011: *A harcok könnye és vére. Költők, írók az első világháborúról*. Budapest.
- Tuchman, Barbara W. 1958: *The Zimmermann Telegram*. Macmillan, New York.
- Turnowsky Sándor 1915: *Három tanulmány a háborúról*. Franklin Társulat, Budapest.
- Vismann, Cornelia 2014: Az irodától az adatvédelemig. *Helikon*, 3. 365–399.
- Vörös Boldizsár 2010: Nemzeti Park, Vilmos Császár út és a Hősök Söre. Háborús névadások Budapesten 1914–1918 között. *Médiakutató*, 1. (tavasz). http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/12_elso_vilagaboru_budapesti_nevek/
- Ward, Candace 1997 (ed.): *World War One British Poets: Brooke, Owen, Sassoon, Rosenberg and Others*. Dover Publications
- Weeks, Linton 2015: When America's Librarians Went To War NPR History Dept. July 4. http://www.npr.org/sections/npr-history-dept/2015/07/04/418840245/when-americas-librarians-went-to-war?utm_source=facebook.com&utm_medium=social&utm_campaign=npr&utm_term=nprnews&utm_content=20150704
- Welch, David 2005: Introduction to *War and the Media: Reportage and Propaganda, 1900–2003*. Ed. by Connelly, Mark – Welch, David. I. B. Tauris, New York, xi–xxi
- Young, Arthur P. 1981: *Books for Sammies: The American Library Association and World War I*. Beta Phi Mu., Pittsburgh.
- Z. Karvalics László 2013: Desztillált évtizedek. Az információs kultúra mintázatai a világban és Magyarországon (1910–1945). In Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Napvilág Kiadó, 133–150.

- Z. Karvalics László 2014a: Szaporodó metszéspontok: az információtörténelem találkozik a Nagy Háborúval. In Z. Karvalics László (szerk.): *Az I. világháború információtörténetéhez. Előadás-kivonatok*. Primaware, Szeged, 1–5.
- Z. Karvalics László 2014b: Információtörténeti tárgyú első világháborús fotográfiák és érték-dimenzióik (Bevezető egy kiállítás képeihez). In Bazsó Edit – Z. Karvalics László (szerk.): *Az első világháború információtörténete fényképeken.* . Primaware, 3–21.

A HÁBORÚ MUZEALIZÁLÁSA. HARCTÉRI MŰTÁRGYAK, FRONTGYŰJTEMÉNYEK INFORMÁCIÓS ÉRTÉKE

A harctéri emlékek gyűjtése egyidős a háborúkkal. Motivációi sokfélék, egyéniek és közösségi indíttatásúak, ösztönösek és irányítottak, de inspirálhatja akár a zsigeri zsákmányszerzés is. Különlegessé a szélsőséges élethelyzet, a körülmények brutalitása, a halálközelség teszi. Minden harcterről begyűjtött és dokumentálhatóan visszaigazolható tárgy, elnyert trófea, személyi vagy közösségi ereklye, egyszerű használati tárgy, egy-egy speciális eszköz, akár valamely típus-tárgy egy kiválasztott példánya mindig konkrét eseményt, konkrét helyszínt, konkrét személy vagy közösség tetteit közvetíti, egyszersmind hitelesíti. Győzelmeket és vereséget, helytállást, dicsőséget, hőstetteket, virtust, vitézséget, leleményességet, vagy az ellenoldalon a gyávaságot, a megfutamodást – mindig valami különlegeset a helyszínről, a harctéri halmazból. A tárgyak valaminek a szimbólumává lesznek, kiemelődnek a nagy, háborús halmazból, direkt és aktuális üzeneteket közvetítenek, a bennük rejlő információs tartalmat pedig a közlési szándék bontja ki. Kiterjesztődnek a térben, médiumok lesznek küldő és befogadó, harctér és a hátország között, s közben maguk is a történések részévé válnak, és verbális és/vagy írott kiegészítéssel sajátos kommunikációs

teret képeznek a befogadás számára. A sok harctéri tárgy afféle „hermeneutikai csomagga” áll össze.¹

Az első világháború új dimenzióba helyezte, intézményesítette és ezzel együtt múzeumi szintre emelte a harctéri gyűjtést. A politika – ebben nem volt különbség a hadviselő felek között – egészen korán felismerte a harcterek autentikus tárgyi világában benne rejlő kommunikációs lehetőséget, és azt a háborús erőfeszítések, kiemelten a hőskultusz propagálására saját szolgálatába állította. Szervezetté vált, állami felügyelet alá került a harctéri gyűjtés. Háborús múzeumok születtek, vagy ahol már volt állami hadimúzeum a hadviselő országokban, azokat az új körülményekre aktualizálták, a harcoló hadseregnek közösségi (alakulat-) múzeumok szervezését írták elő, s természetesen kiszolgáltak populárisabb igényeket is, a hátország kíváncsiságát, a harcterek iránti felfokozott érdeklődést; a hadieseményeket csak a sajtóhírekből ismerő nagyközönség számára háborús tárlatok sorát nyitották meg.² A háborús propaganda intézményi keretei között kifejlődött sajátos múzeumi háló a háború alatt végig működőképes volt, és – bár nem ugyanegy formában a győzteseknél és a veszteseknél – tovább élt, sőt újabb elemekkel bővült a fegyverzaj elültével is. Panteonok, győzelmi múzeumok létesültek, emlékhelyek az elhagyott csatatereken, szétlőtt erődökben, intézményesedtek a háborús gyűjtemények, a szakmai tanulságok megvonására oktató szakgyűjteményeket hoztak létre. Megváltozott a harcterekről bármely okkal-céllal begyűjtött tárgyak státusa is, feljebb avanszálva érdekességből, különlegességből, látvány-tárgyból archivált,

¹ A tárgyak „metamorfózisáról” Jean Baudrillard 1987: *A tárgyak rendszere*. Ford. Albert Sándor. Gondolat, Budapest.

² Erről részletesebben Ságvári György 2005: *Tárgyasult emlékezet – emlékművek, múzeumok a nagy háborúról. Történeti Múzeológiai Szemle*, 147–180.

inventarizált műtárggyá lettek. Külön szegmense az első világháborús tárgyi kultúrának – amiről itt nem is szólunk részletesebben – a háború nagy narratívájához nem direkt módon kapcsolódó front-tárgy csoport, benne a legkülönbélebb műfajú harctéri szuvenírek, közöttük is elsősorban a saját készítésű, személyi kötődésű emléktárgyak, ereklyék. Ezek elsősorban a privát háborús történelem dokumentumai, információs értékük csak korlátozott körben érvényesül, kommunikációs terük nem lép túl a mikroközösségi (családi, baráti, bajtársi stb.) határokon, s jellemzően nem vagy csak a háború után kerültek a nagyobb közösségi emlékezet-térbe. Irántuk a tudományos érdeklődés, elsősorban a kulturantropológia inspiráló hatására, az 1960-70-es években támadt fel világszerte.³ Családi archívumokból ma is jócskán kerülnek elő ilyen háborús emléktárgyak, részint a műtárgypiacra, részint közgyűjteményekbe.

A téma láthatóan igen nagy, írásunk ezért is szűkíti a tematikai keretet, s az Osztrák–Magyar Monarchia, azon belül is elsősorban Magyarország példáján csak az államilag koordinált háborús muzeális tevékenységet tekintti át a fentebb már jelzett három szempontra, a központi hadimúzeum kérdésére, az alakulat gyűjteményekre és a háborús tárlatokra fókuszálva.

³ Mára e témának jelentős nemzetközi szakirodalma van. Magyarországon elsőként Novotny Tihamér foglalkozott tudományos igénnyel a kérdéssel, tipizálta és rendszerezte a háborús emlékeket, külön tárgyalva a frontokon és a hadifogságban keletkezett tárgyféleségeket. Novotny Tihamér 1987: *Első világháborús katonaemlékek antropológiai és művészetszociológiai vizsgálata*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest. Munkája máig időtálló.

A magyar „nemzeti hadimúzeum”

Magyarországnak nem volt hadimúzeuma a háborús években, csupán az Osztrák–Magyar Monarchiának Bécsben, az Arzenálban (Heeresmuseum). Amikor kitört a háború, szinte nyomban megszólaltak a magyar múzeum létrehozását követelők. A háború kedvező alkalmat teremt a leendő magyar hadimúzeum gyűjteményi megalapozására a hadrakelt seregnél eszközlendő gyűjtőmunka révén – szólta az érvelés. A közös hadügyminiszter hivatalos válasza nem késett: a hadrakelt seregnél nincs helye semmiféle külön gyűjtőmunkának, azzal csak az arra kijelölt szervek foglalkozhatnak mint hadizsákmánnyal, úgy, ahogy azt a katonai szabályzatok amúgy előírják. Hogy a győzelem után a szerzett anyagból pedig mi jut majd Magyarországra, arról később döntenek.⁴ A hivatalosságok azonban elszámították magukat. Ez a háború grandiózus méreteivel, minden korábbi háborúval összehasonlíthatatlan anyagi mennyiségi mutatóival, gépeivel, eszközeivel, technikai csodáival felülírt minden kimódolt rendet, szabályt, szokást, és egészen hamar deponálási problémákat okozott; a hátszakra özőnlő frontanyaggal a Heeresmuseum 1916-ra lénycgében betelt. Felmerült egy új, háborús múzeum megépítésének lehetősége, Bécs és Budapest között pedig szinte azonnal megindult a versengés: hol legyen a helyszín? A magyar elképzelésekben a leendő múzeum természetesen „magyar hadimúzeum” lesz, amely a Magyar Szent Korona területéről kiegészített csapattestek hadi ereklyéinek és emlékeinek megőrzésére szolgál, s ami – így az indoklás – emelné a nemzeti önérzetet azáltal,

⁴ Hadtörténelmi levéltár. Polg. dem. forr. Katonai iratai. HM I.a. oszt. 5135/1918. Előszám:18 675/1914. Eln. 4/5 13.

hogy a „magyar közönség méltó elismerését látná azon harczoknak és azon szerepnek, melyet Magyarország ezen világháborúban játszott”. Bécs szerint a múzeum a birodalom fővárosában a Práterben lesz felépítendő, mint háborús „Zentralmuseum”, amelyhez az egyes birodalomrészek székvárosaiban majd „Provinzmuseumok” sora csatlakozik, így Budapesten is, ahol egy ún. „népszerű hadimúzeum” (volkstümliches Kriegsmuseum) lesz, s amelynek fő profilja a „hátország háborús erőfeszítéseinek ábrázolása”. Amit magyar részről természetesen visszautasítottak, sőt, a magyar fél a Práterben felépítendő új „közös hadimúzeum” költségeinek kvóta szerinti ráeső részét sem szándékozott befizetni. Kidolgozták viszont a leendő magyar hadimúzeum tervét. „A múzeum nemcsak mint symbolum hirdetné a magyar nemzet dicsőségét, hanem a fegyverben álló s ott-hon is küzdő nemzet közös és eredményteljes munkáját is bemutatná” – szölt az érvelés. A leendő intézmény két pilléren állna, az egyik egy „Nemzeti Pantheon”, valójában egy kép- és szoboreszernok a háború legkiválóbb magyar hőseinek megörökítésére, ahol a legértékesebb háborús trófeákat is elhelyeznék. A másik pillér maga a múzeum, amely majd a magyar nemzet háborús összteljesítményét mutatja be, és ennek megfelelően három részből áll: 1. a legfelsőbb vezetés, a hadvezetőség, az uralkodóház és a kormány szerepének bemutatásából; 2. a harcterek bemutatásából, amely ezen belül a katonai részt felölelő harctéri tematikából, illetve a hátországi katonai teljesítmények, a polgári háborús munka bemutatásából. A harmadik része egy háborús archívum.

A magyar nemzeti hadimúzeum megalapításáról szóló hivatalos uralkodói leirat végül is csak a katonai összeomlás közepette született meg: „A magyar nemzetnek a világháborúban is igazolt évezredes erényei továbbá a

vitézség, és áldozatok honorálására elismerésemet és hála-
mat méltó emlékműben óhajtom minden időkre meg-
örökíteni – szolt a leirat. – (...) Elrendelem, hogy a
magyar székesfővárosban Magyar Hadi Múzeum léte-
sítettessék. (...) A múzeum a haza védelmében elesett
hősök emlékét valamint a nemzet fiainak úgy harctéri,
mint az otthoni munkában kifejtett emberfeletti küzdel-
mei megörökítését szolgálva, Magyar Nemzetem soha el
nem múló dicsőségét örök időkre fennn hirdesse.⁵

Volt egy párhuzamos hadimúzeumos eseménysor is a
háború alatt, amely a Honvédelmi Minisztérium Levél-
tári Alosportja keretében zajlott. Az alosztály a háború
alatt Budapesten a Múzeum körút 23/25. sz. épület-
tömbben működött, azzal a feladattal, hogy a honvédség
és a magyar népfelkelő seregtestek harctéri iratairól má-
solatokat készítsen, mielőtt azok rendeltetési helyükre,
a bécsi Kriegsarchívba kerülnek. Az alosport azonban
kezdettől fogva muzeális gyűjtőmunkát is végzett,⁶ erre
azonban nagyobb arányban csak a háború után kerülhe-
tett sor. 1918. november 20-i keltezésű felhívásában Ga-
bányi János alezredes, az intézmény akkori parancsnoka
ezt programmá is emelte: „a magyar hadügyminisztérium
levéltára fölkéri a harctérről visszajött összes parancs-
nokságokat és egyéneket, úgyszintén a mögöttes ország-
rész parancsnokságait és egyéneit is, hogy a háború

⁵ Hadtörténeti Múzeum Adattár 409. 88. A leirat az 17734 /eln. 1.a. 1918
számú ügyirat 4. számú melléklete (egykorú másolat).

⁶ A múzeum első jegyzett tárgya egy zsákmányolt montenegrói zászló, ame-
lyet Endrődy Géza százados juttatott el az alosztályhoz. De ide kerültek
például a pozsonyi honvéd kerületi parancsnokságtól már 1916 folyamán több
alkalommal is harctéri fényképek, frontzászló. Az alosztály szervezte Csalány
Béla népf. szkv., Mattyasovszky László fhdgy. és Schramm Viktor népf. fhdgy.
hadifestők tevékenységét, akik a leendő panteon számára festették meg a
magasabb parancsnokok portréit. In *A Magyar Királyi Hadimúzeum ismertetése*.
Weitz Károly könyvnyomda, Budapest, 1941, 10.

eseményeinek későbbi feldolgozására alkalmas valamennyi hivatalos és egyéb iratokat, naplókat, följegyzéseket, leveleket, könyveket, fényképeket, képeket, úgyszintén a birtokukban levő muzeális értékű tárgyakat, akár a póttestparancsnokságoknak, akár pedig az illetékes, vagy a legközelebbi kerületi parancsnokságoknak megbízható megőrzés végett minél előbb átadni szíveskedjenek.” A felhívás a nemzeti érzelmekre apellál, hiszen a háborús évek eme dokumentumaiból lehet majd megörökíteni a „magyar nemzet történetének egyik, bár legszomorúbb, de azért legdicsőbb időszakát, s ha fiaink és unokáink a lezajlott háború történetét olvasni fogják, hazafiúi tevékenységükhöz sohasem lankadó munkakedvet, jogos nemzeti büszkeséget, odaadó buzgalmat és lángoló lelkesedést merítenek annak soraiból. Márpedig ezek az erélyek a nemzet fenntartásának legfontosabb tényezői⁷.

A hadimúzeum – Magyar Királyi Hadimúzeum néven – az 1920-as években vált önálló intézménnyé, s került be az országos múzeumi hálózatba. Átmeneti elhelyezések után 1926-ban foglalta el ma is birtokolt székhelyét az egykori Nándor laktanyában. Gyűjteményi anyagának legnagyobb hányadát az első világháborús anyag tette ki. A gazdag anyagból a nagy kiállítás közel 2500 négyzetméteren, 1937. május 29-én nyílt meg. 1942-ben újabb kiállítás idézte meg az első világháborút, az ostromi emlékkiállítás.

⁷ „Emlékirat a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum ügyének végleges megoldásáról.” Idézi Pongó János 1973: Az Országos Hadtörténelmi Múzeum története. I. rész. A múzeum életre hívásától a felszabadulásig. In *Az Országos Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, I. 20–21.

Alakulatgyűjtemények, alakulatmúzeumok

Voltak alakulatok, amelyek már az első háborús években hozzákezdtek saját trófeagyűjteményük megalapításához. Az igény, mint fentebb láthattuk, a győzelem, a saját dicsőség, de minimum a helytállás, a bátorság, virtus hitelesítése; a trófea megszerzése az ellenség feletti szimbolikus győzelem jele. Ahogy azonban foszlott a gyors győzelem reménye, úgy változtak a trófeagyűjtés szempontjai. A háború második évétől már a dokumentálási igény kerül előtérbe, a cél pedig, hogy a harctéri gyűjtemény a „mi rekvizitumaink” (ereklyéink, trófeáink, tárgyaink stb.) révén saját történelmet nyerjen egy közösség, miként erre a 4. nagyváradi honvéd gyalogezred parancsnokának, Kratochvil Károly ezredesnek már a háború után írt sorai is rávilágítanak: a frontgyűjtemény, a saját múzeum célja az volt, hogy általa „a fiatal 4. honvéd gyalogezred történelmi patinát kapjon”.⁸

Nem ismerjük pontosan, hány alakulat rendelkezhetett a Monarchia haderejében a háború alatt saját gyűjteménnyel, s arról is elég hézagosak az ismereteink, mi lett e gyűjtemények háború utáni sorsa. A fentebb jelzett 4. honvéd gyalogezreden kívül ismert a 24. tábori vadász zászlóalj gyűjteménye, melyet a margitszigeti hadikiállításán mutattak be, ugyanígy a miskolci 10. honvéd gyalogezredé, amelyből 1917-ben Miskolcon, majd Egerben és Gyöngyösön rendeztek kiállítást.⁹ A budapesti I. honvéd gyalogezred múzeumáról többek között a gyűjteményt gondozó Móricz Pálnak, a későbbi neves katonai szakírónak Seemayer Vilibaldhoz, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának igazgatójához írt leveléből értesü-

⁸ *Hadimúzeumi Lapok*, 1926. november, 30.

⁹ Németh Györgyi 1985: A 10-es honvédek és a „10-es honvéd” 1917–18-ban. In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXII. – XXIII., 1985., 131–148.

lünk, akit a gyűjtemény rendbetételére, szabályos muzealizálására kért fel, amely múzeum, mint írja: „már ezidőszerint is inkább biztató, érdekes, kedves, mint reménytelen, s bár csak nyolc hónapos múltra tekinthet vissza, egyáltalán nem érdektelen”.¹⁰ A körbezárt Przemyslben a várparancsnokság tervezett múzeumot. Amint az erőd *Tábori Újságában* olvasható, a múzeum „össze fogja gyűjteni mindazokat a szükség inspirálta tálmányokat, készítményeket, gyártmányokat, a kézügyesség, a képzőművészet, az irodalom termékeit, amelyek alkalmasak arra, hogy összességében lehetőleg teljes képet adjanak Przemysl várának és városának a háború alatti tevékenységéről és viszonyairól”.¹¹ Azt is látnunk kell, hogy a gyűjtemények sorsának alakulásában jelentős szerepe volt szubjektív tényezőknek is. Ha egy alakulatparancsnok bármely oknál fogva fontosnak tartotta a gyűjtést, és a tartalékos, főleg human műveltségű tisztek között akadt, aki gondozta, deponálta az anyagot, s megszervezték annak hazaszállítását az anyavárosba, ilyen esetben kialakulhatott egy múzeumszerű gyűjtemény.

A frontgyűjtemények között gazdagságával, jól dokumentáltságával kitűnik a fentebb már említett nagyváradi gyalogezredé, amely így arra is alkalmas, hogy elemzésével képet alkothassunk a frontgyűjtemények műfaji összetételéről, tárgyi rétegződéséről, a tárgyak által hordozott információs halmazról.¹² Az ezred az orosz fronton esett át a tűzkeresztségen, részt vett a kárpáti harcokban, a gorlicei áttörésben, majd olasz frontra került, Doberdó, San Michele,

¹⁰ Magyar Néprajzi Múzeum EAD 91/1918. A levélre Szemkeő Endre hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

¹¹ Idézi Novotny i. m. 186.

¹² *Tájékoztató a Nagyváradi Négyes Honvédek Ereklyemúzeumáról*. Stern Béla könyvnyomdája, Nagyvárad, 1918.

aztán újra az orosz front, Volhynia, 1917 szeptemberétől pedig megint a délnyugati front, a Monte San Gabriele. Részt vettek a caporettói áttörést követő offenzívában, a piavei átkelésben, a Monte Tomba-i harcokban.¹³

A gyűjtemény létrejötte elsősorban az ezred parancsnokának, Kratochvil Károly ezredesnek az érdeme, aki parancsnoki kinevezésétől (1914. szeptember) kezdve szívügyének tekintette egy igazi trófea- és ereklyegyűjtemény létrehozását. Az ezred első trófeái kozák lándzsák voltak, Heringh Sándor hadnagy járőr osztaga szerzett öt darab „kétméteres kozáklándzsát” egy kozák egységgel történt összecsapás során. Érdekes az is, ahogy a trófeák Nagyváradra jutottak: tisztfelések tették látogatást a fronton, és ők szállították haza az anyavárosba. A decemberi harcok során egy egész orosz zenekar zeneszerszámaikat szerezték meg, ugyanott tűzérési eszközöket, aztán cirill betűs írógépet, iratokat, orosz tiszti kitüntetések, ezredjelvényeket, természetesen kézi-fegyvereket, lőszereket. A gorlicei áttörés után újabb fegyvertrófeákat nyertek, s vitettek a házi múzeumba, Nagyváradra. Az olasz fronton az első, múzeumba való tárgy igazi klasszikus háborús trófea, egy selyemre hímzett, savoyai címeres olasz zászló, melyet Énekes Ágoston százados zsákmányolt egy elfoglalt olasz állásban.

Az ezredmúzeumnak volt egy szakmai gyűjteménye, benne a leghíresebb tárgyak Lakos Róbert főhadnagy, az ezred utásztisztje szétdarabolt vízvezetékcsőből készített kézigránátjai. Egy teljes sorozat került be az ezred múzeumba, ami egyben modellezte is a Lakos-féle kézigránát konstruktóri fejlődéstörténetét.¹⁴ Ugyancsak az

¹³Az ezred hadi működéséről Makkay (Machalek) Pál 1935: *Négyes honvédek fegyverben*. Békéscsaba.

¹⁴A kézigránát egyik példányát a háború után Lukachich Géza tábornok adományozta a Hadimúzeumnak. Hadimúzeum Növedéki Napló: 28 951.

ezredmúzeumba került a gradiskai hidat felrobbantó vízaknák egyik kísérleti példánya, az a darab, amellyel az ezred műszaki katonái felkészültek a robbantásra. Ez az akna is az ezred műszaki századának volt a tulajdonsága.

Kratochvil amúgy szinte idillire festi a frontszolgálat eme hősi és „muzeális területét”. A visszaemlékezésben nem győzi dicsérni utászait, őket tartotta – ahogy írja – az „ezred elit századának”, akik ha tartalékban vagy pihenőben voltak, akkor sem tétlenkedtek, hanem maketteket, terepasztalokat készítettek, megmintázták a saját állásokat, sőt egy-egy harci tettet diorámában is megformáltak, s mindezt a leendő múzeum számára. A katonák fűrtak-faragtak a „ráérő időben”: a Monte San Michele kövéből például kis emléktárgyakat csiszolgattak, amelyek úgy néztek ki, mintha márványból lettek volna, és ezekből is a feketék voltak a legértékesebbek, amint erre a parancsnok emlékezett. Természetesen egy-egy példány ezekből is került a házi múzeumba.

Az ezredben több jegyzett művész (a szobrász Sidló Ferenc, a festő Márton Ferenc, Mérő István és Udvari Géza) is eltöltött hosszabb-rövidebb időt. Mérő folyamatosan festegette a harcterekeket: Wolhyniában, a Piave völgyében, Görznel, a Monte San Gabrielén. Ő festette meg az ezredmúzeum részére Lukachich Géza tábornok, a 20. honvéd hadosztály parancsnoka portréját. Sidló is „bedolgozott” az ezredmúzeumnak. Megmintázták a 4-es honvédek emlékplakettjét, József főherceget, Borojevic Szvetozár tábornokot az Isonzó-sereg vezérét, természetesen Károly királyt, továbbá, már kifejezetten az ezredmúzeum részére, az ezred néhány tisztjét és katonáját. Sidló elkészítette az ezred Nagyváradra tervezett ezredemlékművének makettjét, valamint egy olyan plakettet, amely a német–magyar fegyverba-

rátágot szimbolizálta. Mások, mint Jámbor Lajos hadnagy, Walleshausen Zsigmond és Lestyán Béla zászlós (rajztanár), inkább mint „képi krónikások” jeleskedtek. Lestyán például a Károly-csapatkeresztekhez készített emléklapot. Volt az ezrednek egy „aranykönyve”, amelyet a sokoldalú Jámbor hadnagy (eredeti hivatása tanító) vezetett, s amelyben, mintegy naplószerűen feljegyezték az ezred összes harci tettét. A másik „krónikás” Gonda Hugó volt, aki kartotékolta az ezred minden katonáját, személyi adatokkal, a kitüntetésekkel, hősi halálukkal. De Jámbor szerkesztette az ezred tábori újságját is (*Négyes Honvédek Tábori Lapja*). Mint minden csapattestben, itt is szolgált hivatalos fényképész, Dajkovics nevű nagyváradi fényképésmester személyében, de mellette mások is ténykedtek amatőr fotósként, mint például Thury Sándor aranyvitézségi érmes tartalékos hadnagy, akit az olasz frontról küldtek vissza Galíciába fényképezni, mert elvesztek az ott készített 1914–15-ös felvételek.

Az ezred egyik érdekes frontemléke a San Michele-i kőből kifaragott relief, amelyet a 9. kassai honvédezred egyik odavezényelt zászlóalja részére készíttetett Kratochvíl. A relief aztán Kassára, az ezred étkezdéje falára került. A kő, mint a harcok színtere, mint ihlető forrás máskor is szerepet kapott az emlékeztetésben. Kőbe vésette az ezredes a harcok helyszínén, a Monte San Michele-en az ezred harci hősiességét is egy emlékoszlopon, de még Nagyváradra is küldettek haza követ, amelyre a Sidló tervezte szobrot állították volna. Az ezred múzeuma megőrizte az „agyagemberek egyenruháját”. Természetesen ez is a hősiesség, a kitartás egyik szimbóluma volt az ezredben. A katonák egy csoportja 1916. március 9–16. közötti harcok során az olaszok tüze miatt szinte napokra a földre kényszerült, a „terra rossára”, a vörös földre, amelynek sara megszáradva szinte kőkeménnyé és vörössé

tette a földön fekvő katonák ruházatát. Ők lettek az agyagemberek, ruháik pedig a férfias kitartás jelképei.¹⁵ Mint az ezred hőseit Sidló Ferenc szoborba is formálta „Terra Rossa hősei a harc után” címmel.

Ahogy az orosz fronton, az olaszon is folytatódott a trófeagyűjtés, de már kiegészült másfajta tárgyakkal, a fronthétköznapiak legkevésbé sem trófeaértékű tárgyaival: olasz és francia sisakokkal, gázálarcokkal, ásókkal, kulacsokkal, esajkákkal, s persze fegyverekkel is, géppuskákkal, aknavetőkkel a Tagliamento partjáról. Az egyik olasz fronton szerzett „trófeát” különös gonddal vette saját pártfogásába az ezredes. Egyik katonájától kapott bőr tárcát, amelyet a katona egy Stavanelli nevű, harcban elesett olasz tiszt zsebében talált. A táskában magánlevelek és hivatalos olasz okmányok, térképek voltak, amelyeket a gentleman háború szabályai szerint elküldtek az elesett családjának, egy levél kivételével, amely a költő d' Annunziótól származott. Ezt a levelet Kratochvil – amint írja – megtartotta magának.

A gyűjtésből kiállítást rendeztek Nagyváradon 1918. május 9–22. között. Több mint négyszáz tétel ereklýtárgyat láthatott a város közönsége az orosz és olasz frontról. Nem a háborút magát hozták el a városba a frontról a tárgyakon keresztül, hanem a gyalogezred saját háborúját. Az ereklýék arra voltak jók, hogy a városnak bemutathassák a „mi katonáink”, a saját közösségből – a tágabb bihari térség az ezred hadkiegészítési területe! – kikerült „négyes honvédek” személyes hősiességét, a „mi háziezredünk”, a nagyváradí gyalogezred minden rettenettel szembeni közös kitartását. Az ereklýékhez mindig személyhez köthető történetek jártak, amit a rendezők szóban is elmeséltek az érdeklődőknek, de kis „Tájékoztatóban” írásban is kiadtak.

¹⁵ Makkay i. m. 129–130.

Helyi hőssé válhatott a kiállítás révén Janku Jakab 7. századbeli küldönc, akinek hősiességét egy írógép hitelesítette: a küldönc egy sebesült oroszot hozott be a saját állásba. Az írógép az orosz hátizsákjában volt. Kovács István tizedes hőstettét egy orosz hordágyrúd dokumentálta, amellyel egy orosz őrsöt ugrasztott szét társaival. Egy orosz telefonszekrény Szabó Károly tizedes bátorságáról mesélt: a tizedes egy magas fán rejtőzködő orosz tüzérsergi megfigyelőt fogott el emberestől, telefonostól. Igazi magyar virtusnak lett a tanúja egy bersaglieri kalap, amelyet Molnár István géppuskás szakaszvezető lopott le a sötétben egy őrségben lévő olasz fejről. Hiába lőttek utána, behozta a kalapot – írja a Tájékoztató. És így tovább, hasonló minőségben. S persze kuriózumok, a frontbarátkozást dokumentáló orosz húsvéti tojások, a Szent Bazil-kolostor romjai közül kimentett gyertyatartó, a fronton készített karácsonyi betlehem, karó röpecdulákkal, amelyet az orosz állások elé tűztek ki, s a röpecdulákon az orosz forradalom eseményeiről tudósították a híreket nélkülöző orosz ellenfelet. Természetesen bombák, repeszek, gránátok, gyújtófejek, fegyverek, amelyek vagy azért érdekesek, mert nem robbantak fel, hiszen ha felrobbannak, nagy pusztítást végezhetnek volna, vagy azért, mert éppen Kratochvil ezredes lába elé estek, vagy azért, mert egy konkrét dátumhoz köthető pergőtűz gránátoszíjének megőrzött példányai. A sokból egy. Kiállították Kratochvil „saját kultuszának” dokumentumát is a kiállításon, egy „Isten hozott” táblát, amelyet az ezredes és katonái közötti ragaszkodás jelképeként neveztek el.¹⁶

¹⁶ Tájékoztató szöveg a tárgyhöz: „Ha egy napra is el kellett Kratochvil apánnak menni, árvának érezte magát az ezred, de ha visszajött, örömmünnepe volt, és ahogy az eszközök megengedték ez külső jegyekben is megnyilvánult. Ez a tábla diadalkapu volt 1917 júniusában.”

A nagyváradi ereklyemúzeum a város román megszállása során megsemmisült. Voltak szerencsésebb alakulatgyűjtemények, amelyek megmaradtak, a két világháború közötti jogutód alakulatok „házimúzeumába” kerültek, más részük a Hadimúzeumba. 1927-ben miniszteri rendelet is szabályozta a honvéd csapatok történetére vonatkozó írásos és tárgyi emlékek gyűjtését. Az összegyűlt tárgyak alkották az alakulat „ezred-emlékgyűjteményét”.

Ez azonban már a háború egy másik információértörténeti fejezete.

Hadikiállítások – a megidézett háború

A háború alatt számos kiállítást rendeztek a birodalom városaiban. Ezek javarészt képzőművészeti kiállítások voltak, fő szervezőjük, miként a teljes háborús propagandának s minden háborús művészeti iparágnak is legfőbb irányítója a Sajtóhadiszállás, hivatalos nevén a Kriegspressequartier¹⁷ volt. 1915–18 között a monarchia területén 40 nagyobb lélegzetű, s száz fölötti számú kisebb tárlatot rendeztek; a szervezők kiválasztották a várost, felmérték a hely presztízsét, a várható közönséget,

¹⁷ Broucek, Peter 2001: A Sajtóhadiszállás és az irodalmi csoportok a Hadilevéltárban 1914–1918. Ford. Havas Lujza. *Enigma* VII. évfolyam, 28. szám. 203–205; a háborús művészet szerepéről, lehetőségeiről, hadifestőkről, szobrászokról részletesebben Markója Csilla: Tájékp esata után, uo. 33–34. Legújabban lásd Tibor Balla: Die Organisation un Tätigkeit des Österreichisch-Ungarischen Kriegspressequartiers im Ersten Weltkrieg In War, Military and Media from Gutenberg to Today Ed. Major General (red) Ph.D. Mihail E. Ionescu, Military Publishing House Bucharest 2004. 135–142; Sipos Balázs: Az első világháború médiáhatásai http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavas/10_elso_vilagaboru_mediahatasai/ (2014. december 2.)

Paál Vince: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a propaganda az első világháborúban http://mtmi.hu/cikk/603/Az_OsztrakMagyar_Monarchia_es_a_propaganda_az_elso_vilagaboruban (2014. november 30.)

a költségeket, mennyi a bérleti díj, milyen rásegítő programokat lehet szervezni, zenedélutánokat, katonai előadásokat, jótékonysági esteket. A kiállítások jó része művészeti tárlat volt, másik részük vegyes műfajú, főként trófeákat és relikviákat bemutató kiállítás a hátországoknak.¹⁸ Az első nagy művészeti kiállítás Bécsben, a Künstlerhausban nyílt meg 1915-ben. A „vegyes műfajban” a Monarchia legnagyobb háborús tárlatát a Hadügyi Igazgatóság és a Császári és Királyi Hadimúzeum közösen rendezte 1916-ban Bécsben, a Práterben. Központi témája a hadiipar – szinte ömlesztve a haditechnika, fegyverek sokasága, saját és zsákmányolt ellenséges darabok. Amit éreztetni, közvetíteni szándékozott, a háború grandiózussága, apokaliptikussága, a direkt propagandacél pedig, a lenyűgöző méretekkel, a haditechnika ilyen mérvű felvonultatásával a társadalom megnyugtatósa, a saját erő felmutatása, ugyancsak a háborús propaganda jegyében.

Magyarországon a legnagyobb szabású, országos jelentőségű háborús tárlatok helyszíne természetesen Budapest, frekventált helyszínei a Margitsziget, a Városliget, a Parlament előtti tér, a Nemzeti Múzeum kertje. A tárlatok jó része természetesen Magyarországon is a Sajtóhadiszállás által szervezett művészeti kiállítás, másik részük szakmai¹⁹ vagy vegyes műfajú, főként harcéri trófeákat

¹⁸ A háború alatt rendezett kiállításokat „Hadikiállítás” címszó alatt Kreutzer Andrea és Szoleczky Emese tipizálta: *Magyarország az Első Világháborúban. Lexikon A–ZS*. Petit Real kiadó, Budapest, 2000. 241. 1. Háborús (katonai alakulatok) által szervezett kiállítások; 2. Hadigondozó, népegészségügyi és rokkanttügyi kiállítások; 3. jótékony célú kiállítások. A rendező szervek ennél fogva bő skálán mozognak. Az „állami” kiállítók: a már említett Sajtóhadiszállás (művészeti tárlatokkal), illetve a Császári és Királyi Hadügyi Igazgatóság (zsákmány fegyverek, trófeák), mint például 1916-ban a Nemzeti Múzeum kertjében vagy a Parlament előtti téren.

¹⁹ Ilyen volt az az iparszemleki repülő kiállítás. Erről lásd Tóth Orsolya 2011: Hadi-repülőgép-kiállítás Budapesten. *Történeti Múzeológiai Szemle*, 11, 237–250.

és relikviákat bemutató, hátországnak szóló kiállítás. Részt katonai alakulatok szervezték, mint amilyenek a fentebb bemutatott nagyváradi 4. honvéd gyalogezred, illetve a miskolci 10. honvéd gyalogezred anyavárosban rendezett kiállításai voltak; másik részüket hadigondozó, népegészségügyi és rokkantügyi szervezetek gondozták. Budapest első jelentős háborús bemutatója (1915) a pasaréti „hadiskanzen”. Amikor még csak hír volt a kiállítás, a *Pesti Napló* így fogalmazta a közönség igényét: „Mi untauglich és obsitos publikum csak az újságok leírásaiból s képeiből alkothatunk magunknak fogalmat a modern háborúról. Szükséges tehát, hogy szemléltető oktatást nyújtson a kiállítás. A lövészárkok labirintusait, a földalatti barlanglakásokat, az ágyúkat fedezékeikben, a gépfegyvereket, a megfigyelő állásokat, szóval a harc minden eszközét és módját valóságban kell bemutatni. Csak ekkor lesz némi fogalma a budapesti kávéházi publikumnak arról a férfi-munkáról s emberföldről áldozatról, amiket értünk hoznak katonáink. A küzdelem méreteinek, színhelyének bemutatása növelni fogja a civil publikum hódolatát hőseink iránt s kétségkívül megnagyobbítja az áldozatkészséget is. Térátrálisan kell rendezni a kiállítást, hogy nagyobb hatása legyen. Tehát olyan helyen kellene rendezni, ahol a muzeális kiállítás céljaira szolgáló földönt felhelység mellett szabad terület is áll rendelkezésre.”²⁰ Pasaréten volt minden, lövészárkok, futóárkok, sáncok, drótaskadályok, lőállások, fedezékek, föld alatti tiszti és legénységi szállások, latrina, sírok, haditechnikai bemutató – minden, mintha a front lenne. Cél: a háborús szellem ébren tartása,

²⁰ Szoleczky Emese 2010: „A modern harctér teljesen hű mása” – a Pasaréti Lövészárkok. *Médiakutató*, tavasz.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/11_pasareti_loveszarok
 (2014. december 7.)

még konkrétabban a háborús felkészítés. Délelőttönként középiskolások gyakorlatoztak, délután katonazenével, gulyáságyúval, tábori pékműhellyel bővülve, a közönség belépődíj ellenében látogathatta, este tűzijáték, fény-szórógyakorlat. A kiállítást az Augusztai Alap rendezte. Tervezője Belánszky Mór, kivitelezője Offner Viktor műszaki hadnagy. A befolyt hasznót a rokkant katonák otthona költségeire fordították.

A legfrekvenciáltabb kiállítási helyszín Budapesten a Margitsziget. Itt nyílt meg a főváros legnagyobb szabású hadikiállítása – hivatalos nevén „Ő Császári és királyi felsége Zita Királyné fővédnöksége alatt József főherceg vezérezredes erdélyi hadikiállítása a Szent Margitszigeten” – 1917 szeptemberében.²¹ Az apropó a Románia elleni háborús siker. A kiállítás fő szervezője Bartha Albert vezérkari alezredes, a tervező Medgyaszay István népfelkelő főhadnagy. Medgyaszay a korszak egyik emblemikus építésze, főleg a „hevenyészett pavilonépítészetben” jeleskedett, ezek anyaga – stílusosan a háborús helyzethez alkalmazkodva: a kátránypapír és nyírfa. Először 1916-ban, Lembergben épültek meg a pavilonok, a több mint húsz épületből álló épületegyüttes a Kriegsausstellung der K.u.K. 2. Armeecé című kiállításához. Összhatásában ennek a lengbergi kiállításnak a stílusa és anyagai köszöntek vissza a Margitszigeten.²² A kiállításnak igyekeztek minél nagyobb reklámot csinálni. A *Pesti Napló*

²¹ Hadikiállítás, Margitsziget. Útmutató 1918. Róvó Aladár nyomdai műintézete. A Hadtörténeti Múzeum könyvtára B 2582 lelt. számú példánya Aggházy Kamill egykori múzeumigazgató tulajdona volt, benne számos, az egyes tárgyak sorsára utaló széljegyzettel.

²² Kiállítási építészetére lásd Hadik András írásait. Hadik András 2001: Lemberg és Budapest hadikiállításai (1916–1918). *Új Magyar Építőművészet*, 4. 20–22; uő 2001: Lemberg és Budapest hadikiállításai: adalékok Medgyaszay István (és mások) első világháború alatti tevékenységéhez. *Pavilon*, különszám.

szerkesztőségi kirakatában még a kiállításról kölesönzött tárgyakat is bemutattak: orosz gépfegyvert, amelyet Budapest háziczrede, a 32-esek zsákmányoltak, továbbá két új fajtájú repülőbombát, a legendás harminc és feles mozsár lövedékének rézhüvelyét, és a 39. honvéddadosztály fertőtlenítő kocsijának makettjét, s mellé számos figyelemfelkeltő fényképet, festményt, kis szobrot.

A fő kiállító természetesen József Ágost főherceg volt, aki összesen négy vitrinben tette közszemlére frontgyűjteményét. Csak ízelítőül: az 1. számú vitrinben személyes anyaga, mondhatni kultikus tárgyai, személyi hitelesítői, átlótt sapkája, átlótt körgallérja („nem fogja a golyó!”), orosz katonák által húsvétra ajándékol küldött tojás és kalács. A többi vitrinben „csak” olasz és orosz „köz-trófeák”, mint lövedékdarabok, repeszek, fegyverek, felszerelési tárgyak. Vajon miért éppen ezeket a hétköznapi fronttárgyakat tartotta megőrzésre érdemesnek a „főherceg Úr Ő Fensége”? Valamilyen Józsefet érintő történetük van? Vagy csak a véletlen emelte ki őket a tárgyi masszából? Augusztai „főhercegnő Ő Fensége” is frontról kapott ajándékot állított ki: Vörös István honvédtől kapott csontfaragványokat, egy nyakláncot és egy kürtöt. Mint a főherceg kedvenc alakulata, külön teremben kapott helyet a 24. tábori vadász zászlóalj kiállítási anyaga. A kiállításról készült egykorú fényképeket szemlélve azt kell mondanunk, hogy az afféle happeninges tárlat ma is érdekesnek tetsző „múzeumi jelenség” volt, főleg merész építészeti megoldásaival, enteriőrjeivel.²³ A pavilonszerű főépület „a harctéri építkezések rögtönzött, könnyed modorában épült” – írja az Útmutató.

²³ A kiállításról készült fényképsorozat – amint erre Aggházy egyik széljegyzete utal – az építész Medgyaszay tulajdonában voltak. A képekhez 1925-ben jutott hozzá a múzeum, amint erről a múzeum növedéki naplója utal.

A könnyedség mindenekelőtt favázra szegelt deszkákat és kátránypapír-borítást jelentett, ebből készültek a falak. Benn enteriőrök sora, harctéri építmények, bunker, harcálláspont, géppuskaállás, befedett futóárok, ségélyhely, figyelőállás. Figyelmet érdemel az enteriőrök háttere, az installációs anyag mögöttes üzenete: a faanyag (nyírfa) elfoglalt orosz erdőkből való, a fronti hadtápszolgálat gépeivel dolgozták fel, az építményeket pedig sebesült és harctéri szolgálatra alkalmatlan katonák és orosz hadifoglyok készítették. Vagyis tudatosan az autenticitást helyezték mindenek elé, még a segédanyagok és a „humán összetevő” esetében is. A cél valószínűleg a frontvilág hazahozatala, érzékeltetni annak hangulatát. Mai fogalmaink szerinti igazi interaktív kiállítás született a Margitszigeten. A harci eszközöket megtapinthatták, az ágyúkra felmászhattak; a parkban in situ két kirobbantott gránáttolesér, benne felgyülemlett esővíz, mellette ágyúállás 15 cm-es tarackkal és a légénység fedezékével; odébb egy föld alatti fedezék szakaszparancsnoki hálóhellyel, ha valaki a lőrésekhez állt, a nyíláson át nagyméretű harctéri fotókat láthatott, mintha maga is ott lenne a helyszínen. Az egyik pavilonban – ez is a kiállítás része! – rokkant katonák által, kilőtt lövedékekből készített emléktárgyakat (tányér, pohár, váza, evőeszközök, asztali díszek, szobrocskák, hamutálca, patkó, kengyel) lehetett vásárolni; „játsház” volt, ahol játékokat készíthettek a gyerekek – semmi csoda: fapuskákat; volt tábori posta²⁴, mintha a fronton

²⁴ „M. kir. Postahivatal – Budapest Szent Margitsziget” néven, ahol a Hadikiállítás 10 és 15 filléres bélyegeit árusították „József főherceg ve. hadikiállítás javára 1 korona” felülnyomással. Az épület orosz hangár faanyagából készült. Egyik részében kihelyezett tábori posta. A felirat szerint: „A Hadikiállítás tábori postája itt dolgozik. Neve: 620-as tábori főposta kirendeltsége. A hadikiállítás tábori postáján tábori postabélyegek vásárolhatók. Ezeket a mögöttes országrészekben sehol sem árusítják, csak itt.” Maga a posta egy valóságos

lennénk; volt galéria, ahol a művészek frontképeit, szobraikat lehetett megvásárolni. Rászervezték a kiállításra különböző bemutatókat, rendezvényeket; bemutatót tartottak frontkutyákkal. Felidéztek harctéri élethelyzeteket. Akár egész napos programot szervezhetett a főváros népe, volt mozi („nappali mozgó”) ingyenes vetítéssel, volt étterem.

De sétáljunk végig a kiállításon! A főbejárónál kétoldalt egy-egy nyírfából ácsolt torony (magasfigyelő), a toronyok között drótakadály, klasszikus nevén spanyollosas. A jobb oldali torony mellett egy zsákmányolt 15 cm-es orosz ostromágyú. Ahogy haladt befelé a látogató, kétoldalt hadi trófeákat láthatott az erdélyi hadszíntérről. Aztán a felségek és fenségek becses személyei szoborba mintázva: kint József királyi hercegé (Sidló Ferenc munkája), benn a díszterem közepén IV. Károly szobra virágok és babér között, ez Siklódy Lőrinc munkája.²⁵ Kinn a parkban Zita királyné szobra, Vas Viktor alkotása, illetve Augusztai főhercegasszonyé, Orbán Antal alkotása. Hogy teljes legyen a kiállítás szervezőinek panteonja: a teremben ott láthatta az érdeklődő Bartha Albert mellszobrát is (Lukácsy Lajos szobrászművész alkotása). Persze nemcsak konkrét személyek voltak a szobrok között. A parkban volt látható Orbán Antal *Bajtársak*, illetve Kapitány József *Katonáink harca négy ellenséggel* című szobra (ez utóbbi: sárkánnyal viaskodó oroszlán). A dunai tornácra Orbánnak még egy műve szerepelt, a *Kaszás katonája*. Van mítoszalak is szoborba mintázva: A honvéd, a külső traktuson, Istók János munkája. A díszteremben

történet felidézése. A románokat kiverő magyar csapatok egy határszéli székely falú szétlőtt házát deszkákból helyreállították, és ott rendezték be a 620-as tábori fő postát.

²⁵ Aggházy megjegyzése a szobrok mellett: „*eltört*”; „*eltört*”. Orbán Antal viszont magához vette szobrait. Aggházy megjegyzése: „*Orbánról*.”

festményen egy elhíresült hőstett az erdélyi harcokból: a honvédsapatok elfoglalják Magyaroshegy IV. Károly csúcsát (Dedinszky Elemér és Jámor Lajos munkája). Ezenkívül légifelvételek az alpi frontról, légvédelmi lövegek („légitorpedó lövegek”). A mennyezetre repülőgépek csatáját imitálták, természetesen az orosz gép lesz a vesztes. Igazi hadi tárgyak is voltak a teremben, József főherceg fentebb jelzett anyaga, aztán a „front-egzisztencia” tárgyai: mozgókonyha, főzőüst, főzőládák, élelmezési eszközök, ruházati, felszerelési cikkek a „kiszabat” szerint táblázaton is; a tábori higiénia eszközei. Láthatott a közönség különböző maketteket: tábori kápolnát, völgyhidat, repülőhangárt, hűtőházat, léghajócsarnokot, segélyhelyet, a 3. számú lókorház makettjét, a 414. tábori kórházét, és 16-os honvéd segélyhelyet és egy műtőkocsit. Sok „frontkuriózumot” is kiállítottak: srapel lyuggatta géppuskacső, dob, kürt, propeller, átlőtt hátizsák, sisak; egy fatörzs a Kárpátokból, amelyet a géppuska lövedékek valósággal elfűrészeltek, egy másik fenyőfatörzs, amelybe srapel lövedék fűródott be. Különleges attrakció lett a német hadvezetőségtől kapott tank, amely egy uszályon állt a Dunán. „A páncélos automobil mintegy nyolc méter hosszú, három méter széles... Súlyja rengeteg. Pontosan 280 mázsát nyom” – írja az Útmutató.²⁶

A kiállítás valójában egy lazán összeállított és új témákkal bővülő háborús fűzér volt. Beszállt a kiállítók közé saját pavilonnal a Vöröskereszt, a „tatár kioszkkal” a Magyar királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia, résztvevő volt az Országos Eszperantó Egyesület, és 1918

²⁶A tankot vasúton szállították Budapestre, onnan az óbudai hajógyárba vitték, attól tartottak ugyanis, hogy az irdatlan súly-monstrum kárt tesz a cső- és csatornahálózatban, ha utcán szállítják. A gyárban daruval a Magyar folyam és tengerhajózási Rt. uszályára emelték, s leúszatták a Margitszigethez. Ez volt az Rt. hozzájárulása a kiállításához. Lásd Útmutató 23.

nyarától a Cs. és kir. Szerbiai Katonai Főkörmányzóság. Ugyancsak 1918-ban nyílt meg a hadikölcsön-kiállítás is. Nem hiányzott a szépművészet sem, a „Műcsarnok” nevezetű pavilonban berukkolt képzőművészek, többek között Mednyánszky László, Vértess Marcell, Medgyesi Ferenc, Pásztor János, Kisfaludi Stróbl Zsigmond műveit láthatták. A téma természetesen a háború, de már sokkal visszafogottabban, már nem a heroizáló propagandastílus a jellemző, inkább a szenvedő katona. A Tatórkioszk néprajzi anyagát a turkológus Kunos Ignác gyűjtötte oroszországi tatár hadifoglyok között, szötteseket, hímezéseket, faragott dobozokat, állatokat, használati tárgyakat, mozgatható fajátékokat. A foglyok személyesen is jelen voltak a kiállításon, ők maguk árulták készítményeiket, tőlük vásárolni lehetett.

A margitszigeti tárlatot a korabeli kritikák, újságcikkek afféle pacifista kiállításnak minősítették. A *Pesti Hírlap* így írt a kiállításról: „Ha nem figyelmeztetne rá a téma, bizony azt hinnék, hogy itt egy békés kiállításon járunk, pavilonokban, amelyek értékes és izgalmas emlékeket őriznek szomszédos és távoli idegen népekről. Szerbiai, román, ukrájnai orosz, tatár emlékek mindazokról a népekről és nemzetekről, amelyekkel oly furcsán érintkeztünk a legutolsó esztendőkbén, véresre marva és horzsolva egymást... Úgy fest ez a kiállítás, mint a béke előszobája.”²⁷

A kiállítás a háború végével gazdátlaná vált. Anyaga egy része elkallódott, a személyes tárgyak visszakerültek gazdáikhoz, mint József főherceg gyűjteménye, Kunos Ignác tatárgyűjteménye, a 24-es vadászok relikviái az alakulathoz. A kifejezetten hadi anyag, a fegyverek, lö-

²⁷ Idézi Lőrincz László 1987: Egy békülékeny hadikiállítás. 1917. szeptember. *História*, 1.

vegek, járművek, egészségügyi kocsik, egyenruha és felszerelés, sok makett azonban továbbra is ott maradt a szigeten. Java része később a Hadtörténeti Múzeumba került,²⁸ a makettek egy része, a tábori kápolna, a hűtőház és a hangárok, hadihidak, a Szerbiai Főkormányzóság kiállítási anyagai szinte teljes egészében, a tatár kioszk anyagának egy része és egyéb néprajzi illetőségű anyagok (kozák nyereg, kancsuka) a Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményébe.²⁹ Jutott szemléltető anyag a Műegyetemre és a Ludovika Akadémiára is. De lett belőlük román hadizsákmány is, mint a kiállított diósgyőri 42-es löveg. Jótékony célokra a kiállításon összesen 581 000 korona folyt be. 1919 novemberében még több mint 200 000 korona megvolt az összegből, amit – ahogy a *Nemzeti Újság* közreadta – az erdélyi menekültek megsegítésére akartak fordítani.³⁰

Ekkor olvashattak utoljára az érdeklődők a kiállításról.

²⁸ „Margitszigeti hadikiállítás anyagának lefoglalása a hadimúzeum részére” – Gabányi János és Aggházy Kamill felterjesztése a „rendőri népbiztonságnak” 1919. március 27-én. Hadtörténelmi Levéltár 1723/1919.

²⁹ Az őrzéssel megbízott Gonda Emil tájékoztatása szerint hadtörténelmi vonatkozású anyagokat is beszállítottak a Néprajzi Múzeumba. A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum ezekre az anyagokra bejelentette igényét, s Jakab Ödön múzeumi festőművészt bízta meg a tárgyalásokkal.

³⁰ „Noha a bolsevik uralom a kiállítás vagyonára rátette a kezét, még több mint 200 000 korona maradt a befolyt összegből” – írta az *újság* (*Nemzeti Újság*, 1919. november 6.). Aggházy Kamill, a hadimúzeum akkori vezetője viszont a múzeum számára akarta tőkésíteni a pénzt. „Az Erdélyi, margitszigeti Hadikiállítás vagyonának felhasználása” című feljegyzés (1919. november 7.). Hadtörténelmi Levéltár 1723/1729. 1918 nyarán azonban mégis jutott az eredeti célra, az erdélyiek megsegítésére. „Ma dísz-községi ülést is tartott a város (ti. Székelyudvarhelyen) annak a megünneplésére, hogy Bartha Albert vezérkari alezredes 250 ezer koronát adott át a budapesti margitszigeti, úgynevezett hadikiállítás jövedelméből a városnak hadi árvaház létesítésére” (1918. augusztus 17.). Paál Árpád naplója, írásai, és a hagyatékában fellelhető dokumentumok alapján http://erdely.ma/dokumentum.php?id=77074&cim=trianon_es_ami_utana_jott_2_resz (2014. december 2.)

HORTHY ÉS A NOVARA – AVAGY A HORTHY- LEGENDA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI FIÚ-KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEKBEN

Jelen írás a korabeli fiú-középiskolai történelemtankönyvek szerzőinek tankönyvi interpretációs módjai alapján korábbi tankönyvtörténeti szakmunkákra alapozva, a Horthy-kultusz újabb kutatási eredményeit figyelembe véve rendszerezi a Horthy-legenda – különösen Horthy Miklós első világháborús hőstetteinek – tankönyvi születéstörténetét és három tankönyvtörténeti korszakon átívelő változásait.

A kérdés korántsem új keletű: a tankönyvtörténeti szakmunkák között elsőként Unger Mátyás (1976), utóbb Albert B. Gábor (2006), majd az első világháború-kép tankönyvi interpretációjának részeként „Szarajevótól Trianonig” című írásában Katona András (2014) érintette. A témával behatóan – nem csupán a középiskolai, de az elemi és a polgári iskolai történelemtankönyveket is górcső alá vonva – a hagyományos tankönyvi tartalom-elemzés módszerével Turbucz Dávid doktori értekezése (2014) foglalkozott. A Horthy-kultusszal kapcsolatos újabb kutatások közül Turbucz Dávid Horthy-monográfiájára támaszkodunk (Turbucz, 2014).

Miben nyújt újat a korábbi tankönyvtörténeti szakmunkákhoz képest jelen írásunk? A tankönyvtörténettel (is) foglalkozó szakmunkák hagyományos elemzési

módszere, a tartalomelemzés mellett a megújult kellék-tárunk, a tankönyvhasználati vizsgálatok eredményeinek felhasználásával információtörténeti szempontból is értékeljük a Horthy-legenda tankönyvi megjelenését. Súlyozottan azokat a tankönyveket vizsgáljuk, melyek keresettebbek voltak a korabeli tankönyvpiacra. Amennyiben olyan tankönyvet elemzünk, melyek kevésbé voltak keresettek a tankönyvpiacra, azt is jelezzük. A klebelsbergi tankönyvtörténeti korszakból ugyanis teljes áttekintéssel rendelkezünk fenntartói bontásban is az egyes fiú-középiskolai történelem tankönyvek tényleges iskolai használatáról. Másrészt azon túl, hogy a témával foglalkozó tankönyvtörténeti munkákra támaszkodva áttekintést nyújtunk arról, hogy a kultikus Horthy-képből mikor és mi került be a fiú-középiskolák tankönyveibe, rámutatunk a korabeli tankönyvírói útkeresésekre is. Konkrétan arra, hogy a Horthy-legenda tankönyvi születését megelőzően a tankönyvszerzők a közelmúltból mely történelmi hősöket vagy élő legendákat igyekeztek a magyar történelem Pantheonjába beemelni.

Hősi védelmi harc – a „legyőzhetetlenség és legyőzetlenség” mítosza

Elsőként nézzük, hogy az első világháborút milyen kontextusban tárgyalták a Horthy-kor történelemtankönyvei!

A Horthy-kor tankönyvtermését három tankönyvtörténeti korszakbontásban elemezhetjük. Az átmeneti korszakban, 1920 és 1924 között a dualizmus korszakában született tankönyveket adták ki újra, kisebb módosításokkal. E tankönyvek alaptónusa a századelőn született tankönyvek liberális-közjogi érvrendszerét követte. Az 1924-es középiskolai törvényt és tantervet követően az

ún. klebelsbergi tankönyvtörténeti korszakban felmenő rendszerben láttak napvilágot az új tankönyvek, melyek az 1930-as évek közepéig, gyakorlatilag az 1930-as évek végéig forgalomban is maradtak. A harmadik sorozat, a hómani időszak első példányai az 1930-as évek végén kerültek ki a nyomdákából.

Az átmeneti időszak tankönyvei az első világháború tárgyalásánál általában mellőzték a részletes eseménytörténeti áttekintést, és az első világháború utáni közállapotokat is átmenetinek vélték. (vö.: Unger, 1976: 115.) A szerzők egytől egyig a *legyőzhetetlenség és legyőzetlenség* mítoszával éltek, azt a magyarság hősi védekező háborújaként értelmezték. A legyőzhetetlenség mítosza – mely az első világháborúval összefüggésben végigkísérte a Horthy-korszak tankönyvsorozatainak értelmezési keretét, és csupán a hómani tankönyvsorozatokban halványodott el – a hősi védelmi harc sikereinek túlértékelésében öltött testet. A *legyőzetlenség* látszatát pedig azzal igyekeztek a tankönyvszerzők fenntartani, hogy kihangsúlyozták: a háború befejezésekor is a legyőzött felek birtokolták a végső győztesek területeinek nagy részét. (vö.: Katona, 2014: 35–36.) Az „entente-hatalmak nem győztek... a központi hatalmak pedig *nem szenvedtek vereséget*” – olvashatjuk Takáts György 1923-as tankönyvében (Takáts, 1923. 126). A harmadik tankönyvsorozat egyik szerzője, a klebelsbergi időszak legkeresettebb tankönyv-írója, Balogh Albin bencés szerzetes tanár 1942-es magyar történeti tankönyvében pedig egyenesen arról írt, hogy „Már-már úgy látszott, hogy a fél világ ellen is győzünk” (Balogh, 1942: 110–111).

Az első világháború tárgyalásakor a tankönyvszerzők a magyar és német haderő dicső tetteiről sem feledkeztek meg. Az 1914. december 9–12. között lezajlott limanovai csatáról, „a magyar huszárság napokig tartó ké-

zításáról” (Szegedi, 1942: 62), Przemysł védelméről, a gorlicei áttörésről, vagy Isonzó partjainál, Doberdo sziklájánál folyt önfeláldozó küzdelmekről a tankönyvek egytől egyig megemlékeztek. A Jászai–Balanyi szerzőpáros 1924-es kiadványa – az átmeneti kor tankönyveinek szűkszavúságával szemben – erős érzelmi töltettel írt ezekről a hősiességek küzdelmekről. A hősiesség és kitartás csodáit elsősorban nem az északi, hanem a délnyugati és az olasz hadszíntérhez kötötték. „A tizenegy isonzói támadás visszaverése mindig fájdalmas büszkesége marad nemzeti történelmünknek... A Karszt kietlen sziklájának minden talpalattnyi helyét jó magyar vitézek bőven ömlő vére öntözte” (Jászai és Balanyi, 1924: 123).

A tankönyvszerzők éltek a nyílt sztereotipizálás, az ellenségkép keresés eszközével is, elsősorban Szerbiát, Oroszországot és Romániát diabolizálták. Mindezt az erőteljes fogalomhasználattal (büntetőhadjárat Szerbia és Románia ellen; legnagyobb veszedelem az orosz terjeszkedés), igyekeztek kifejezésre juttatni. (pl. a büntetőhadjárat kifejezést használja Szegedi, 1942: 63.)

A „Novara hőse” tankönyvi kultuszának első megjelenése

Az első világháborús hősök között a tankönyvszerzők kiemelt jelentőséget tulajdonítottak Horthy Miklós alakjának, első világháborús haditetteinek bemutatására. „Horthy Miklós kultuszának kezdete, az első világháború alatt kialakult Horthy-képre, a háborús hős, a »Novara hőse« képre támaszkodva, 1919 őszére datálható” – olvashatjuk Turbucz Dávid munkájában (Turbucz, 2014: 231). Ezzel szemben Horthy tankönyvi kultuszának kezdete (a középiskolai tankönyvekről van szó!) – Unger és Katona

nyomán tudjuk – kormányzóvá választásának 10. évfordulójára esett (Unger, 1976: 250. Katona, 2014: 45).¹ Mindez a klebelsbergi tankönyvtörténeti korszak utolsó tankönyveiben, a VII. évfolyamok számára írt egyetemes és a VIII. évfolyamok számára kiadott magyar történeti tankönyvekben jelent meg először.

Az átmeneti időszak tankönyvei és a klebelsbergi időszak tankönyvsorozatának első terméke² ugyanakkor csak elvétve foglalkoztak Horthy háborús alakjával. Üde színfolt Szabó Dezsőnek a klebelsbergi időszakban megjelent, 1926-os III. osztályos magyar története, melyben az alábbiakat olvashatjuk: „Az oláh megszállás után, még 1919 őszén visszaállott a nemzeti uralom, amely azután Horthy Miklós kormányzót állította az ország élére” (Szabó, 1926: 138). Nem csupán azért beszédes ez a mondat, mert Szabó már nem a kormányzóság ideiglenességét hangsúlyozta, és nem alkotmányos királyságról, hanem nemzeti uralomról írt, hanem azért is, mert a szöveget egy Horthyt és a Novarát ábrázoló tankönyvi illusztráció egészítette ki. A Györgyfy György tanár által készített Horthy-portré (rendjelekkel és kitüntetésekkel!) és az alatta látható Novara csatahajó rajzolata emeli a szöveg hatását, hiszen romantikus megvilágításba helyezve az otrantói csata győztesét, egyúttal ki is jelöli a tanulóifjúság számára az új nemzeti példaképet Horthy személyében. Horthy Miklós tankönyvi kultuszának első jele tehát egy 1926-os tankönyvben már megjelent. Információ-történeti szempontból ugyanakkor nem érdemes túlér-

¹ Ez alól kivételt képeznek a polgári fiú- és leányiskolák számára írt történelemtankönyvek, melyek bár a Tanácsköztársaság utáni rendteremtéssel vagy a kormányzóvá választással összefüggésben, mégis kiemelték Horthy első világháborús érdemeit (Gál–Szerdahelyi, 1929: 118; Havas, 1928: 136).

² Itt az 1926-os magyar történeti tankönyvekről van szó, melyek foglalkoztak az első világháború témájával.

tékelni ezt a tankönyvi jelenséget. Arról a tankönyvről van ugyanis szó, mely biografikus beállítottságánál fogva leginkább a 19. század végi tankönyvek stílusára és tankönyvszövegére emlékeztet, és a tankönyvhasználati vizsgálatunk eredményeképpen a III. osztályos magyar történeti iskoláskönyvek között a legkevésbé keresett tankönyvnek számított a hazai fiú-középiskolák tankönyvpiacán.

Az átmeneti korszak tankönyveiben és a klebelsbergi sorozat első kiadványában Horthy fényképével is vagy csak elszórtan találkozunk, vagy – mint a piarista szerzőpáros előbb említett 1924-es munkájában – IV. Károly és Zita királyné, továbbá Apponyi Albert és Tisza István „társaságában” szerepelt, megnevezett személyektől kisebb ábrázolásban. A református fiú-középiskolák kedvelt tankönyve, Madai Pál debreceni tanár III. évfolyamok számára írt 1926-os munkája a klebelsbergi időszakból az elsők között közölt fényképet Horthy Miklós kormányzóról. Viszont, annak ellenére, hogy Madai a tankönyvi szövegben erős érzelmi átéléssel írt a magyarság hősi küzdelmeiről (a kemény tél hóviharaiban is halál-megvető bátorsággal védett hazájáról, rendíthetetlen kitartásáról, győzelmes csatáiról – Uzsok, Limanova, isonzói csaták, Doberdo), említést sem tett „Novara hőséről”.

Bekerülhet-e a magyar történelem Pantheonjába Tisza István vagy Apponyi Albert gróf?

Bár szorosan nem tartozik témánkhoz, mégis az általa felvetett gondolatokhoz kapcsolódik egy másik kérdés is. A Horthy-legenda tankönyvi születését megelőzően a tankönyvszerzők a közelmúltból mely történelmi hősö-

ket, vagy élő legendákat igyekeztek a magyar történelem Pantheonjába beemelni? A tankönyvszerzők az átmeneti korszakban, de a klebelsbergi tankönyvtörténeti időszakban is az új konzervatív reformprogram népszerűsítése érdekében a közelmúltból és a jelenből is igyekeztek reprezentánsokat venni.

A tankönyvszerzők mielőtt az új nemzeti példaképet Horthyban megtalálták volna, elsősorban Tisza István gróf és Apponyi Albert gróf idealizálásával próbálkoztak. A keménykezű, rendteremtő, törhetetlen akaraterejű Tisza István-kép végigvonul mindhárom tankönyvtörténeti korszakon. Takáts György 1921-ben Tiszát olyan-
nak festette le, mint „akinek hatalmas kezétől féltek” (Takáts, 1921: 191). A református főú-középiskolák kedvelt tankönyve a szarajevói merénylet után Tiszát körültekintő politikusként ábrázolta, aki mindenáron békés megoldást sürgetett. Majd a hadüzenetet követően – mint olvashatjuk – „a magyar nemzet Tisza férfias vezetése alatt a legnagyobb önfeláldozással vett részt a háborúban” (Madaí-Barthos-Koch-Németh, 1930: 147). A hómani időszakban a tankönyvi Horthy-kultusz már teljes egészében kibontakozott, de még ekkor is vannak próbálkozások Tisza kultikus alakjának megrajzolására. A református középiskolák tankönyve a Tisza-gyilkosság kapcsán az alábbi megrendítő sorokat fogalmazta meg: „Tisza jól tudta, mi vár rá, de nem menekült, bár erre lehetősége lett volna. Halálában is az volt, aki életében, egyenes, meg nem alkuvó. Vele az egyetlen erőskezű ember is sírba szállott, aki még képes lett volna e súlyos idők megpróbáltatásai idején az állam kormányát kezében tartani” (Jánossy-Varga, 1940: 170).

A másik személy, akivel a tankönyvszerzők próbálkoztak: a kultikus Apponyi-kép tankönyvi megteremtésének kísérlete. Ember István 1926-os III. osztályos

magyar története Vitéz Nagybányai Horthy Miklósról annyit jegyzett meg, hogy a király távollétében őt választották meg Magyarország kormányzójává. Ezzel szemben Apponyi személyét kultikus magasságokba emelte a szerző: „Hazánk érdekeit Apponyi Albert gróf védelmezte a béketárgyalásokon. Az erőszakkal szemben nem érte el célját, de ékesszólása igazunkra fordította Európa figyelmét. Ma nemzetünk legnagyobb fiát tiszteljük benne” (Ember, 1926: 142). Az agg politikus szerepének és személyének szöveges bemutatását egy őt ábrázoló kép egészítette ki. A magas homlok, a hosszú őszes szakáll és a szakértelmet sugárzó tekintet erős emberi jellemet és tartást sugallt, és minden bizonnyal követendő példaként állt a kor tanulóifjúsága számára. A fenti idézetet és a tankönyvi képi ábrázolását a budapesti fiú-középiskolák egyik legkedveltebb, a Horthy-kultusz kialakulását követő 6. évben megjelent tankönyve tartalmazta.

A „Novara hőse” tankönyvi kultusza a hómani időszak tankönyveiben

Bár Horthy Miklós tankönyvi kultuszának kezdete a kormányzóvá választásának 10. évfordulójára esett, egyre felmagasztalóbb bemutatása az utolsó tankönyvi sorozatokban vált nyilvánvalóvá. A klebelsbergi időszak mérvadó VII. osztályos egyetemes történeti tankönyveiben sem vált még általánossá Horthy első világháborús haditetteinek idealizálása. Sőt! Az állami és községi fiú-középiskolák legkeresettebb tankönyve, az igen mérsékelt hangvételű és az objektív tényközlést szem előtt tartó Mika–Marczinkó-féle munka említést sem tett Otrantóról, Horthy első világháborús haditetteiről. Csupán az októ-

beri forradalommal és a proletárdiktatúrával foglalkozó fejezetben írtak Horthyról, a nemzeti hadsereg fővezéréről, akit Budapestre történő bevonulását követően Magyarország kormányzójává választottak (Mika–Marczinkó, 1930: 155). A „Novara hőségnek” idealizálása elsőként a tankönyvpiacon szintén nagyon keresett tankönyvben, a Szent István Társulat VII. osztályos kiadványában került előtérbe. A magyarság dicsőséges küzdelmei között már Horthy sorhajókapitány fényes győzelmei is helyet érdemeltek: „A háború a tengeren is dicsőséget szerzett a magyarságnak. *Horthy Miklós* sorhajókapitány csekély flottájával két ízben is győzelmes csatát vívott az Adrián. A háború második évében összefogta az entente szállítóhajóit, utóbb pedig az Otrantói-szorosban a bűvárhajók ellen alkotott ellenséges hajózárlatot törte keresztül” (Marczell–Szolomájer, 1930: 134. – kiemelés az eredeti tankönyvben, idézi Unger, 1976: 250. és Katona, 2014: 45). Ugyanez a szerzőpáros 1940-ben „Horthy Miklós hadi vitézsége” tankönyvi ablakcím alatt még részletesebben ecsetelte Horthy háborús haditetteit, sőt e sikereket azzal fényezte tovább, hogy említést tett Horthy háborús sérüléséről is: „A Novara vezérhajót számos találat érte, maga Horthy Miklós is súlyos sebeket kapott, ennek ellenére kitartott és elvégezte feladatát. Hadi tetteiért nevezte ki IV. Károly soron kívül ellentengernaggyá, és rábízta az osztrák és magyar flotta parancsnokságát” (Marczell–Szegedi, 1940: 99). Szegedi Tasziló 1942-es tankönyve szó szerint megegyezett a Marczell–Szegedi-féle kiadvány vonatkozó részével: „A Novara vezérhajót számos találat érte, maga Horthy Miklós is súlyos sebeket kapott, ennek ellenére kitartott és elvégezte feladatát” (Szegedi, 1942: 64). A dunai flotillával kapcsolatban pedig ugyanitt az alábbiakat olvashatjuk: Belgrádot lőtte és „jó szolgálatot tett a szerbek és a románok ellen”

(Szegedi, 1942: 64). A katolikus kiadó III. osztályos magyar történeti tankönyve – írója a klebelsbergi korszak legkedveltebb szerzője Balogh Albin bencés szerzetes tanár – a vezért, az új konzervatív reformprogram megtestesítőjét szintén Horthyban vélte megtalálni: „Hazánk nagy szerencséjére azonban Horthy Miklósnak, az otrantói tengeri csata hőségének vezetése alatt már szervezkedni kezdett a nemzeti sereg.” Pár oldallal később pedig az olvasásra szánt „Eredmények. Tanulságok” című fejezetben majd fél oldalas fénykép kíséretében a fényes múlt kiválóságai között emlegette Horthy Miklós kormányzót, aki „hazánkat az enyészet széléről immár új virágzás felé vezeti” (Balogh, 1942: 119).

A hómani időszak beszűkült tankönyvpiacának másik termése a Marczinkó–Pálfi–Várady szerzők elbeszélő magyar történeti tankönyve volt, melyet főként az állami középiskolákban használtak. Álljanak itt e régi korok hangulatát idéző, biografikus színezetű, elbeszélő magyar történeti munka első világháborút tárgyaló főfejezetének ablakcímei:

- Hatalmi csoportosulások Európában
- Hadüzenet Szerbiának
- A világháború kitörése
- Orosz betörés
- Elégületlenség az országban
- Olaszország, Románia beavatkozása
- Az Egyesült Államok beavatkozása
- Az októberi forradalom
- A proletárdiktatúra
- Oláh megszállás
- Nagybányai Horthy Miklós
- A trianoni békeparancs 1920

Az ablakcímek sokatmondók. A hómani tankönyvsorozatban azon túl, hogy általánossá vált Horthyról majd féloldalas fényképeket vagy rajzokat közölni, a Horthy tankönyvi kultusz teljes kibontakozása figyelhető meg. Ezek a munkák a kialakult vezérkultusz jegyében írtak a „Novara hősről”, akit már a nemzeti megújulás vezérének tekintettek. A vezérkultusz alapját jelentő világháborús hős képe az állami középiskolák tankönyveiben az alábbi módon mutatkozott meg: „Mindenekelőtt nemzeti hadsereget szerveztek s ennek fővezére, nagybányai Horthy Miklós, az otrantói csata hőse s a Novara hajó vitéz magyar parancsnoka lett” (Marczinkó–Pálffy–Várady, 1938: 129).

Epilógus

Egy speciális forráson, a korabeli tankönyvirodalmon keresztül – elsősorban tankönyvtörténeti szakmunkákra és tankönyvhasználati vizsgálatokra támaszkodva – a hagyományos tartalomelemzés módszerével igyekeztünk Horthy Miklós tankönyvi kultuszának születés- és fejlődéstörténetét nyomon követni. Annak ellenére, hogy a Horthy első világháborús hős kultusza 1919 őszére kialakult, az átmeneti tankönyvek nem vettek e tényről tudomást. Ennek két okát látjuk: egyrészt a tankönyvtörténeti szakmunkákból ismert, hogy ezek a munkák a századelőn született tankönyvek átdolgozott, kicsit bővített változatai voltak, de magukon hordozták a dualizmus korának liberális-közjogi szemléletét is. Másrészt ezek a tankönyvek a kormányzói hatalmat ideiglenesnek tekintették, – kiemelten a katolikus szerzők munkái – pedig erősen legitimista szemléletet képviseltek. A piarista Jászai Rezső századelőn írt munkáját vizsgált

korszakunkban többször átdolgozta rendtársa, Balanyi György. 1924-ben – amikor az első átdolgozás született – Károly király és Zita királyné fél oldalas portréja mellett Horthy Miklós, az ideiglenes hatalom birtokosának kis képe még eltörpült. A hangsúly is Horthy hatalmának átmenetiségére, ideiglenességére esett (Jászai–Balanyi, 1924: 129). Ugyanez a szemlélet a piarista szerzőpáros 1931-es VIII. osztályos tankönyvében szövegszerűségében is egyezést mutat (Jászai–Balanyi, 1931: 204). Csak információtörténeti szempontból, és igen halkan jegyezzük meg, hogy a klebelsbergi időszakban a Jászai–Balanyi-féle tankönyvek igen népszerűek voltak – nem csupán a kegyestanítórend, de – más szerzetesrendek által fenntartott római katolikus fiú-középiskolák tankönyvválasztásában. A klebelsbergi időszak sorozatai – a Szent István Társulat VII. és VIII. évfolyamok számára írt kiadványaitól eltekintve – „a Novara hőse” megítélést illetően nem sokban különböztek az átmeneti kor tankönyveinek szemléletétől. Ezen időszaknak az első világháborút hős védelmi harcként megelevenítő tankönyveiben még nem volt általános az otrantói tengeri ütközetről, Horthy első világháborús haditetteiről írni. Az átmeneti korszak tankönyveiben még keresték azt az új nemzeti ideált, nemzeti példaképet, aki a háború és a forradalmak zűrzavara után a nemzeti megújhodást elhozza. Szemléletes újfent a Jászai és Balanyi 1924-es kiadványa, mely „Hazánk története a kiegyezés óta” című mintegy húszoldalmi fejezetében nem csupán IV. Károlyról és Zita királynéről, de Apponyi Albert és Tisza István grófról is közölt mintegy féloldalmi, a tankönyv utolsó oldalán pedig a gyermek Ottóról majd egész oldalas fényképet (Jászai–Balanyi, 1924: 110–130). A képi illusztrációk rajzos ábrázolásai megmaradtak a piarista szerzőpáros 1926-os tankönyvében is azzal a különbséggel, hogy ebben a kiadványban

már mind az öt történelmi személyről egyforma nagyságú rajz szerepelt (Jászai–Balanyi, 1926: 165–177). Az új nemzeti ideál szerepét ennek ellenére is csak részben tudta betölteni Tisza István vagy Apponyi Albert gróf. Tisza István „tragikus nemzeti hőssé átprofilírozása” (Unger, 1976: 275) vagy az átmeneti tankönyvekben még új nemzeti ideálként Apponyival való „kísérletezés” nem tudta hosszú távon betölteni a funkcióját. A hómani tankönyvsorozatokban a nemzeti megújulás igazi megtestesítője már Horthy Miklós lett.

Irodalom

- Albert B. Gábor 2005: A Tisza István-kép a változó középiskolai történelemtankönyvekben. *KÚT*, IV. évfolyam, 1. szám. 70–84.
- Albert B. Gábor 2006: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban*. Pannon Egyetem BTK Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont, Pépa.
- Balogh Albin 1942: *Magyarország történelme a gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- Ember István 1926: *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- Gál Árpád – Szerdahelyi László 1929: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A polgári fiúiskolák IV. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- Havas István 1928: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig világtörténeti kapcsolatokkal. A polgári fiúiskolák IV. osztálya számára*. Franklin Társulat, Budapest.
- Jánossy István – Varga Zoltán 1940: *A legújabb kor története. A középiskolák VI. osztálya számára*. Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debrecen.
- Jászai Rezső – Balanyi György 1924: *Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig a középiskolák IV. osztálya számára*. 4. kiadás. Lampel, Budapest.
- Jászai Rezső – Balanyi György 1926: *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. Lampel, Budapest.
- Jászai Rezső – Balanyi György 1931: *Magyarország története a fiúközépiskolák VIII. osztálya számára*. Lampel, Budapest.

- Katona András 2014: Szarajevótól Trianonig Az első világháború és következményei a Horthy-korszak középiskolás történelemtankönyveiben. *Könyv és Nevelés*, XVI. évfolyam, 4. 33–53.
- Madai Pál 1926: *Magyarország történelme gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*. Franklin Társulat, Budapest.
- Madai Pál – Koch István – Németh József 1930: *Világtörténet IV. A legújabb kor története a középiskolák VII. osztálya számára*. Franklin, Budapest.
- Marczell Ágoston – Szolomájer Tasziló 1930: *Egyetemes történelem IV. rész. A gimnázium, reálgimnázium és reáliskola VII. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- Marczell Ágoston – Szegedi Tasziló 1940: *Egyetemes történelem III. A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig. A gimn. és leánygimn. VI. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet 1938: *A magyar nemzet elbeszélő története. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Mika Sándor – Marczinkó Ferenc 1930: *Világtörténelem. IV. kötet. A középiskolák VII. osztálya számára*. Lampel R. (Wodianer F. és fiai), Budapest.
- Szabó Dezső 1926: *Magyarország története a gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*. Franklin, Budapest.
- Szegedi Tasziló 1942: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- Takáts György 1921: *A magyar nemzet története gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára*. Athenacum, Budapest.
- Takáts György 1923: *Egyetemes történelem az 1918. évi tanításterveznek megfelelően a leánygimnáziumok VII. osztálya számára. III. r. Az újkor története a pragmatika szankciótól napjainkig*. Athenacum, Budapest.
- Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz 1919–1944. Eger, 2014. http://ck-lektika.ektf.hu/sites/default/files/turbucz_horthy-kultusz_vedesrc_leadott.pdf (letöltés: 2014. január 4.)
- Turbucz Dávid 2014: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Unger Mátyás 1976: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Tankönyvkiadó, Budapest.

HÍRSZERZÉS ÉS ELHÁRÍTÁS: AZ OSZTRÁK–MAGYAR KATONAI TITKOSSZOLGÁLAT AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

1910. január 1-től a dalmáciai Sinj városában egészségügyi okokból nyugállományban lévő Andreas Figl századost áthelyezték Bécsbe, hogy autodidakta módon kódfejtővé képezze ki magát. Figl századosnak szerencséje volt: az 1911-ben kirobbant olasz–török háború alatt annyi olasz rejtjeles üzenetet fogtak, hogy rengeteg anyag állt rendelkezésre, hozzásegítve ezzel a derék századost a kódfejtés tudományának elsajátításához. Később Szarajevóból helyeztek át egy oroszul jól beszélő tisztet, akit már Figl vezetett be a kódfejtés rejtjelmeibe, és rábízták az orosz nyelvű kódolt üzenetek megfejtését. Az osztrák–magyar Monarchia volt az egyetlen államalakulat Franciaország mellett, ahol már az első világháború előtt önálló katonai kódfejtő szolgálat működött!¹

E történet nyilvánvalóan kevesek előtt ismert, de vajon az mennyire köztudott, hogy egy kivégzett magyar miniszterelnök az első világháború alatt Stojakovits Demeter néven hírszerző tiszt volt az osztrák–magyar Monarchia szolgálatában?

Az *Evidenzbureau* egyszerre volt klasszikus katonai titkosszolgálat és az idegen haderők szervezetéről, felépítéséről és működéséről információkat gyűjtő és azt elemző

¹ A rejtjelkulcsot például már 1897-ben bevezették.

szervezet: mai szemmel nézve talán furesa, de az utóbbi funkciója alakult ki hamarabb, és igazán professzionális katonai titkosszolgálatná csak az első világháború alatt vált, méghozzá úgy, hogy sokszor a háborús körülmények között kellett kitanulniuk hírszerző-elhárító munka alapjait.

Az Evidenzbureau megszervezése

Az Evidenzbureaut (a továbbiakban EVB) 1850-ben hozta létre az osztrák császári haderő főszállásmesteri kara annak személyes irányítása alatt. 1860-ban Ausztria alkotmányos átalakulása részeként újra létrehozták a hadügyminisztériumot, és az EVB is a minisztérium szervezetébe tagolódott, méghozzá a hadügyminiszter közvetlen irányítása alá. Egy rövid időszak után, ami alatt az EVB a haderő-főparancsnokság alárendeltségében működött, végül 1871-től a vezérkar egyik irodája lett a vezérkari főnök alárendeltségében.²

Hatáskör

Az EVB alapvető feladata eredetileg *az idegen haderőkről összegyűjtött információk, ismeretek, adatok nyilvántartása* volt.³ Az 1850-ben kiadott „Manipulations-Vorschriften

² Kriegsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs (KA), Geschäftsbücher, Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Band 434. Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866. KA Nachlässe und Sammlungen Nachlaß Ronge B. u. C. /126. KA Nachlässe und Sammlungen Nachlaß Wolf-Schneider B/197/6/VII. Organische Bestimmungen, für das Heerwesen, betreffend den Generalstab vom Jahre 1875. Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1875, 1–3.

³ §. 1. Dienst-Normale für das Evidenzhaltungs-Bureau fremder Armeen, Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866. KA Geschäftsbücher, Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Band 434.

in diesseitigen Bureau” részletesebben is kifejtette az EVB alapvető hatáskörére vonatkozó előírást: az EVB-nak minden hadseregről és flottáról nyilvántartást kellett vezetnie („Evidenz- und Vormerkungsprotokolle”).⁴ Ez kifejezetten tartalmazta, hogy az információkat nem kizárólag hivatalos forrásokból kell megszerezni, azonban helytelen lenne ebből arra következtetni, hogy az EVB már ekkor állandó hírszerző tevékenységet folytatott volna. Ugyanis az 1850. évi szolgálati szabályzat szerint ezt a tevékenységet az irodának csak háború esetén kell folytatnia.⁵

Békeidőben történő hírszerző tevékenység folytatására csak 1860. május 14-én kiadott parancsban kapott felhatalmazást.⁶ Degenfeld-Schonburg hadügyminiszter 1861. január 16-án az egész katonai hírszerzés irányításával az EVB-t bízta meg (Wagner, 1966). *Először ekkor egyesült egy szervezeten belül a katonai hírszerző és elemző-kiértékelő funkció* (Pethő, 1998). 1866-ban jelentős törés következett be az EVB hírszerző tevékenységében, ugyanis –ahogy erről az EVB egy 1870-ből származó jelentése beszámol – ettől az évtől kezdődően az osztrák(–magyar) katonai hírszerzés gyakorlatilag teljesen leállt. A hírszerzés leállítására valószínűleg takarékosági megfontolások miatt került sor.⁷ Csak az 1876. évi szolgálati szabályzat tartalmaz újra olyan rendelkezést, amely előírja az EVB számára a békeidőben folytatott hírszerző tevékenységét.⁸

⁴ Manipulations-Vorschriften in diesseitigen Bureau. Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866. KA Geschäftsbücher, Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Band 434.

⁵ §. 3. Dienst-Normale für das Evidenzhaltungs-Bureau fremder Armeen, Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866.

⁶ Nachlaß Ronge.

⁷ Anleitung zum Kundschaftsdienst im Frieden, 1872. Nachlaß Ronge.

⁸ Dienst-Instruction für das Evidenzbureau 1876. Aufgabe des Bureaus, Dienst-Instruction für das Evidenz-Bureau vom Jahre 1886, KA Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Akten, Karton 989.

Az 1889. évi Anleitung volt az első utasítás, ami kifejezetten előírta az EVB-nak az ellenséges kémtevékenység elleni fellépést, vagyis a katonai elhárítást. Eddig ez a feladat még a rendőr-minisztérium hatáskörében volt (legalábbis Ausztriában).⁹ Ezután az EVB hatásköre az idegen haderőről vezetett nyilvántartás és a katonai felderítés mellett kibővült az ellenséges – nem csak katonai – kémtevékenység elhárításával, leleplezésével is. *Megállapítható tehát, hogy az EVB hatásköre az 1890-es évek elején kiterjedt az idegen haderőről vezetett információk összegyűjtésére és nyilvántartására, a békében és háborúban egyaránt folytatott katonai hírszerzésre és az ellenséges kémtevékenység felderítésére és megakadályozására.*¹⁰

Ami az EVB nyilvántartó funkcióját illeti, ennek ki kellett terjednie az idegen haderő szervezetére, elhelyezkedésére, felvonulására, fegyverzetére, az alkalmazott harceljárásokra, képzettségére („Schlagfertigkeit”) anyagiakkal való ellátottságára, létszámára és minden egyébre, ami egy esetleges háború esetén számításba jöhet. Az adatok gyűjtéséhez akár tudományos segédanyagokat is fel lehetett használni. Feljegyzéseket kellett készíteni az idegen haderő szervezetének lényeges változásáról, az egyes csapatok harci felkészültségéről, a magasabb katonai parancsnokok felkészültségéről, katonai képességeiről, egyéb tulajdonságairól. Minden fontosabb változásról azonnal jelentést kell tenni a közös hadügyminiszternek, és minden érintett katonai és polgári hatóság részére felvilágosítást kellett adni. Ezenkívül az egyes fontosabb változásokról nagyobb terjedelmű és alaposabb elemzéseket tartalmazó tanulmányokat,

⁹ Nachlaß Ronge.

¹⁰ Nachlaß Wolf-Schneider, 197/6/IX.

illetve összefoglaló táblázatok is készíteni kellett.¹¹ Az idegen haderők mellett az idegen erődítményekről is hasonló részletességgel kellett nyilvántartást vezetni.¹²

Egy tiszt éveken keresztül ugyanazzal a haderővel foglalkozott, ilyen értelemben tehát egy tisztnek „saját” hadereje volt, amivel kizárólag ő törődött (Schätz, 1999). Ezt annyira komolyan vették, hogy az irodában dolgozó tisztek gyakran még egymás tevékenységéről sem tudtak. Az irodákat mindennap külön felügyelőkkel ellenőrizték, nehogy egy akta vagy feljegyzés az asztalon maradjon (Moritz, Leidinger, Jagschitz, 2007). Az irodában szolgálatot ellátó tiszteknek úgy kellett végezniük a munkájukat, hogy bármikor képesek legyenek az idegen haderőről pontos felvilágosítást és információt szolgáltatni. Erre azért volt szükség, hogy az osztrák(–magyar) haderőt bármikor össze lehessen hasonlítani bármely idegen haderővel és a közös haderő struktúráját érintő esetleges – akár háborúban bekövetkező – változásokhoz mintát, hasznosítható vagy éppen elvetendő példát nyújtsanak.¹³

Egyre szigorúbb és egyre pontosabb előírások rögzítették a nyilvántartások formai követelményeit. Az ún. „*Evidenz-Mémoire*” adatszerűen tartalmazta az adott haderőre vonatkozó összes információt a felépítéstől,

¹¹ §. 2. Dienst-Normale für das Evidenthaltungs-Bureau fremder Armeen, Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866. Dienst-Instruction für das Evidenzbureau 1876, Nachlaß Ronge. Arbeiten des Bureaus. Dienst-Instruction für das Evidenz-Bureau vom Jahre 1886, KA Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Akten, Karton 989.

¹² Organische Bestimmungen für den Generalstab, aus der k. u. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1913.

¹³ Nachlaß Urbanski. §. 5. Dienst-Normale für das Evidenthaltungs-Bureau fremder Armeen, Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866. Dienst-Instruction für das Evidenzbureau 1876, Nachlaß Ronge, Aufgabe des Bureaus, Dienst-Instruction für das Evidenz-Bureau vom Jahre 1886, KA Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Akten, Karton 989.

a hadrenden és a felszerelésen át egészen a hadkötelezettségre vonatkozó szabályokig. Létezett az ún. „*Evidenz-Tableau*”, mely egy áttekintő táblázat formájában tartalmazta az idegen haderőre vonatkozó adatokat, illetve az ún. „*Personal-Evidenzen*”, vagyis egyes magasabb rangú katonákra vonatkozó személyi adatlap. Az „*Evidenz-Rapport*” alapvetően hivatalos forrásból származó egyetlen témát felölelő jelentés, amiben kifejezetten az adott haderőre vonatkozó változásról, újdonságról kellett beszámolni. Az erről készült táblázat formájú összefoglalást a közös hadügyminisztérium elnöki irodájában („*Präsidial-Bureau*”) őrizték, és kötelezően közzétették. Végül készítettek tanulmányokat is, melyek kifejezetten tudományos alapossggal feldolgozott elemzések, értékelések voltak.¹⁴ Az 1850. évi szolgálati szabályzatban megállapított „*Evidenz-Protokolle*” hat fő részre tagolódott. 1. szervezet, felépítés, fegyverzet, hadkiegészítés; 2. hadrend, az egyes seregtestek elhelyezkedése; 3. a magas rangú parancsnokok adatai; 4. erődfítmények, egyéb hadászati jelentőségű helyek; 5. a hivatalos vagy félhivatalos forrásból származó információk megjelölése; 6. az egyéb forrásból (pl. újságokból) származó információk megjelölése.¹⁵ Az első világháború alatt az EVB *nyilvántartó csoportjai* feladata volt a hadügyi és a katonapolitikai nyilvántartás, a bel- és külpolitika katonai vonatkozású részeinek nyilvántartása, a gazdasági helyzetről vezetett nyilvántartás, valamint a vonatkozó sajtóanyag feldolgozása. Külön csoport foglalkozott minden európai állam, Észak-Amerika

¹⁴ Manipulations-Vorschriften in diesseitigen Bureau. Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866, Dienst-Instruction für das Evidenzbureau 1876, Nachlaß Ronge, Arbeiten des Bureaus, Die Berichterstattung, Dienst-Instruction für das Evidenz-Bureau vom Jahre 1886, KA Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Akten, Karton 989.

¹⁵ Manipulations-Vorschriften in diesseitigen Bureau. Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866.

és Japán tüzérsége, a vonatkozó ipari létesítmények, a légiflotta, valamint az erődtítmények nyilvántartásával. Az ún. *Manipulationsgruppe* feladata volt az EVB irattárának kezelése, a szolgálati szabályzatok és előírások betartásának ellenőrzése, személyzeti ügyek, valamint az EVB újonnan alkalmazott munkatársaival kapcsolatos ügyek intézése (Pethö, 1998).

Ami az EVB *hírszerző* funkcióját illeti, a különféle szabályzatok erről általánosságban csak annyit mondtak, hogy az idegen hadseregek és flották folyamatos megfigyelésével kell megvalósítani.¹⁶ A hírszerzésért kizárólag az EVB mindenkori főnöke volt a felelős a vezérkarnak, aki ezen a területen meglehetősen nagy önállósággal rendelkezett (Urbanski, 1930). Az EVB orientálta a vezérkari főnököt, az uralkodó és a trónörökös katonai kabinetirodáját, a közös had- és külügyminisztert az éppen aktuális katonai folyamatokról, eseményekről.¹⁷ Ehhez az EVB az információszerzésnek többféle módját alkalmazta. Az egyik a katonai attasék tevékenysége volt. Legkésőbb 1861-től az EVB megkapta a katonai attasék jelentéseit, amiket kiértékelésük után továbbítottak a csapatokhoz, sőt, havonta Budapesten és Bécsben megjelenő közlönyt („Streffleur”) is kiadtak (Regele, 1966). A vezérkari főnök nemcsak hivatalos, hanem magánleveleket is kapott az attaséktól. Ezekben az adott ország katonai helyzetén kívül a politikai helyzetről is beszámoltak (Urbanski, 1930). Ez rávilágít arra – ami egyébként a forrásokban ritkán bukkan fel –, hogy az EVB hírszerző munkája nem kizárólag az egyes államok katonai képességeinek felderítésére szorítkozott, hanem minden olyan tényezőre is kiterjedt, amely egy állam teljesítőképességével függött össze.¹⁸

¹⁶ Dienst-Instruction für das Evidenzbureau 1876.

¹⁷ KA Nachlässe und Sammlungen Nachlaß Urbanski B/58.

¹⁸ Nachlaß Urbanski.

Az attasék jelentései nagyrészt saját megfigyeléseiken, tapasztalataikon és a nyilvános, legálisan hozzáférhető forrásokon nyugodtak. Ilyen lehetőség volt pl. a hadgyakorlatokon való részvétel, azonban ott is csak meghatározott terepszakaszokon tartózkodhattak. Fedett ügynöki tevékenységet nem végezhettek, egyrészt mert lebukásukkal diplomáciai státusukat, másrészt a fogadó ország és a Monarchia közötti viszony megítélését kockáztatták volna (Conrad, 1921). Az EVB sem forszírozta túlzottan, hogy a katonai attasék különféle kalandos kémjátszmákra feccsereljék idejüket, mivel attól tartottak, hogy megfelelő kiképzés híján könnyen valamelyik idegen titkosszolgálat esapdájába sétálhatnak.¹⁹ Éppen ezért az EVB hatásköre kiterjedt a leendő katonai attasék kiválogatására. Listát vezettek azokról a tisztekről, akik egyáltalán szóba jöhetnek attaséként. Az EVB nemcsak a leendő katonai attasék kiválogatásában játszott döntő szerepet, hanem 1861-óta az iroda hatáskörébe tartozott az egyes seregtesteknél (hadsereg, hadtest, területi parancsnokságok) szolgáló hírszerző tisztek kiképzése is.²⁰ Ezeknek a tiszteknek volt a feladata az egységük hírszerzésének vezetése, továbbá hogy a hadsereg hírszerző szolgálata részére mozgósítás és háború esetén szükséges anyagokat, utasításokat és parancsokat előkészítsék és kiadják, valamint felvilágosítást nyújtsanak az egységük számára az idegen haderőre vonatkozó minden fontosabb információról (Zeinar, 2006).²¹ Az EVB az első világháború előtti évekre elérte azt, hogy minden hadtestnél legalább egy hírszerző tiszt teljesített szolgálatot (Kronenbitter, 2003).

¹⁹ Nachlaß Urbanski.

²⁰ Nachlaß Ronge.

²¹ Nachlaß Ronge. Aufgabe des Bureaus, Dienst-Instruction für das Evidenz-Bureau vom Jahre 1886, KA Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Akten, Karton 989.

Mivel a katonai attasék a hírszerzés szempontjából – kezdetben mindenképpen – „amatőrök” voltak, ezért az EVB igyekezett rendszeresen „utaztatni” a tiszteket abba az országba, amelynek haderejével foglalkoztak. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök leírja, hogy Achrenthal közös külügyminiszter gyakran meggátolta ezeket, mert félt a tisztek lelepleződésétől és az ezzel járó diplomáciai bonyodalmaktól. Hasonló problémákat vetett fel a konzulátusokon lévő hírszerző tisztek tevékenysége, valamint az EVB saját ügynökhálózatának kiépítése is, mivel jogállásukat tekintve az ügynökök mind a közös hadügyminisztérium alkalmazottai voltak. Képzetlenségük miatt a fizetett ügynökök tevékenységét egyébként Conrad egyáltalán nem tartotta hatékonnak. Ugyanígy vélekedett Urbanski, aki több helyütt is megemlíti, hogy az EVB munkáját egyáltalán nem úgy kell elképzelni, ahogyan azt a kalandregényekben megírják; ő csak nevet, amikor ilyeneket olvas, mert a valóságban az iroda munkatársai naponta hetven (!) folyóiratot, szaklapot és egyéb újságot néztek át alaposan (Conrad, 1921).

A huszadik század elejétől a hírszerző tevékenység irányítója a Kundschaftsgruppe volt (Urbanski, 1930). 1907-ben, amikor Max Ronge átvette a csoport irányítását, a kémtevékenység súlypontja a Balkán, különösen Szerbia volt. Az EVB akkori főnöke Eugen Hordliczka (1857–1912) ezredes a prioritást erre a területre helyezte, és az Oroszország elleni hírszerző munka csak minimális erővel folyt (Moritz, Leidinger, Jagschitz, 2007).

Ami az EVB *elhárító* funkcióját illeti, ezt kezdetben a Kundschaftsgruppe látta el.²² 1917-ben kivált belőle és külön csoporttá szerveződött a Defensivgruppe, ami hat

²² Nachlaß Urbanski.

referatúrára tagolódott. Emellett az EVB politikai csoportja is túlnyomórészt elhárító funkciót látott el. Feladata többek között az állam- és hadseregellenes propaganda összegyűjtése, értékelése, illetve jelentéstétel a civil és katonai hatóságok számára. Ezek a jelentések gyakran képezték parlamenti interpellációkra adott válaszok alapját.

Az 1917. október 19-i Ressorteinteilung alapján az EVB elhárító csoportjának főnöke felelt a kémelhárítás megszervezéséért, az ő dolga volt a nagyobb jelentőségű feladatok elvégzése, az elhárítás érdekképviselése a különböző megbeszéléseken és a többi részleggel való kapcsolattartás, szakértőként való részvétel nagyobb kémperekben és a csoport pénzügyeinek ellenőrzése. Az *1. referatúra* hatáskörébe az elhárítás szervezési részfeladatai, a jelentéstétel szabályozása, a katonai titkok védelmének megszervezése, a csendőrség, a leszerelés és a napló vezetése, valamint a katonai elhárítás, az államrendőrség és a szövetséges államok elhárítási szervezetének nyilvántartása tartozott. A *2. referatúra* vezette a nyilvántartást az ellenséges kémhálózatról és kémelhárításról, segédleteket készített az ellenséges hírszerzőszolgálatok felépítéséről, konkrét javaslatokkal kellett előállnia az ellenséges kémtevékenység letörésére, és a szabotázsakciók elleni védekezés is idetartozott.

A *3. referatúra* hatásköre kiterjedt a posta-, távíró- és telefonszolgáltatás területére vonatkozó kémelhárításra, a levelek, táviratok, sürgönyök és csomagok átkutatására, (cenzúra) a titkosírássra, a határ- és útelőőrzésre, a Monarchián belüli forradalmi mozgalmak nyilvántartására, valamint a vegyi laboratórium vezetésére. A *4. referatúra* intézte a kémkedési ügyekkel összefüggő jogi eljárásokat, előkészítette az erre vonatkozó törvényeket, az elhárítás szempontjából felügyelte a sajtót, és idetar-

toztak a hadifoglyokkal kapcsolatos ügyek is. Az 5. *referatúra* foglalkozott a kémgyanús elemek körözésével, a velük kapcsolatos információk cseréjével, idegen tiszték beutazásával kapcsolatos ügyekkel, a belső elhárítással, illetve a fotókkal. Végül a 6. *referatúra* tartotta a kapcsolatot a Nachrichtenabteilung felderítő csoportjaival.²³

Már 1914 tavaszára világossá vált, hogy a megszaporodott kémkedési esetek következtében az EVB és az egyes seregtesteknél működő hírszerző állomások nem képesek ellátni a számukra elsődleges hírszerző tevékenységüket, így Ronge szerint szükségessé vált, hogy az elhárítással összefüggő tevékenységeket más, elsősorban rendőri szervek („Sicherheitsbehörden”) végezzék.²⁴ Az EVB és a rendőrség közötti együttműködés nem 1914-ben jött létre: az EVB már a 19. század vége óta kapcsolatban állt az osztrák belügyminisztériummal annak rendőri ügyosztálya vezetőjén keresztül. A bíróságok, az államügyészség, a rendőrség és a csendőrség mellett a pénzügyi hivatalokkal, valamint a posta- és távíró-igazgatóságokkal is együttműködtek. Ezeket a szerveket kötelezték arra, hogy hírszerzési ügyekben segítsék az EVB-t.²⁵ A katonai elhárítás kapacitásának véges volta miatt az EVB komoly mértékben rászorult a polgári hatóságok támogatására, ami azzal járt, hogy feladat- és hatásköreinek egy részét megosztotta a rendőr- és csendőrhatóságokkal (Kronenbitter, 2003). Tény azonban, hogy ennek szervezeti keretei 1914-ig nem alakultak ki.

Az első lépést ebben az irányban a magyar királyi belügyminisztérium tette meg, amely 1914. április 1-ji hatállyal fel-

²³ Tätigkeit des Evidenzbureaus des Generalstabes. Beitrag der P. Gruppe. Nachlaß Ronge. A Nachrichtenabteilungról lásd később.

²⁴ Protokoll über die Konferenz „Schaffung der Zentral- und Hauptstellen für den defensiven Kundschaftsdienst”, im Mai 1914, 2. p. KA KM Präis 40-12, 12/6. A megbeszélés Bécsben, 1914. május 18-án zajlott.

²⁵ Nachlaß Ronge.

állította a minisztériumon belül a BM V. ügyosztály határrendőrségi osztálya szervezetében az ún. „Védelmi Hírszerző Központ” (VHK) nevű egységet. Ennek a szervezetnek volt a feladata az idegen kémtevékenység elleni védekezés.²⁶ 1914. április 30-án Bécsben a cs. kir. belügyminisztériumban lezajlott megbeszélésen meg egyezés született arról, hogy létrehoznak egy központi hivatalt, mely közvetlenül fordulhatott az EVB-hoz, valamint a hasonlóan létrehozott magyar, horvát és boszniai központi hivatalokhoz.²⁷ A már működő és az akkoriban felállítani tervezett hatóságok szervezése tárgyában 1914. május 18-án zajlott le egy tanácskozás Ronge, az osztrák és a magyar belügyminisztérium és az illetékes rendőri szervek, valamint a horvát és boszniai illetékes hatóságok képviselői részvételével (Kronenbitter, 2003).

A belső elhárítással Ausztriában az ún. „Kriegsüberwachungsamt”, Magyarországon a m. kir. honvédelmi minisztériumon belül megszervezett „Kriegsüberwachungskommission” foglalkozott. Szükség volt ugyanis olyan szervezetekre a hátszágokban is, melyek a katonai hatóságokat tehermentesíthették, és koordinálták az együttműködést a belügyminisztériumokkal és a rendőri (csendőri) szervekkel, valamint felügyelték és ellenőrizték a háború esetére szóló kivételes rendelkezések végrehajtását (cenzúra, politikai felügyelet és internálás, szabotázs megelőzése, propaganda, haza- és felségárulás megakadályozása, a hazatérőkkel való törődés, illetve bizonyos gazdaságirányítási jogok; Pethő, 1998).

Nagyjából a 20. század elejétől alakultak ki különböző csoportok az EVB szervezetében, a „csoport” azonban

²⁶ KA KM Präis 40-12/2. Az V. ügyosztály a BM rendőri főosztálya volt. Ennek megfelelően a hírszerző központ megnevezése: BM – Rendőri főosztály – védelmi hírszerző központ.

²⁷ KA KM Präis 40-12/3.

általában 1-2 tisztet jelentett. 1904-ben az EVB a következő „csoportokból” állt: Kundschaftsgruppe (vagyis a ténylegesen hírszerzéssel foglalkozó tisztek), a Balkán-csoport, a francia, német, olasz, orosz csoport, valamint a Manipulationsgruppe. 1904 májusában hozták létre az angol csoportot.²⁸ Mindössze az orosz volt valóban csoportnak nevezhető, mivel abban 4 tiszt dolgozott. Egy tisztnél többen csak az olasz és a hírszerző csoportban szolgáltak. 1908 elejétől működött az erősítési csoport, amely eredetileg az idegen hadseregek tűzérségéről is gyűjtött adatokat, de miután 1909-ben Urbanski vette át az EVB irányítását, 1912. november 1-jén megkezdte működését az önálló tűzérségi csoport.²⁹ Ennek a csoportnak volt a feladata kezdetben az idegen haderő légierijéről, illetve a járműpark állapotáról információkat szerezni.³⁰

Szintén a világháborút megelőző évek változásaihoz tartozott magának a *hírszerző csoportnak a kibővülése*. A Kundschaftsgruppe 1913. november 1-jén már saját alcsoportokkal, külön részlegekkel rendelkezett, mégpedig balkáni, olasz és orosz felderítő csoportokkal („Erkundungsgruppen”), külön elhárítócsoporthal („Defensivgruppe”), kódfejtő – azon belül olasz–francia és orosz –, valamint fotólaboratóriummal, saját adjutánsal és irodafőnökkel, aki a hírszerző csoport saját irodáját („Manipulationsgruppe”) vezette.³¹ Nyugodtan mondhatjuk, hogy ekkor már a Kundschaftsgruppe szervezet volt a szervezeten belül.

²⁸ Nachlaß Ronge.

²⁹ Az erősítési csoport korábban is működött, csak nem az EVB-ban, hanem a Hadmérnöki Bizottságban (Technische Militärkomitee). Nachlaß Ronge. Emellett voltak tisztek, akik a skandináv államok, Belgium, Hollandia, valamint a legfontosabb tengerentúli országok katonai erejéről gyűjtöttek adatokat. Nachlaß Urbanski.

³⁰ Nachlaß Urbanski.

³¹ Nachlaß Ronge.

Nachrichtenabteilung des Armeeoberkommandos 1914–1918

A mozgósításra vonatkozó előírásoknak megfelelően állították fel a haderő-főparancsnokság hírszerző részlegét (Nachrichtenabteilung, a továbbiakban Nabt). A Nabt hatáskörébe tartozott a katonai hírszerzés és az ellenséges haderőről vezetett nyilvántartás legmagasabb szintű irányítása. Az EVB állományából 17 tiszt került át az AOK Nabt állományába. Az AOK Nabt és az EVB eleinte egységesen Hranilovic von Czvetassin ezredes vezetése alatt maradt, aki így a harcéri hírszerzésért is felelt (Ronge, 1930). Azonban már 1914. augusztus 19-én Rongét bízta meg a Nabt hírszerző és elhárító tevékenységének irányításával.³²

1915. január 1-jén a Nabt már rendelkezett politikai és propagandareferenssel, szeptemberben pedig felállították a Nabt sajtóosztályát, melynek fő feladata a külföldi sajtó figyelése és a semleges országok sajtójából jelentés összeállítása volt.³³ Emellett a Nabt szervezete egy Balkán-, egy tolmács, egy erődtési és egy külön hírszerző csoportra tagolódott. Ezenkívül egy Manipulationsgruppe tartozott hozzá, valamint volt egy képviselőjük a közös külügyminisztériumnál. A kezdeti létszám (17 tiszt) 1916-ig nem nagyon növekedett, ekkor 20 tiszt alkotta a Nabt állományát. (Pethő, 1998). A Nabt állományában 1917 elején még mindig csak 29 tiszt teljesített szolgálatot. A Nabt ekkor az offenzív és defenzív hírszerző-elhárító csoportokat, az orosz, olasz és a Balkán-csoportot, és a politikai csoportot foglalta magában. Az orosz, olasz és a Balkán-csoport úgynevezett Evidenz-

³² Nachlaß Ronge.

³³ Nachlaß Ronge.

gruppe volt, vagyis az illető államok haderejéről vezetett nyilvántartást (Pethő, 1998).

1917. március 25-től Hranilovic von Czvetassin ezredes fokozatosan átadta a Nabt irányítását Rongénak. Ez egyben az EVB és a Nabt fokozottabb önállósodását is eredményezte. A Nabt személyi állománya 1917 tavaszán 29 tisztből és hivatalnokból állt.³⁴ 1917 végén az immáron Ronge vezetése alatt álló Nabt (székhelye: Baden) jelentősen kibővült, összesen 6 csoport, azon belül 8 alcsoport alkotta. Az I. csoport volt az ún. „Erkundungsgruppe”, amely aktív felderítő, hírszerző tevékenységet („Offensiver Dienst”) látott el. Ennek a csoportnak 5 osztálya, alcsoportja működött, nevezetesen az orosz, az olasz, a Balkán – amelynek Stojakovits Demeter néven a későbbi magyar miniszterelnök, Sztójay Döme volt a vezetője –, az ún. „Inlandgruppe”, valamint az ún. békepropaganda referatúra.³⁵ A II. csoport a rejtjelcsoport („Die Kriegs – Chiffregruppe”), aminek vezetője Pokorny Hermann volt, és olasz, román, orosz alcsoportokból állt. A III. csoport a személyzeti, a IV. az útlevél, az V. a skandináv csoport – ami később átkerült az EVB szervezetébe –, végül a VI. a Manipulationsgruppe volt. Az útlevélcsoport – amelynek vezetője kivételesen nem katona, hanem Heinrich Heimich személyében rendőr volt – szintén elhárító feladatokat végzett (Pethő, 1998). Bár nem alkotott külön csoportot, a tolmácsszolgálat a Nabt keretén belül maradt. 1918. január 1-től a békepropaganda referatúra megszűnt, a rejtjelcsoporton belül pedig a román helyett ekkor már Balkán alcsoport működött. 1918. július 1-től az Erkundungsgruppe osztályai önállókká váltak. Emel-

³⁴ Nachlaß Ronge.

³⁵ 1935-ben Sztójay Döme néven altábornagy, 1936–1944 között berlini magyar követ, 1944. március 22. és augusztus 29-e között magyar királyi miniszterelnök. 1946-ban háborús bűnök vádjával elfélték és kivégezték.

lett a Nabt egy tisztjét a közös külügyminisztérium útlevélközpontjához osztották be, létrehoztak egy tolmácsiskolát és egy különálló útlevélhivatalt.³⁶

Az AOK Nabt képezte az első világháború alatt a teljes katonai hírszerzés és elhárítás központját. A Nabt szervezetén belül is a legfontosabb funkciót az Erkundungsgruppe és a rejtjelcsoport látta el, mivel az általuk szerzett információk alapján döntött a legfelsőbb katonai vezetés a legfontosabb stratégiai kérdésekben (Regele, 1966). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Nabt valamiféle döntéselőkészítő funkciót is ellátott, de legalább ilyen fontos volt, hogy ellenőrizze az AOK döntéseinek végrehajtását.³⁷ Ezt a funkciót a Monarchia országai, illetve az elfoglalt területeken felállított hírszerző állomások és az ott szolgálatot teljesítő mintegy 2500 tiszt és hivatalnok révén valósította meg (Zeinar, 2006). Az első világháború folyamán az információszerzés elsődleges forrásává egyértelműen a telefonok és távírók lehallgatása, a rejtjelezett küldemények megfejtése vált. Ezért kulcsfontosságú volt a rádióadások és telefonvonalak lehallgatása, valamint az, hogy ki irányítja, ki felügyeli ezt a területet. 1917 elején Ronge megakadályozta, hogy Rudolf Schamschula vezérőrnagy, a távírószolgálat főnöke magához vonja a rejtjelcsoportot, a tolmács- és a rációlehallgatószolgálatot. Azonban 1917 októberében az AOK hadműveleti osztálya magához vonta a keleti és a délnyugati front rádiólehallgató szolgálatát. Mivel ez a változtatás nem bizonyult hatékonynak, 1918 júniusában visszaállították az eredeti rendszert, vagyis az irányítás és a felügyelet visszakerült a Nabt szervezetébe.³⁸

³⁶ Nachlaß Ronge.

³⁷ Nachlaß Ronge.

³⁸ Nachlaß Ronge.

Létszám és költségvetés

Az EVB öt tiszttel és két kisegítővel alakult.³⁹ A kezdeti években 8-9 fő teljesített szolgálatot. 1860 végén már tíznél többen szolgáltak az irodában. 1861-ben újra tíz fő alá csökkent a létszám.⁴⁰ Amikor Anton Ritter von Kalik vezérőrnagy 1864-ben átadta posztját Georg Ritter von Kees ezredesnek, az EVB-ban 13 tiszt és egy altiszt szolgált (Ronge, 1930). 1867. március 8-án az iroda személyi állománya egy ezredsből, őrnagyból és 11 további tisztből állt. 1870-ben viszont már csak hat vezérkari tiszt, négy csapattiszt és egy írnok tartozott az EVB állományába. Ez nyilván összefügg azzal, hogy 1866-óta a hírszerzés leállt, így kevesebb tisztre volt szükség.⁴¹ A vezérkar 1875. évi szervezeti szabályzata alapján az EVB-t már csak egy ezredes, egy őrnagy és két „Hauptleute 1. Klasse” alkotta.⁴²

1902-ben átlag 15 fő teljesített szolgálatot az EVB-ban (mivel év közben távoztak és jöttek is). Ugyanennyien dolgoztak az irodában 1904 év végén is. 1907. november 1-ji adatok tudósítanak arról, hogy az EVB csoportjai közül az oroszban négyen, az olaszban és a hírszerző csoportban ketten-ketten szolgáltak, minden más „csoport” egyetlen tisztből állt. Az összlétszám ekkor is 15, ebből 9 volt vezérkari állományú tiszt (Moritz, Leidinger, Jag-schitz, 2007). 1908 elején a létszám eléri a 20 főt.⁴³ Amikor Urbanski átvette az EVB irányítását 22 tiszt szolgált az irodában. Az orosz, olasz és a Balkán csoport 3-4 fővel, a többiek egyetlen referenssel dolgoztak. Az erődítményekkel foglalkozó csoportba például a hadmérnöki kar-

³⁹ Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866.

⁴⁰ Nachlaß Ronge.

⁴¹ Nachlaß Ronge.

⁴² Organische Bestimmungen, 1875, 11.

⁴³ Nachlaß Ronge.

ból helyeztek át tiszteket. A Balkán-háborúk idején megnőtt munkaterhet a magyar királyi honvédségtől és az osztrák Landwehrtől átvezényelt tisztekkel oldották meg.⁴⁴ Logikusnak tűnik a következtetés, hogy emiatt – és az ekkoriban létrehozott kódfejtő csoport miatt – nőtt az EVB létszáma 1912 elejére 28, a végére pedig immáron 35 főre (Pethő, 1998).

1914 közepén az EVB létszáma elérte a 43 főt, amiből 14-en dolgoztak az orosz és a hírszerző csoportban, ami egyértelműen arra utal, hogy ezt a két csoportot jelentősen kibővítették, megerősítették.⁴⁵ Mivel az EVB munkatársai 1913-tól már a közös hadügyminisztérium új épületében dolgoztak, a létszámbővülés nem okozott problémát (Ronge, 1930). *Öt év alatt tehát az EVB állománya gyakorlatilag megduplázódott. Ugyanakkor ez még mindig alig felét tette ki a német katonai hírszerzés kb. 80 fős létszámának* (Urbanski, 1930). Az első világháború alatt leginkább a kódfejtők létszáma gyarapodott. 1914 szeptemberében 19, novemberben már 24, 1915. január 1-től 29, míg pontosan egy év múltán már 48 (!) fő dolgozott csak a két kódfejtő csoport valamelyikében.⁴⁶ 1917. április 7-én az EVB személyi állományába 85 tiszt és hivatalnok tartozott. 1918 novemberére az EVB állományának létszáma a következőképpen alakult: a főnökön (Ronge) a helyettesen (Pokorny) és a két adjutáns (Bernhard Scheichelbauer és Franz Hermann) kívül a politikai csoportban 11, az elhárító csoportban 13, a tűzérési és erődítési csoportban 2, a nyilvántartó csoportokban 9, a két kódfejtő csoportban összesen 45, a zászmány csoportban 7 fő dolgozott. Ezenkívül az Inlands-Gruppe 3, a Manipulationsgruppe 17 főből állt, és volt egy tiszt kü-

⁴⁴ Nachlaß Urbanski.

⁴⁵ Pethő 42 főről ír, de elképzelhető, hogy az EVB főnökét nem számolta bele a létszámba. Pethő, 1998: 23.

⁴⁶ KA AOK Evidenzbüro Karton 3649. Offiziers-Einteilungslisten Ende August 1916–August 1918.

lönleges feladatokra. *Vagyis az EVB a háború végén összesen 112 főből állt.*⁴⁷

Az iroda kedvezőtlen anyagi feltételek mellett kezdte meg tevékenységét. 1854-ben 2000 gulden juttatásban részesült (Pethő, 1998). 1866-ban alakították ki azt az álláspontot, hogy célszerű a katonai igazgatás számára különösen fontos juttatásokat az 1867-től közös külügyminisztérium alapjából (Informationsfond), illetve az 1867. december 22-i határozat szerint a közös pénzügyminisztérium rendelkezési alapjából fedezni.⁴⁸ Amikor 1906-ban Conrad von Hötzendorf lett a vezérkari főnök, a közös hadügyminisztérium költségvetéséből mindössze évi 36 800 koronát kapott az EVB (Conrad, 1921). Ez az összeg egészen 1913-ig nem változott.⁴⁹ A közös hadügyminisztérium már egy 1908. december 7-i közös külügyminisztériumhoz intézett jegyzékben kérte a katonai hírszerzésre fordított összegek emelését, tekintettel arra, hogy a közös külügyminisztériumtól és a közös pénzügyminisztériumtól kapott összegeket még 1887-ben határozták meg, és azok – legalábbis a közös hadügyminisztérium jegyzéke szerint – már akkor sem voltak elegendők. 1910-ben az Informationsfondból származó összeget megemelték 113 200 koronára, 1912-től ez 128 200, majd 1913-ban 300 000 koronára emelkedett. Csak így sikerült az EVB költségvetését 1912-ben 165 000, 1913-ban pedig 336 000 koronára növelni.⁵⁰

⁴⁷ Nachlaß Ronge.

⁴⁸ HHStA PA XL Interna 242 Liasse II. 5–9, III–IV.

⁴⁹ KA KM Präs 40-1/2.

⁵⁰ KA KM Präs 40-1/2. Ronge említi, hogy 1912 végén a közös hadügyminisztérium még 10 000 koronát kilátásba helyezett. Ezzel együtt a szaporodó feladatok miatt már 1912 szeptemberében 98 000 korona hiány keletkezett az EVB költségvetésében. Ronge, 1930: 58. Urbanski 1912-re 150 000 koronát említ, Kronenbitter pedig a könyvében azt írja, hogy az EVB 1912-ben Aehrenthal közös külügyminiszter halála után 250 000, 1913-ban pedig 500 000 koronával gazdálkodhatott, ezeket a számokat azonban a levéltári források nem igazolják. Urbanski, 1930: 893. Kronenbitter, 2003: 244.

*Ezek a megemelt összegek azonban még mindig jóval elmaradtak a vezérkar, illetve a közös hadügyminisztérium által szükségesnek tartott összegektől. A közös hadügyminisztérium a közös külügyminisztériumtól már az 1909. évre félmillió koronát kért, a közös pénzügyminisztériumtól pedig 50 000 koronát. A vezérkari főnök által a közös hadügyminisztériumtól az 1910. évre katonai hírszerzésre kért 200 000 koronát a minisztérium nem tudta előteremteni, ezért 1910. január 11-én Franz Freiherr von Schönaich közös hadügyminiszter arra kérte a közös külügyminisztert, hogy *hitelezze* meg neki a kért összeget. Így sikerült 209 523 korona *hitelt* kapniuk, amit az EVB költségvetésében nem tüntettek fel.⁵¹*

1911 júliusában az Informationsbüro jelezte, hogy költségvetését jelentősen túllépte, így újabb hitelt nyújtani az EVB számára nem tud. Ugyanekkor a közös pénzügyminisztérium is jelezte, hogy az addig az EVB számára átadott összeg felét sem képes kifizetni.⁵² Még az időközben kitört olasz–török háború sem tudta rászorítani a közös külügyminisztert arra, hogy emelje a katonai hírszerzésre fordított összeget. Az elutasítás indoka az volt, hogy az Informationsfond kimerült. Viszont ígéretet tett arra, hogy 1912. január 1-től 250 000 korona hozzájárulást fog *javasolni*.⁵³ 1912 januárjában egy a közös hadügy- és külügyminisztérium közötti jegyzékváltást követően a közös külügyminiszter megerősítette, hogy évi 250 000 koronánál többet nem fog tudni adni. A delegációk csak 1914-re szavazták meg a kért félmillió koronát, de a közös hadügyminisztérium már 1914. ja-

⁵¹ HHStA PA XI, Interna 242 Liasse II, 5–9, III–IV.

⁵² HHStA PA XI, Interna 242 Liasse II, 5–9, III–IV.

⁵³ Note 2437, 1911. október 18. HHStA PA XI, Interna 242 Liasse II, 5–9, III–IV.

nuár 22-én arra kérte a közös külügyminisztériumot, hogy a teljes évi összeget folyósítsa 1914 első felében.⁵⁴

A helyzet még súlyosabbá vált közvetlenül a szarajevói merénylet után. 1914. július 8-án Conrad a szerbiai és montenegrói eseményekre való tekintettel 30 000 korona ideiglenes kiutalását kérte a közös hadügyminisztériumtól a vezérkar következő évi költségvetése terhére. Ilyen feltételekkel kapott július 17-én 36 800 koronát.⁵⁵ 1914. július 20-án Alexander Freiherr von Krobatin (1849–1933) közös hadügyminiszter azonnal kiutalt a vezérkari főnöknek katonai hírszerzési célokra 770 000 koronát, amiből 260 000 koronát az Osztrák–Magyar Bank hitelezett meg. Az összeget július 26-án aranyban utalta ki a bank, ugyanakkor a kiutalt összeg erejéig megterhelte a közös hadügyminisztérium következő évi költségvetését.⁵⁶ Erre azért volt szükség, mivel korábban a hiteleket a rendkívüli fegyverkezési hitelkezetből fedezték, azonban pont 1914-ben ebből a forrásból már nem sikerült újabb összegekhez jutni (Kronenbitter, 2003). Az összegből azonban az EVB egyelőre csak 100 000 koronát kapott, holott az EVB főnöke július 21-én 300 000 koronát kért.⁵⁷ Feltételezhetően ebben az is közrejátszott, hogy a vezérkar még ekkor sem dúskált az anyagiakban, ezt jól érzékelteti, hogy a közös hadügyminisztériumtól 1914 első felére dologi kiadásokra összesen 14 800 koronát kapott.⁵⁸ Összehasonlításképpen 1912-ben a Monarchia közös szárazföldi haderejének költségvetése megközelítette a 490 millió koronát,

⁵⁴ Note 472. 1914. január 22. HHStA PA XL Interna 242 Liasse II. 5–9, III–IV.

⁵⁵ KA KM Präis 40-1/3.

⁵⁶ Kundschaftsgelder für den k. u. k. Chef des Generalstabes, KA KM Präis 40-2/3.

⁵⁷ KA KM Präis 40-2/5.

⁵⁸ Kundschaftsdotation für k. u. k. Chef des Generalstabes, KA KM Präis 40-1/2.

ami azt jelenti, hogy a katonai hírszerzésre fordított kiadások a közös szárazföldi haderő költségeinek alig valamivel több mint 0,03%-át tette ki (Die Habsburgermonarchie, 1987).

A források jelentős hányada állítja azt, hogy a rendelkezésre álló erőforrás csekély mennyiségéért legalábbis részben a közös külügyminisztérium és a vezérkar, illetve az EVB között fennálló rossz viszony volt a felelős. Az Informationsbüro és az EVB között nem volt együttműködés. A közös külügyminisztérium nem tartotta sokra a katonai hírszerzés és az általuk gyűjtött információk értékét, és attól tartott, hogy az aktív katonai hírszerző tevékenység rontja a Monarchia diplomáciai helyzetét és főleg a környező országokkal fennálló kapcsolatát (Moritz, Leidinger, Jagschitz, 2007). Az eltérő forrásokból származó gyakran eltérő tartalmú információkat rendszeresen másképp értelmezték az EVB és az Informationsbüro tisztviselői. Az eltérő helyzetértékelésből eltérő stratégia, ebből pedig sokszor konfliktus keletkezett a közös külügyminisztérium és a vezérkar között.⁵⁹ *Az információk kicserélésének, illetve kiértékelésének nem volt intézményes kerete sem a közös külügyminisztérium és a közös hadügyminisztérium között* (Schätz, 1999). Gyakran előfordult az is, hogy az ügynökök bevetési terepét nem a közös hadügyminisztérium vagy a vezérkar, hanem a közös külügyminisztérium határozta meg, ők pedig elsősorban a saját maguk szempontjából fontosnak tartott területekre küldték az ügynököket, amelyek nem feltétlenül egyeztek meg a közös hadügyminisztérium által fontosnak tartott területekkel (Kronenbitter, 2003). Viszont a katonai célú ügynöki tevékenységet a közös külügyminisztérium nem volt hajlandó finanszírozni, így

⁵⁹ Nachlaß Urbanski.

– miközben az Informationsbüro évi kétmillió korona felett rendelkezett – az ilyen jellegű tevékenységek elvégzésére sok esetben már nem jutott elég pénz (Schätz, 1999).

Tanulságos ebből a szempontból a hírszerző csoport kódfejtő részlegének megszervezése. A közös külügyminisztérium hírszerző szolgálatán belül már működött egy kódfejtő csoport, és már 1889-óta elő volt írva a közös külügyminisztérium számára, hogy szükség esetén a kódfejtő részlege segítse az EVB-t.⁶⁰ 1910. június 26-án Ronge és Karl Freiherr von Macchio a közös külügyminisztérium osztályfőnöke tárgyaltak ebben az ügyben, de Macchio azzal utasította el az EVB kérését, hogy a külügyminisztériumi kódfejtők már így is túlterheltek. Achrenthal közös külügyminiszter azt is elérte, hogy Ferenc József leállította a vezérkar további ilyen jellegű próbálkozásait.⁶¹ Gyakorlatilag az EVB-nak a semmiből kellett egy saját kódfejtő csoportot létrehoznia. Ezért kellett áthelyezni Figl századost az EVB-ba, aki egész egyszerűen autodidakta módon kódfejtővé képezte ki magát.

1911-től ez a részleg folytatta a telefonok és távírók lehallgatását, és a közös külügyminisztérium helyett a haditengerészet hírszerző szolgálatának kódfejtő részlegével működött együtt (Reifberger, 1976). 1913 őszén kibővült a kódfejtő csoport szerb, lengyel, orosz és ukrán nyelven beszélő tisztekkel, 1914. május 1-től pedig már külön olasz és orosz kódfejtő részleg is működött.

⁶⁰ Nachlaß Ronge.

⁶¹ Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Politisches Archiv XL Interna 241 Liasse II/4. Protokoll der von Vertretern des k. und k. Reichskriegsministeriums und des k. und k. Ministeriums des Aeußern beschickten gemeinsamen Sitzung 26. Juni 1910.

Irodalom

Levéltári források

Haus, Hof- und Staatsarchivs des Österreichischen Staatsarchivs (HHStA), Ministerium des Aeußern AR F4-142-4.

HHStA Politisches Archiv XI. Interna 242 Liasse II. 5–9, III–IV.

Kriegsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, (KA), Armeeoberkommando, Evidenzbüro Karton 3649. Offiziers-Einteilungslisten Ende August 1916–August 1918.

KA Geschäftsbücher, Evidenzbureau des Generalstabes 1851–1913, Band 434. Dienst- und Manipulationsvorschriften seit 1850–Ende 1866.

Akten, Karton 989.

KA Grundbuchblätter ABG 1933 Karton 17 Blatt 59.

KA KM Präsidialakten 40.

KA Nachlässe und Sammlungen, Nachlaß Ronge B. u. C. /126

Nachlaß Wolf-Schneider B/197/6/VII.

Nachlaß Urbanski B/58.

KA Qualifikationslisten Karton Nr. 1154.

Szakirodalom

Conrad, Feldmarschall 1921: *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Erster Band: Die Zeit der Annexionskrise*. Rikola Verlag, Wien–Berlin–Leipzig–München.

Die Habsburgermonarchie, 1848–1918. Band V Die bewaffnete Macht. Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1987.

Horak, Otto J. 2005: *Andreas Figl. Leben und Werk 1873–1967. Altmeister der österreichischen Enträtselungskunst und kryptographischen Wissenschaft*. Universitätsverlag Rudolf Trauner, Linz.

Kronenbitter, Günther 2003: „Krieg im Frieden“. *Die Führung der k. u. k. Armee und die Großmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914*. Oldenbourg, München.

Moritz, Verena – Leidinger, Hannes – Jagschitz, Gerhard 2007: *Im Zentrum der Macht. Die vielen Gesichter des Geheimdienstchefs Maximilian Ronge*. Residenz Verlag, St. Pölten–Salzburg.

Organische Bestimmungen, für das Heerwesen, betreffend den Generalstab vom Jahre 1875. Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1875.

- Pethö, Albert 1998: *Agenten für den Doppeladler. Österreich-Ungarns Geheimdienst im Weltkrieg*. Leopold Stocker Verlag, Graz–Stuttgart, 1998.
- Pokorny Hermann vezérezredes: Emlékeim. A láthatatlan hírszerző, összeállította, közlésre előkészítette és az előszót írta Józsa Antal, szerkesztette Bakonyi Péter. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, sorozatszerkesztő Szíjj Jolán. <http://mek.niif.hu/02000/02095/html/index.htm>. A hozzáférés ideje 2012. szeptember.
- Regele, Oskar 1966: *Generalsatbehefs aus vier Jahrhunderten*. Verlag Herold, Wien.
- Reifberger, Josef 1976: Die Entwicklung des militärischen Nachrichtenwesens in der k. u. k. Armee. *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 3 213–223.
- Ronge, Max 1930: *Kriegs- und Industriespionage. Zwölf Jahre Kundschafstdienst*. Amalthea-Verlag, Zürich–Leipzig–Wien.
- Schätz, Angelika Maria 1999: *Nachrichtendienste in der österreichischen Rechtsentwicklung*. Univ. Diss. Wien.
- Urbanski, August von Ostrymiecz 1930: *Das Exidenzbureau des k. u. k. Generalstabes. Ein Kommentar zu Generalmajor Max Ronge's Werk „Kriegs- und Industriespionage“*. Militärwissenschaftliche Mitteilungen.
- Wagner, Walter 1966: *Geschichte des k. k. Kriegsministerium, Band I. 1848–1866*. Verlag Böhlau, Graz–Wien–Köln.
- Zeinar, Hubert 2006: *Geschichte des österreichischen Generalstabes*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2006.

Limpár Péter

AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR KATONAI HÍRSZERZÉS VÖRÖS HAJNALA – INFORMÁCIÓSZERZÉS ÉS –FELDOLGOZÁS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG HONVÉDŐ HÁBORÚJÁBAN

A Magyar Tanácsköztársaság rövid története felfogható olyan döntések sorozataként, amelyek a birodalmat elnyelő örvényben kavargó bizonytalan információkon alapultak: a nagyhatalmi szándékok, az orosz előretörés mértéke, a világforradalom eljövetele, a szomszédok valós területi igényei, katonai-gazdasági potenciálja, esetleges támadási hajlandósága képezték a legfontosabb áramlatait annak az információfolyamnak, amin Magyarország lélekvesztője sodródott. A döntéshozók asztalára számos helyről érkeztek információk, de legnagyobb tapasztalatokkal bíró, és a Vix-jegyzék visszatartásával újrakezdett háború miatt ismét előtérbe került katonai hírszerzés tekinthető a legfontosabb „hírhalsz céhnek”.

A katonai hírszerzés a Monarchián belül a közös hadsereg reszortja volt, így a felbomlás után a független hadügyi vezetés egyik legelső feladata lett a nemzeti szolgálat megszervezése. A frissen felállt magyar katonai hírszerzés kiváló emberanyagot igazolt át a közös hadseregtől, amely bőséges első világháborús tapasztalatainak birtokában nélkülözhetetlennek bizonyult, úgy a nép- és a Tanácsköztársaság, mint a Horthy-rendszer számára (Szakály, 2001). A folytonosságra a legjobb

példa Sztojakovich Dimitrije, a magyar hírszerzés megszervezője, illetve vezetője egészen a Tanácsköztársaság bukásáig, aki pozícióját megőrizte a Horthy-korszakban is, majd átlépve a katonadiplomácia területére, végül – immár Sztójay Dömeként – egészen a miniszterelnökségig emelkedett. Természetesen Sztójay beosztottait sem érte semmilyen hátrány, pályájuk töretlenül folytatódott a zavaros idők elmúltával (Szakály, 2005: 678–680).

A Kárpát-medencében tulajdonképpen az 1919-es magyarországi hadjárat zárja le az I. világháborút. Ez a küzdelem a magyar katonai hírszerzés történetének is fontos epizódja, de a szakirodalom mégis elég mostohán kezeli ezt a korszakot. Ennek sokáig szakmai oka is volt, hiszen a titoktartás minden titkosszolgálat működésének az alapja, és akár 20-30 éves adatok nyilvánosságra kerülése is veszélyeztetheti egy szervezet napi működését. 1945 után a Tanácsköztársaság vereségének magyarázatakor a szocialista történetírásnak kapóra jött a magyar történelemben oly kedvelt árulásmítosz, és az árulók felmutatására az egyik legalkalmasabb terület a katonai hírszerzés volt. Érdekes módon, amíg a hadtörténetírás kész tényként kezelte a magyar katonai hírszerzés árulását, elsősorban Böhm Vilmos visszaemlékezéseire támaszkodva, de annak megjelölése nélkül (Liptai, 1960: 472, Böhm, 1923: 456), addig a „civil” szempontú Tanácsköztársaság-történet alapos megfontolás után ezt elvetette (Hajdu, 1969: 330–331). Témánk szempontjából fontos, hogy az 1959-re kialakult szocialista hadtörténeti kánon sem ösztönözte a katonai titkosszolgálat működésének mélyebb feltárását, így a kérdés szakirodalmi szintű feldolgoása elmaradt. A tisztképzésnek ugyan a mai napig része a katonai hírszerzéssel kapcsolatos alapismeretek megszerzése, de az ehhez készült oktatási anyagok megmaradnak az általánosságok szintjén (Hajmai, 2001: 90).

Az információhalászok

A Tanácsköztársaság katonai hírszerzésénél elvben háromféle kémeket különböztettek meg: a „hírszerzőt”, aki hivatásszerűen kémkedéssel foglalkozott, előre megállapított díjazásért; a „bizalmi embert”, aki rendes hivatása mellett vállalkozott arra, hogy megadott irányú hírszolgálatot végez, javadalmazás nélkül, csupán költségtérítés fejében; valamint a „tudósítót”. Ez utóbbi elkülönült kategória általában széles (társadalmi, hivatalbeli vagy kereskedelmi) kapcsolati hálóval rendelkező személyiség, aki a megszerzett információkat ellenszolgáltatás nélkül adja át, a gyakorlatban azonban a tudósítókat is megfizették, és tekintettel arra, hogy milyen fontos információkra tehettek szert, elég jól.¹

Az önálló magyar katonai hírszerzés 1919 márciusában még csak pár hónapos múltra tekintett vissza, ami ugyan elegendő volt arra, hogy a kulcsfontosságú posztokra tapasztalt tisztek kerüljenek, de széles ügynökhálózat kiépítésére nem jutott idő. Az új jelentkezők nagy része csak megfelelő papírokat akart, hogy elhagyhassa a Tanácsköztársaságot, idő hiányában pedig sem a megbízhatóság ellenőrzésére, sem az ügynökök felkészítésére nem volt mód.² Az új rendszer elkötelezett hívei között is akadtak vállalkozók, de munkájukban nem mindig volt köszönet, amint ezt Stefkó Sándor esete is példázza. Stefkót azzal bízták meg, hogy a románok megszállta Tiszántúlon, Tiszalucnál átkelve Nyíregyháza–Debrecen–Nagyvárad körzetet derítse fel, majd Szegeden át térjen vissza. Ehelyett Tokajon keresztül a Bodrogon ment át,

¹ HL Magyar Tanácsköztársaság (továbbiakban: MTK) iratai Keleti Hadsereg Parancsnoksága 503/152. hír. 47/10–238/I.

² HL MTK iratai I. hdt. 715/1. hírsz. 60/20–198.

és itt Olaszliszka–Tökaj–Sátoraljaújhely környékén kóborolt addig, míg gyanús elemként letartóztatták, és forradalmi törvényszék elé került. Két hét után sikerült tisztáznia magát, de az I. hadtest hírszerző csoportja időközben elbocsátotta arra hivatkozva, hogy addig mindkét felderítő küldetése során kudarcot vallott,³ feladatát láthatóan meg sem próbálta elvégezni, és „*egy közönséges szélhámós benyomását teszi*”. Az iratokból kiderül, hogy Stefkót egyenesen a Hadügyi Népbiztosság ajánlotta a hadtestnek mint politikailag megbízható embert, és ő maga is fennen hangoztatta kommunista mivoltát – elbocsátása után pedig egyenesen az MSZP titkársága kezdeményezett az I. hadtest ellen vizsgálatot. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy csupán kalandor volt, vagy hithű kommunista, de tény, hogy hírszerzőként kudarcot vallott. A magyar hírszerzést a mindenkori rögtönzésben segítette, hogy egy felszabadító háborúban könnyű olyan katonát találni, aki ismerős az ellenséges vonalak mögött, és legalább a menekülésre jó az esélye, mint Cine Gyulának, aki így emlékezett vissza rövid hírszerző pályafutására: „*egyszer engem civil öltözetben beküldtek Ózdra, hogy végezzek felderítést, hogyan vannak elhelyezkedve az ellenséges csapatok. Ezt a feladatot sikerült végrehajtanom, de visszafelé menet elfogtak és a parancsnokságra vittek. Nálam volt a felderítési helyrajz és a vörös szalag. A papírt egy észrevétlen pillanatban lenyeltem. A veszélyes helyzetből aztán sikerült megszöknöm, és visszamentem az egységhez*” (Borsod, 1959: 119). Hasonlóan járt Czíkó Gyula is, a Belügyi Népbiztosság politikai nyomozó osztálya által kiküldött hírszerző a Bánátban, április második felében. Temesváron úgy bukott le, hogy nála voltak a fel-

³HL MTK iratai I. hdt. 710/12. hírsz. 60/5–52., a vizsgálatról: HL MTK iratai VHP 705/171 59/14–143.

jegyzései, de 6 nap múlva sikerült megszöknie (Rotter, 1979: 77–79). Úgy tűnik, a románok nem vették komolyan a kémek jelentette fenyegetést, rendszerint kifosztották, megverték a lebukottakat, de azoknak elég gyakran sikerült megszökniük.⁴ Ezzel szemben Csehszlovákia saját állampolgárainak tekintette a felvidéki magyarokat, és a vörös hadsereg támogatását, illetve a kémkedést hazafüggésnek minősítette (DSZT, 1970: 139–140). A felvidéki offenzíva magyar sikereit a lebukottakon torolták meg: csak a keleti hadszíntér hadbírósa 16 halálos ítéletet hozott a „bolsevik ügynökök” ellen ez alatt a pár hét alatt (Kohout, 1931: 281). A kétségtelen kockázat ellenére gyakran parancsnokok is vállalták a kémkedéssel járó veszélyt, mint Popov Pál, a rohamzászlóalj kiképzője, aki álruhában többször járt a megszállt Aradon, vagy Tagányi István zászlóaljparancsnok, aki parasztnak öltözve személyesen derítette fel az ellenséges állásokat Hernádkeresnél.⁵

A Tanácsköztársaság egalitáriánus ideológiája az országon belül viszonylag kis jövedelembeli különbségeket tűrt el: hivatalosan egy nőtlen vöröskatona havi illetménye 2000 korona, míg a hadügyi népbiztosé 4000 korona volt. A különös kockázatot vállaló kémek díjazásakor azonban az új rendszernek is tekintettel kellett lennie a realitásokra. Akadtak ugyan, akik a világforradalom vagy éppen a honvédő háború iránti lelkesedésből szállítottak híreket, de az ügynökök többsége anyagi ellenszolgáltatást várt. A fronton át hosszabb (2–3 hetes) felderítő útra küldött ügynök javadalmazása 1000–2000 korona volt.⁶ A stratégiai felderítést végző kémek jelen-

⁴ HL MTK iratai I. hdt. 715/1. hírsz. 60/20–198.

⁵ HL MTK iratai Visszaemlékezések, Szatmáry Jenő emlékirata, 130/33., illetve HL MTK iratai Visszaemlékezések, Tagányi István emlékirata, 131/36.

⁶ HL MTK iratai I. hdt. 710/12. hírsz. 60/5–52.

tették a legmagasabb osztályt: jelentésenként kaptak ugyanennyit, még abban az esetben is kifizettek nekik 500-800 koronát, ha az összekötő szerint abban csak általánosságok, „kávéházi hírek” voltak, vagy egyszerű sajtószemlét készítettek. Az 1919-es magyar hírszerzés szuperügynöke, „Tobias” szerződése szerint havi 15 000 osztrák koronát és 5000 leit kapott – igaz, ebből több informátort is fizetett –, ráadásul júniusi költségtúllépését (több mint 10 000 koronát) is megtérítette a hadügy.⁷ Egy nagyobb utazás, útlevélbeszerzés, az embercsempészek díja (Szatymaznál például 5000 korona volt a tarifa, ami tartalmazta a „paraszt ruhát” és kapát, amivel feltűnés nélkül lehetett átkelni a földeken), vagy eredeti dokumentumok megszerzése természetesen nem kis költséggel járt, és ennek megtérítése visszatérő vitapont volt a hírszerző tisztek és ügynökök közt.⁸ A hírszerzés tudós specialistáinak, a rejtjelfejtőknek, tolmácsoknak javadalmazása viszonylag egyszerű volt: a katonaköteles korúakat kötelezték a vörös hadseregbe való belépésre, igaz, itt kiemelt, szakaszparancsnoki (a régi hadnagynak megfelelő) javadalmazást kaptak.⁹

Az információfeldolgozás útvonala – a katonai hírszerzés szervezete

A katonai hírszerző szolgálat felépítése igazodott a haderő szervezetéhez. Minden ezrednél, illetve dandárnál egy külön kijelölt tiszt foglalkozott az információgyűj-

⁷ Illetmények: HL MTK iratai Magyar követség S-csoport, 58/14–181., Tobias elszámolása: HL MTK iratai Magyar követség S-csoport, 59/11–109.

⁸ HL MTK iratai Vörös Hadsereg Parancsnoksága (továbbiakban: VHP) Freyfeld Bélával felvett jegyzőkönyv 58/11–164.

⁹ HL MTK iratai Hadügyi Népbiztosság (továbbiakban: Hüb) 129539/61. 40/126.

téssel, az egyes hadosztályoknál pedig hírszerző csoportok álltak fel, amelyeket törzstiszt vezetett. A seregtestek mellett működő hírszerzőkön kívül volt egy területi alapú hálózat is, amely a katonai kerületi parancsnokságokhoz igazodott – a hadműveletek megkezdése előtt a két szerveződés nem vált el mindenhol egymástól, mivel felesleges lett volna a katonai kerületnek és az általa kiállított hadosztálynak is külön szakembereket lekötnie erre a célra. Értelemszerűen mindegyik csoport a saját szakaszán folytatta tevékenységét, de ez a specializáció hátránnyá vált, amikor az áprilisi román támadásra válaszul megkezdődött a vörös hadsereg átcsoportosítása. Így a Dunántúlról átvezényelt 4. hadosztály saját hírszerző csoport nélkül érkezett a Tiszántúltra, mivel az visszamaradt a győri (azelőtt pozsonyi) katonai kerületnél. Az ok egyszerű: a román fronton már létezett egy struktúra, amire támaszkodni lehetett, míg a Duna-mentén továbbra is szükség volt hírszerzőkre, akiket értelemszerűen a csehek elleni felderítésre választottak ki, így értettek csehül (leginkább szlovákul), míg a románul többnyire nem, ezért a keleti fronton nem sok hasznukat lehetett volna venni. A Tiszántúl elvesztése utáni hadműveleti szünetben jelentős szervezeti változásokra került sor: az erdélyi katonai kerület és a székely különítmény hírszerzőinek maradékából, illetve az 5. és 6. hadosztályok szakközegeiből létrehoztak két új hírszerző csoportot, amelyeket a vörös hadsereg két harcoló (I. és III.) hadtestének rendelték alá, illetve az addig a Hadiügyi Népbiztosság hadműveleti osztályán működő hírszerzőket a vörös hadsereg parancsnoksága alá osztották be, mint annak II. csoportját. Ezzel kialakult a katonai hírszerzés végleges szervezete: a hadrakelt seregben az ezredektől a hadtestekig gyűjtötték, értékelték az információkat, amelyek végül a hadseregfőparancsnokság II.

csoportjához érkeztek be. Ugyanide futottak be a csendes határszakaszok hírszerzőinek vagy hírszerző csoportjainak jelentései, illetve a bécsi kirendeltség, az „S-csoport” hírei is. Az információ azonban nemcsak felfelé áramlott, hanem lefelé és oldalra is: az egyes magasabb egységek hírszerző csoportjai kötelezően megosztották azt a szomszédos egységekkel, illetve a hadsereg főparancsnokság rendszeresen adott ki értékeléseket az ellenséges helyzetről az alárendelteknek.¹⁰

A katonai hírszerzés hálózatába bekapcsolódtak a polgári szervek is. Különösen egyes vármegyei direktóriumok voltak aktívak, és közülük is kiemelkedett a Délvidéki Direktórium (tulajdonképpen a volt szegedi direktórium). A francia–szerb határszakasz viszonylag nyugodt volt, az ügynökök nagy számban és rendszeresen (naponta) jártak át a demarkációs vonalon (Rákosi, 2002: 402–403). Még Temesvárra is hetente 2–3 futár érkezett a budapesti hírekkel, utasításokkal, és természetesen az ellenkező irányban is szállítottak információkat (Kóvágó, 1986: 88). A Tanácsköztársaságban a katonai mellett még egy országos kémhálózat működött, a Belügyi Népbiztosság politikai nyomozó osztályáé. Mivel a megszállt területekről érkezők szűrése az ő feladatuk volt, a katonai hírszerzés a román támadás megindulása után röviddel kérte, hogy a katonai jellegű információkkal rendelkező beérkezőket irányítsák át kikérdezésre a hadügyhöz (Rotter, 1979: 80).

Az így létrejött hálózat elemei sajnos nem képviseltek egységes szakmai színvonalat. A politikai nyomozók főleg ellenforradalmárookra vadásztak, akik katonailag nem voltak veszélyesek, inkább potenciális kémként je-

¹⁰ Szervezet: HIL MTK iratai I. hdt. 724/4. 6/20 – 220., átszervezés: HIL MTK iratai Hüb 427/155. hír. 47/1–7.

lentettek kockázatot. A direktóriumok helyismeretét a szakmai tapasztalatlanság ellensúlyozta. A harcoló csapatok, magasabb egységek mellé beosztott hírszerzők kiváló munkát végeztek a harcászati felderítés során, ellenben a külföld felé irányuló stratégiai hírszerzés, amely gyakorlatilag a bécsi kirendeltségre korlátozódott, olyan csapnivaló teljesítményt nyújtott, hogy még volt parancsnoka is elítélően nyilatkozott róla emlékirataiban (Pokorny, 2000: 100).

Kétirányú információáramlás – a kommunista propagandaszolgálat

A hírszerzésen kívül a Tanácsköztársaság vörös hadseregében volt még egy szervezet, amely hivatásszerűen szoros kapcsolatra törekedett az ellenséggel, illetve ügynökei működtek a megszállt területeken is: ez a Hadsereg Propaganda Csoport. A propagandisták elsődleges feladata az ellenség meggyőzése volt (így az általuk kezelt információfolyam döntően kifelé irányult), de munkájuk során rengeteg hasznos információt gyűjthettek (Rákóczy, 1984: 532–535). A rölapokat szóró repülőgépek egyben felderítést is végeztek, a demarkációs vonalakon működő propagandajárőrök pedig rendszerint kötetlen beszélgetés révén igyekeztek meggyőzni az ellenséges katonákat, így rengeteg hasznosítható adat jutott a tudomásukra. A hátszágba eljutott ügynökök a propagandaanyag továbbítása, terítése mellett megfigyeléseket is végeztek, visszatértük után pedig természetesen jelentettek a katonai hírszerzésnek.¹¹

¹¹ HI, MTK iratai Harcvonal propaganda csoport politikai megbízottja Győr 312/1919. és 326/1919. prop. 5/33.

Az egyes frontszakaszokon jelentősen különböztek a propagandisták esélyei. A román és különösen szerb hadsereg „ősellenségnek” számított, a kölcsönös gyanakvás légköre nem kedvezett semmilyen kapcsolatfelvételi kísérletnek, ráadásul a román viszonylatban a Tisza frontvonallá válása fizikailag is ellehetetlenítette a munkát. A csehek és szlovákok ezzel szemben régi monarchiabeli bajtársak voltak, és a csehszlovák fél sokáig igyekezett is fenntartani a normális viszonyokat a demarkációs vonalakon, vagy legalább annak bizonyos részein, így a Duna mentén még akkor is működtek a határátkelők, amikor Salgótarjánért és Miskolcért már véres harcok folytak. A propagandisták hadműveleti időszakon kívül többé-kevésbé zavartalanul tevékenykedhettek, és a demarkációs vonalon általuk begyűjtött információk mennyisége vetekedhetett a harcok során ejtett foglyoktól származókkal. Az összevetés nem véletlen: a látszólag az őrség unalmát oldandó kezdeményezett beszélgetés során, egy-két közösen elszívott cigaretta mellett nagyjából ugyanazok az információk cserélhettek gazdát (honnét, mikor érkezett az alakulat, milyen az ellátmány, a hangulat stb.) amire a fogolykérdezések során is kíváncsi volt a hírszerzés. Az arányok érzékeltetéséhez: április végén Pozsony és Komárom közötti Duna átkelőknél 46 katona végzett propaganda-szolgálatot, és a győri katonai kerületi parancsnokság további 20-30 embert igényelt a hatékonyabb munkához.¹² Május hónapban szinte zavartalan munka folyt, aminek során vélhetően jóval több csehszlovák katonával létesítettek kapcsolatot, mint ahányat a júniusi harcok során a vörös hadsereg fogságba ejtett. Megszerezhető infor-

¹² HL. MTK iratai Pozsonyi katonai kerületi parancsnokság Győr 616/el-1919. prop. 5/14.

mációk imponáló mennyisége azonban nem volt arányos a hasznosíthatósággal, hiszen ezen a nyugodt frontszakszon ritkán történt a csapatmozgás, így viszonylag kevés alakulatról szerezhettek érdemi tudást.

1919. április végén volt kezdeményezés arra is, hogy maga a hírszerzés vállalja át a propagandafeladatokat, mivel a szerb, illetve cseh katonaság határozottan, és helyenként kegyetlenül lépett fel a propaganda járőrökkel szemben. A Hadügyi Népbiztosság ezért a röpiratokat terítését a repülőkre, illetve a kémekre kívánta bízni. A légi felderítések során nem okozott gondot a röplapszórás, azt rutinszerűen végezték egyébként is, de Sztojakovich joggal vetette fel, hogy a kémeknek minden feltűnést kerülniük kell, és a magukkal vitt propagandaanyag növeli a lebukás veszélyét. A ráció, úgy tűnik, győzedelmeskedett az ideológia felett, a továbbiakban ugyanis nincs adatunk katonai hírszerzők propagandatevékenységéről.¹³

Technikai eszközök

A korszak fejlettségének megfelelően a hírszerzés is használt technikai eszközöket. 1919-re a légi felderítés napi rutinná vált, amit azonban az időjárás mellett a gépek műszaki állapota és az üzemanyaghány is korlátozott. A vörös hadsereg 8 repülőszázadából 7-nek elsődleges feladata a felderítés volt, de gépállományuk messze elmaradt az előírásostól, adott időben egy-két startképes repülőnél nem rendelkeztek többel (Czirók, 2009: 609, 621, Dömötör, 1954: 350–352). A szűk keresztmetszet miatt így egy apróbb műszaki probléma is

¹³ HL, MTK iratai Hünb 415/67. 4/375.

elegendő volt ahhoz, hogy az egész század akcióképtelenné, és egy egész frontszakasz felderítetlenné váljon. A légi felderítés optimális esetben is csak korlátozott információkkal szolgálhatott, például a nagyobb csapatmozgásokról, vasúti szerelvények mozgásáról, az egyes vasútállomások telítettségéről, vagy a kiépített állások meglétéről. Harcászatiilag ezek az adatok egyáltalán nem vagy csak kevésbé voltak hasznosíthatóak, viszont lehetővé tették, hogy a magyar hadvezetés valós időben pillantson be az ellenség vonalai mögé, és így következtessen annak stratégiai terveire.

A rádiólehallgató állomások működését az áramellátási gondok akadályozták, illetve az a tény, hogy az ellenfelek viszonylag kicsi és rejtjelezett rádióforgalmat bonyolítottak le (Dömötör, 1954: 359). Jellemző, hogy legnagyobb sikerük a felvidéki hadjárat elejére esett, amikor az olaszországi csehszlovák légiókkal ide érkezett olasz rádiósok már haza készültek, és meglehetősen gondatlanul működtek, amire a magyar hírszerzés dicséretesen hamar reagált. Elrendelték, hogy a cseh és olasz rádiófordítók állandó szolgálatot tartsanak, a fordításokat pedig azonnal telefonon adják le Gödöllőre a hadseregparancsnokság hadműveleti osztályának.¹⁴ Egyébként a magyar rádiósokkal is sok gond volt, a Duna hajóraj egységei óriási, nagyrészt felesleges forgalmat bonyolítottak, ráadásul tiltott módon vegyes, részben rejtjelezett, részben nyílt üzeneteket küldözgettek. Ezzel egyszerre zavarták a hadsereg rádióforgalmát, illetve a rádiólehallgató állomások munkáját, valamint a belső információk védelmére (rejtjelezésére) irányuló törekvéseket.¹⁵

Sokkal nagyobb hírszerzési jelentőséggel bírtak a telefonvonalak. A felsőbb parancsnokságok gyakran abból

¹⁴ HL MTK iratai VHP 525/... (szám nélküli feljegyzés), 51/14–227.

¹⁵ HL MTK iratai VHP 607/7. 54/4–77.

tudták meg legbiztosabban a front pillanatnyi állását, hogy milyen nyelven szóltak bele a készülékbe egy-egy városban vagy vasútállomáson. Természetesen ez kiváló alkalom volt a dezinformációra is, amivel mindkét fél élt, köszönhetően a Monarchia többnyelvű örökségének. A telefonos rögtönzés legjobb példája, amikor a tiszántúli offenzíva alatt Büchler Géza, a délvidéki 6. hadosztály politikai megbízottja egy román őrnagy nevében felhívta a román 18. hadosztály parancsnokságát, és vagonokat kért a magyar támadás által veszélyeztetett útegeinek elszállítására. Erre parancsot kapott, hogy tartson ki, mert vagon nem áll a parancsnokság rendelkezésére, mivel a teljes gördülő anyagot Debrecen környéki csapatösszevonásokhoz vették igénybe. Így a magyar hadvezetés megtudta, hogy a román hadsereg fő ereje Debrecen térségében van felvonulóban, amit az azonnal kiküldött repülők is megerősítettek.¹⁶

A telefonlehallgatás a könnyen ellenőrizhető gyér hálózat miatt nem hozott látványos eredményt, főleg a mozgó harcok idején sikerült egy-egy fontosabb információt elcsípní. A forrásokból úgy tűnik, hogy támadáskor viszont igyekeztek rögtön kihasználni az alkalmat, például már a tiszai átkelés napján sikerült rácsatlakozni a telefonhálózatra, és belehallgatni egy román hadosztályparancsnokság beszélgetésébe.¹⁷

Az információ típusai

Arra a kérdésre, hogy mi iránt érdeklődött a katonai hírszerzés, egyszerű a válasz: minden iránt. Háborúban szinte nincs olyan információ, amit ne lehetne valahogy

¹⁶ HL, MTK iratai I. hdt. 237/5. 6/20–219.

¹⁷ HL, MTK iratai I. hdt. 217/10. 61/11–107.

hasznosítani, de természetesen voltak kiemelt adatok, amelyek iránt különös érdeklődést tanúsítottak. A megszerzés módja meghatározta a gyűjtendő információ típusát is, hiszen más adatokat lehetett nyerni egy fogságba ejtett ellenséges közkatonától a kihallgatósobában, és másokat egy hadiszállítóval folytatott bécsi kávéházi csevegés során. A hadifoglyoktól nagy mennyiségű, és általában megbízható adatot lehetett szerezni, ennek módját a katonai hírszerzés vezetése igyekezett pontosan előírni, aminek eredménye egy 39 kérdésből álló aprólékos kérdőív lett (amit még pár hadszíntér-specifikus kérdéssel is kiegészítettek).¹⁸ A vörös hadsereg talpra állásával, és a támadó fellépés kezdetével a foglyok száma megnőtt, ráadásul a civileket is a fenti minta alapján kellett kikérdezni, ezért egyszerűsíteni, tagolni kellett az adatkezelést, és különválasztani a gyorsan feldolgozandó információkat. A közelfelderítés elsődleges céljainak bemutatására a hadseregarancsnokság által kiadott irányelvek a legalkalmasabbak, ezek alapján az alábbi kérdésekre vártak választ:

1. az ellenséges helyzet, csapatok, parancsnokságok elhelyezései, kötelékek megnevezése, számozása, nemzetisége, puskalétszáma, lövegek száma és kalibere, rendelkezésre álló különleges harceszközök, lövészer-mennyiség

2. csapatok értéke (fegyelem, harképesség, ruházat, felszerelés, hangulat, politikai meggyőződés)

3. parancsnokok nevei

4. csapatok ellátása

5. lakosság hangulata, politikai iránya

6. forgalom a vasutakon és utakon, az állomásokon álló mozdonyok és vonat anyag, jelenségek, mikből a katonai szándéokra következtetni lehet.¹⁹

¹⁸ HL MTK iratai VHP 503/152. hír. 47/10–238/L.

¹⁹ IIL MTK iratai 3. ho. 91/15. 101/19–290.

A napi gyakorlatnak ez nyilvánvalóan jobban megfelelt, és az iratok tanúsága szerint a kihallgatások össze-sített eredményeit is ebben a tagolásban továbbították az alsóbb parancsnokságok. A fogolynak egyébként a hadijog szerint csak a nevét, rendfokozatát, illetőségét, születési évét, valamint foglalkozását kellett megadnia több információ átadására nem volt kényszeríthető. Bár a kínzás vagy fenyegetés tényét nem zárhatjuk ki (az ilyen esetekről nem készül feljegyzés, ha megtörténnek is), az európai hadseregekben, így a vörös hadseregben is működött a katonaszolidaritás, és ritkán éltek vissza a foglyok kiszolgáltatott helyzetével. A hadifogoly azonban kiszolgáltatott, ráadásul hirtelen kikerül a katonai fegyelem alól, így általában hajlandó együttműködni apró-cseprő előnyöket remélve. Vélhetően a legtöbb fogoly viselkedését leírja az alábbi visszaemlékezés: „nyurga harminc év körüli, félszeg fiatalember volt, arcáról lerítt a félelem. Hellyel kínáltam. Folyékonyan beszélt németül így semmilyen nehézségbe nem ütközött, eltekintve attól, hogy eleinte igyekezett kitérő válaszokat adni. Pár perc múlva meg-eredt a nyelve” (Jász, 1969: 24).

Az ellenséges területen a hírszerzők elsősorban a személyes megfigyelések, illetve beszélgetések révén szerezték az információkat. A bécsi ügynököknek az előbbire nem nagyon volt módjuk, de számukra ott voltak a bécsi antant-képviseltek, amelyek alkalmazottaival élénk, bár kétes értékű üzleti kapcsolatokat építettek ki, aminek köszönhetően eredeti vagy annak látszó hivatalos iratokat is beszerezhettek. Egy-egy figyelemreméltóbb jelentés esetén a központi hírszerzés gyakran rá is kérdezett az információforrásokra, akik a legtöbbször alacsonyabb rangú tisztek, illetve kereskedők voltak – ez utóbbiak mozgékonyságuk miatt számítottak különösen fontosnak, hiszen nagy területekről gyűjthettek benyomáso-

kat. Természetes az is fontos volt az értékelésnél, hogy a közlők milyen utat jártak be, hol és mikor szerezték az információt. Jellemző példa az a jelentés, amelyet a „Tobias” fedőnevű ügynök írt a román hátszág viszonyairól. Ehhez két román tiszt, két erdélyi román, és két brassói zsidó kereskedő szolgáltatott adatokat. A közlők a következő utakat tették meg: Szeged–Erdély–Románia–Orsova, illetve Bukarest–Orsova–Brassó–Szerbia.²⁰ Az ügynököket gyakran határozott céllal, egy-egy fontosnak látszó információ megerősítésére vagy cáfolatára küldték ki. Amikor például jelentés érkezett arról, hogy Szegeden francia tankokat összpontosítanak a Pick-féle szalámigyárban, akkor az I. hadtest hírszerző csoportja rögtön kiküldött egy „bizalmi embert”, aki a megjelölt helyen egyébként csak egy őrizetlen autórönsöt és egy kocsit talált.²¹ Különösen értékesnek számítottak az ellenséges dokumentumok, megszerzésük azonban nem volt egyszerű. A tiszántúli offenzíva során az előretörő magyar csapatok számos román katonai iratot is zsákmányoltak. Úgy tűnik azonban, hogy a vörös hadsereg belső információáramlása kimondottan lassú volt, és az elfogástól számítva 4-5 napba telt, amíg az I. hadtest hírszerző csoportja kiadta a lefordított szövegeket – akkor, amikor a magyar támadás már végleg összeomlott, és a hadsereg visszahúzódott a Tisza mögé.²²

²⁰ HL, MTK iratai VHP 766/s. 61/17–168.

²¹ HL, MTK iratai I. hdt. 727/3, hír. 62/5–57.

²² HL, MTK iratai I. hdt. 726/7. 62/1–11., illetve: HL, MTK iratai VHP 729/171. 62/11–131.

Az információ védelme

A katonai információk védelme különösen nehéz volt ezekben a zavaros időkben. Még a hivatásos állomány sem tartotta be az alapvető biztonsági rendszabályokat: a Hadügyi Népbiztosság irodái hivatali idő után gyakran tárva-nyitva álltak, a fiókokat sem zárták be.²³ Ruszkay-Ranzenberger Jenő vezérkari százados pedig, bár be sem lépett a vörös hadseregbe, mégis különösebb feltűnés nélkül mozgott a Hadügyi Népbiztosságon, és látta el hírekkel a szegedieket, pedig régi egyenruhájában és monoklijával megtestesítője volt a vörös propaganda ellenforradalmár-képének (Kozma, 1933: 308). A vörös hadsereg laza fegyelmi viszonyai nem kedveztek a titoktartásnak a fronton sem, egy a románokkal farkasszemet néző zászlóalj parancsnoka például elkeseredetten állapította meg: *„az állásban levő századok a figyelő szolgálatot lanyhán, felületesen kezelik. Egy elvtárs, aki a jobb-szárnyon éjjel figyelő volt, a zászlóalj-parancsnokot azért igazította el az ismertetőjelekkel, mert az magyarul beszélt. A szakasparancsnokok oktassák ki az elvtársakat, hogy a magyar beszéd senkit se téveszsen meg, mert a szemben álló románok közül igen sokan tudnak magyarul.”*²⁴ A kémelhárítást a buzgó feljelentők egyáltalán nem könnyítették meg. Íme egy tipikusnak mondható vád: *„Alulírott feljelentést teszek Fővényi, Kiskunfélegyházi hentes ellen (Jókai Mór u. 18.). Fent nevezett egy részeges egyén, állandóan kémekkel érintkezik. Ellenforradalmár: Tudomása van a szegedi kémekről, cigányos dáridókat rendez. A szegedi kém vasárnapra vesepecsenyét rendelt nála.”*²⁵ Az ördögien ravasz ellenforradalmár kémek tehát nem sötétben bujkálással, hanem cigányzenével és előre rendelt la-

²³ HL, MTK iratai Hünb 11592/el. n. 1919. 13/33.

²⁴ HL, MTK iratai 30. gyalogezred II. zászlóalj 40. zászlóaljparancs, 105/22–750.

²⁵ HL, MTK iratai VHP Freyfeld Bélával felvett jegyzőkönyv 58/11–164.

komával próbálták elterelni a figyelmet titkos üzelmeikről. Kozma Miklós visszaemlékezései szerint, Szeged felé való szöktében a vörös hadsereg II. hadtestének hadrendjét egy volt beosztottja Werner „*tízeshuszárt törzsőrmester*” adta át neki. Werner egy dandárparancsnokságon volt beosztva, így könnyen hozzájuthatott ehhez az információhoz, és jellemző, hogy Kozmától csak annyit kérdezett: „*hány órára parancsolja kapitány uram?*” (Kozma, 1933: 208). Nem kevés volt tiszt használhatta hasonló módon ki világháborús bajtársi-beosztotti kapcsolatait, hogy átszökve valami hasznos információt is vigyen az ellenforradalmároknak. Kozma maga is megjegyezte, hogy bár hálásan fogadták az általa vitt hadrendet, a szegediek szemmel láthatóan nagyon jól voltak tájékozódva a Tanácsköztársaság fegyveres erőiről (Kozma, 1933: 225).

Természetesen nagy leleplezések híján, vagy a sikeres kémek néha túlzó visszaemlékezései alapján nem állíthatjuk, hogy a kémelhárítás hanyagul végezte a munkáját. Az alábbi eset ennek éppen az ellenkezőjét látszik igazolni. Egy átszökött román hadnagy viszonylag részletes információkkal szolgált a román csapatokról, de az I. hadtest hírszerzői gyanakvóak voltak, és számos ellentmondásra derítettek fényt, bár nem tudták egyértelműen bizonyítani, hogy ügynök. A fogoly volt tartalékos osztrák–magyar tisztnek vallotta magát, akit Erdély megszállása után besoroztak a román hadseregbe. Ezt az állítását a keresztkérdések után módosította: az új verzió szerint csak hallomásból értesült arról, hogy előléptették, míg orosz hadifogságban volt. További gyanúra adott okot, hogy Déváról jövet szökevényként sietnie kellett volna mielőbb átkelni Tiszán, de ennek ellenére alapos ismeretekkel rendelkezett a folyó mentén felsorakozott román csapatokról. Az általa hozott vázlatok egyikét saját állítása szerint maga rajzolta, ezért rajzpróbának vetették alá, de kiderült, hogy nem ért

hozzá. Bár azt nem tudták bizonyítani, hogy román kém lenne, de az el nem oszló gyanakvást jelzi a jelentés végső kérdése, ami azt is mutatja, hogy a megfigyelőkészség nem hiányzott a magyar hírszerzőkből: *„miként lehetséges, dacára annak, hogy csak 4 hónap óta szolgál a román hadseregben, máris ily jó posztóból készült és lestrapált román egyenruha és köpeny birtokában van?”*²⁶

Rejtjelkulcsok nem maradtak ránk, de természetesen használtak titkosítást a vörös hadseregben. Az április elején kiadott protokoll szerint rejtjelezett, illetve titkos üzeneteket a magasabb parancsnokságoknál minden esetben meg kellett mutatni az illetékes politikai megbízottnak, elküldés után viszont a postának vissza kellett azokat szolgáltatnia megsemmisítés végett. Rádió tilos volt „vegyes” anyagokat közölni, csak teljesen rejtjelezettet vagy titkosítatlant.²⁷ Alacsonyabb szinten is alkalmaztak primitív kulcsokat, a székely hadosztályé töredékesen fennmaradt. Ennél csak egyszerű behelyettesítéssel éltek, ami gyakorlott szemmel könnyen megfejthető, mivel gyakran egymással összefüggő fogalomsoportokat használ (pl.: farkas – ágyú, róka – géppuska, nyúl – puska vagy sorsjegy – tüzérségi lőszer, értékpapír – gyalogsági lőszer, jelzőalag – aknavető lőszer).²⁸ Az így kódolt üzenetek elsősorban harcászati jellegűek voltak, rendszerint küldőnccel vagy telefonon továbbították, a gyors és egyszerű kezelhetőség elsődleges volt, emellett csupán a felismerés és megfejtés lassítása volt elvárható, de vélhetően ez sem nagyon teljesült, tekintve hogy a szövegek elég sablonosak (erőket sorolnak fel, hadmozdulatokról, veszteségekről számolnak be). Magyar nyelvtudással és minimális katonai képzettséggel könnyen visszafejthetők ezek az iratok, ebből pedig a szemben álló hadseregek többségében nem volt hiány.

²⁶ HL, MTK iratai I. hdt. 521/5. 51/5–91.

²⁷ Protokoll: HL, MTK iratai Hüb 96722. szám/61 – 1919. 39/90., rádióforgalom: HL, MTK iratai VHP 8/H. szám/1919. 41/106.

²⁸ HL, MTK iratai Vörös székely különítmény parancsnokság 981/1919. 103/37–451.

Kétirányú adatforgalom?

Írásunk végén illő megvizsgálnunk a bevezető részben felmerült vádat, miszerint a magyar katonai hírszerzés árulása következtében omlott össze a tiszai offenzíva. Önmagában a hadrend átadása az ellenségnek okozhatta-e a katasztrófát? A Böhm által megfogalmazott ösváddal szemben ki más lehetne a védelem koronatanúja, mint maga Böhm Vilmos, a vörös hadsereg főparancsnoka, aki a vélelmezett árulás előtt néhány héttel így beszélt a tanácsok országos gyűlésén: *„aki a külföldi lapokat figyelemmel kíséri, és ismeri a Vörös Hadsereg helyzetét, az láthatja, hogy felvonulási terveink, hadosztályaink elhelyezése hiba nélkül van megírva a külföldi lapokban. Legutóbb a Times egyik számában volt szerencsém olvasni ezt, tehát a külföld erről értesülve van. Nem is itt van a hiba. Ami az igazság, ha ők ezt később megírják, az nem baj. Mert úgy, amint ők értesülve vannak a Vörös Hadsereg helyzetéről, ugyanúgy értesülve van a Vörös Hadsereg az ellenséges imperialista állam hadihelyzetéről. [...] Az egy régi mese, hogy ellenséges államok egymás között valamit el tudnak titkolni”* (MMVT'D, 1960: 192). Az idézetből látható, hogy maga Böhm is tisztában volt a magyarországi közállapotokból eredő permanens információszivárgással, de ennek tényét nem tekintette meghatározónak a hadműveletek sikerét illetően. A katonai valószínűség szabályai 1919-ben is működtek, és általában a védekezőnek kedveztek: a magyar hadsereg csupán a felrobbantott Tisza-hidak környékén támadhatott, hiszen csak ezeket helyreállítva biztosíthatta az átkelt csapatok utánpótlását, illetve az offenzíva folytatását. A támadás irányát tehát nem kellett elárulni, annak tényét esetleg lehetett volna, de a csapatmozgásokat, a hadtest szintű összevonásokat a korabeli magyarországi viszonyok mellett nem lehetett eltitkolni. Egy, a magyar hír-

szerzés tudomására jutott román jelentés, amelyet egy Budapesten működő ügynök küldött, erről be is számolt, és az offenzíva kezdetének időpontját is jól becsülte meg. Az irat hivatkozott ugyan magyar forrásokra, de kiemelte, hogy civilekről volt szó, akik katonai részletekkel nem tudtak szolgálni.²⁹ A román haderő különben sem tervezte a Tisza-vonal védelmét, fő erejét messze hátul, ellentámadásra készen csoportosította, így az esetleges meglepetés hatása távlatilag meglehetősen csekély lett volna.

A hadrend átadása egyébként tényleg felmerült a katonai hírszerzésben, 1919 júliusában, de teljesen nyíltan: a Bécsben működő „Tobias” fedőnevű ügynök felvette a kapcsolatot a francia katonai misszióval, és egy érdekes ajánlatot közvetített a magyar hadvezetésnek: a franciák hajlandóak megosztani információkat a román hadseregről, cserébe a magyar hadrendért. Az ajánlat realitása legalábbis megkérdőjelezhető volt, és a hadseregfőparancsnokság nem is reagált érdemben, de a tiszántúli offenzíva összeomlása után megpróbálta dezinformációra használni a helyzetet. Elkészült egy fiktív hadrend, mely a vörös hadsereg erejét majdnem a kétszeresének mutatta, és amely ráadásul azt is sugallta, hogy a nagy támadás csak ezután következik a Tiszánál. A magyar hadvezetés azt remélhette, hogy a dezinformáció az offenzíva elhalasztására készteti az antantot, és ezzel időt biztosít a bomló csapatok rendezésére, de ennek felhasználására az összeomlás miatt vélhetően már nem kerülhetett sor.³⁰

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy hiába volt történelmileg „hazai pálya” a Kárpát-medence, a katonai hírszerző

²⁹ HL, MTK iratai VHP 723/176. 61/17–172.

³⁰ Ajánlat: HL, MTK iratai VHP 700/s. 60/2 – 26., fiktív hadrend: HL, MTK iratai VHP 772/s. 62/2–29.

szolgálat kiépítése egybeesett a gyors országvesztéssel, a demarkációs vonalakon álló ellenséges seregek pedig többnyire eredményesen akadályozták meg a kémek át-szivárgását. A magyar hírszerzés így még „ittthon” sem rendelkezett rendes ügynökhálózattal, a Monarchiától pedig csak íróasztalnál ülő szakembereket, és nem terepen dolgozó kémeket örökölt. A tárgyalt időszakra végig jellemző maradt, hogy maroknyi profi hírszerző próbálta meg szűrni a zömmel laikusok által szállított zavaros, egymásnak ellentmondó információkat. Elmondhatjuk, hogy a Tanácsköztársaság igyekezett mindent megadni anyagiakban, amit csak lehetett, de a kivérzett ország lehetőségei messze elmaradtak az ellenfelekétől. Az arc-vonalban kiválóan működött a világháborús rutin, az itt szerzett információkból többnyire helyes következtetéseket vontak le, ellenben a külföldre irányuló hírszerzés tapasztalat, idő és megbízható emberanyag híján inkább csak látszattevékenység volt. A rendszer ráadásul kénytelen volt közel engedni olyan szakembereket a kulcsfontosságú információkhoz, akik ideológiailag szemben álltak vele, és ezzel megoldhatatlan feladat elé állította a kémelhárítást, amely egyébként jelentős részben éppen ezekből a szakemberekből állt.

Irodalom

1. Kiadatlan források

Hadtörténeti Levéltár (HL)

2. Kiadott források, visszaemlékezések

Böhm Vilmos 1923: *Két forradalom tüzeiben*. München.

DSZT 1970. *Dokumentumok a Szlovák Tanácsköztársaságról 1919*.

Szerk. Milei György – Smutny, Anton, Budapest.

Jász Dezső 1969: *Tanácsmagyarországtól a Pireneusokig*. Budapest.

Kozma Miklós 1933: *Az összeomlás 1918–1919*. Budapest.

- Kővágó László (vál.)1986: *Román internacionalisták a Magyarországi Tanácsköztársaságért. Dokumentumok, visszaemlékezések*. Budapest. MMVTD 1960. *Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai*. 6/B. Összeállította: Gábor Sándorné – Hajdu Tibor – Szabó Gizella. Budapest.
- Pokorny Hermann 2000: *Emléim. A láthatatlan hírszerző*. Budapest.
- Rákosi Mátyás 2002: *Visszaemlékezések 1892–1925*. Budapest.

3. Szakirodalom

- Borsod 1959: *1919 Borsodi emlékek*. Szerk. Gyárfás Imre et al. Miskolc.
- Czirók Zoltán 2009: A magyar repülőcsapatok 1918–1919. évi történetéhez. *Hadtörténeti Közlemények*, 122. 3. sz. 603–634.
- Dömötör Gergely 1954: A fegyvernemek szerepe a Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborújában. *Hadtörténeti Közlemények*, 1. (új folyam) 3–4. sz. 328–364.
- Hajdu Tibor 1969: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest.
- Hajma Lajos 2001: *A katonai felderítés és hírszerzés története. (Fegyvetemi jegyzet.)* Budapest.
- Kohout, Jozef V. 1931: Vpád madarskych bolsevikov na Vychodné Slovensko v júni 1919. In Medvecký, Karol A.: *Slovenský prečrat*. IV. Bratislava, 271–288.
- Liptai Ervin 1960: *A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919*. Budapest.
- Rákóczy Rozália 1984: Sajtóirányítás és sajtópropaganda a Magyar Tanácsköztársaság ideje alatt. *Hadtörténeti Közlemények*, 31. (új folyam) 3. sz. 521–539.
- Rotter József 1979: A Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztálya. In *A proletárhatalom védelmében*. Szerk. Dr. Szerényi Imre – Dr. T. Varga György Budapest, 35–90.
- Szakály Sándor 2001: *A magyar katonai felsővezetés 1938–1945. Lexikon és adattár*. Budapest.
- Szakály Sándor 2005: A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás vezetői 1919–1945. In *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk. Hausner Gábor. h.n. 671–690.

„KRIEGSFABRIK”
– A SZERB KORMÁNYNAK
1914. SZEPTEMBER 23-ÁN
ÁTADOTT JEGYZÉK
MŰHELYMUNKÁJÁRÓL¹

A trónörökös pár koporsóit szállító *Viribus unitis* ugyanaz a hajó, amely Ferenc Ferdinándot négy nappal korábban Szarajevó felé szállította, még útban volt, amikor a sebtében felállt válságstáb a váratlanul kialakult helyzet kezelése alternatíváinak kidolgozásába kezdett. A cél minden érdekelt számára világos volt: *Szerbia élve vagy holtan*. A temetés családi ügy, másodrendű kérdés, kivitelezésében pedig *dritte Klasse*,² ahogyan azt akkor értékelték. Az biztos, hogy a stáb ezen túltette magát. „*Tisza itt – jegyzi naplójába június 30-án Burián báró. – Gondos-*

¹ A Szegedi Információtörténeti Műhely Az *első világháború információ-történetéhez* című konferencián, 2014. október 8-án elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. Levéltári kutatásaim (többnyire a MREZSL, Tisza István, Balogh Jenő és Burián István hagyatéka, az OSZK, illetve az Österreichischen Staatsarchivs, Kriegsarchiv Wien. dokumentumai) és két naplózó, a Tisza István miniszterelnökkel postafordultával levelező Burián István báró és Tallóczy Lajos történész, Bosznia-Hercegovina főkormányzója, Leopold Biliński közös pénzügyminiszter főtanácsosa tanúságával, illetve Tisza István miniszterelnök írásait tallózva próbálom sejtetni kérdéseimre a lehetséges válaszokat. Külön köszönöm Demeter Gábor készséges segítségét, aki a Tallóczy-kézirat nagy részét és a tárgyú dolgozatait a rendelkezésemre adta. Előrebocsátom, hogy történésznek erős fenntartásai lehetnek a legtöbbször elkerülhetetlenül szubjektív naplók szövegeinek dokumentumértéke iránt. Böles dolog a mértékletes óvatosság. Szerencsém van, esetemben a három forrás egymást erősíti.

² *Illustrierte Kronenzeitung*, 1914. július 5., a belső, 5. oldalon.

kodás az új trónörökös előkészítéséről hivatására. Berchtold felbuzdult, oktalan ötletekre Szerbia ellen, bevonulás stb.” (Burián, 1999: 106). Leopold Biliński közös pénzügyér és Bosznia-Hercegovina főkormányzója már június 29-én este elkészített egy forgatókönyvet a tartománybeli helyzet stabilizálására. „*Az az impressziója, hogy a szerbeket általában véve nem lehet elnyomni, csak akkor, hogyha ki-mondjuk az ostromállapotot, és katonai kormányzót állítanak – írja Tallóczy Lajos. – Ebben az esetben ő természetesen viszsza-vonul, de ha alkotmányosan uralkodnak tovább, abban az esetben a felbujtók, a lázítók ellen a legerősebb rendszabályokat kell alkalmazni, mind a tanuló ifjúság felbujtóit, a tisztviselőket, mind a sajtót illetőleg, mely a monarchiával szemben ugyanolyan módon járt el*” (Tallóczy IX./6: 832). Biliński a tervét Berchtoldnak is megmutatta, aki másnap ugyancsak kihallgatásra készülő Ischlbe, a császárhoz, a saját *háborús* tervének jóváhagyását kérni. Pár napig tehát a szarajevói dráma két szálon fut tovább. Biliński ostromállapot-alternatívájára igen határozott „*Nein!*”-t mondott a császár, maradt tehát a civil megtorlás. „*Ezzel Bilińskinek nyert ügye volt, mire elmondta, hogy mi a programja. Potioreket tartani kell. Természetesen, felelte a Felség. Azután a lázítók, a Narod című lap, a gimnáziumok megrendszabályozása, mire a Felség ezt jóváhagyta, de okosan hozzátette, hogy mártírokat csinálunk*” (Tallóczy IX./7: 834). Potioreknek távirat ment a részletekkel.

Nem is bontogatom tovább ezt a szálat, témám szempontjából Szerbia *megleckéztetésének* tervei visznek tovább.

„Kriegsfabrik”³

A külügyi akciót Tisza és Burián vezetik, „ha a Monarchia most nem érezteti hatalmát, elvész a közbizalom benne” (Tallóczy IX./7: 845). Június 30-án tehát Tisza *itt*, vagyis Bécsben; a reggelin már együtt van Burián, Tallóczy és Tisza István. Egy alternatíva körvonalmazódik: Szerbiát „felszólítani a bűnvizsgálat támogatására, (...) ha erre nem hajol, ultimátummal dolgozni” (Burián: 106). A katonai vonal jubilált, most van esély arra, hogy a délszláv kérdést egyszer s mindenkorra megoldjuk. A politikusok csak egy árnyalattal gondolták másképpen. Ahogy a belpolitikai rendezést (Bosznia és Horvátország dolgában) előbbrevalónak gondoló Burián István fogalmazott: „A leszámolás kifelé pedig már csak éppen oly soká várathat magára, míg azt kellőképp előkészítjük. A Monarchiának, mint ahogy Magyarországnak is, még egyszer létéért [kiemelés az eredeti szövegben] kell megküzdenie” (uo.: 106).

Előzetes politikai egyeztetés után a Ballhausplatz egy külön irodájában, július 4-én összeül egy emlékeztető dokumentumot szövegező, délszláv ügyekben otthonos tagokból egy ad hoc bizottság: Alexander Musulin,⁴ Otto Weil,⁵ Forgách János, Richard Oppenheimer,⁶ Richard Vesque⁷ és

³ A külügyminisztériumban a memorandum szerkesztőbizottságában ügyködő Rappaport a folyosón vele szembejövő Urbasra kérdez rá: „Te is a háborúüzemben dolgozol?” A kérdés ül, utána csak *Kriegsfabrik*nak nevezte mindenképp a műhelyt. Egyébként a történet végéről nézve, Rappaport ráhibáztott.

⁴ Alexander Freiherr Musulin von Gomirje (Zágráb, 1868. október 27.–Fridau, Alsó-Ausztria, 1947. január 9.) osztrák–magyar diplomata. A külügyi éveiről írt egy fontos emlékiratot *Das Haus am Ballhausplatz* (München, 1924) címmel.

⁵ Otto Ritter von Weil (1861–1924) osztrák diplomata, külügyminisztériumi osztályvezető.

⁶ Richard Ritter Oppenheimer von Marnholm osztrák diplomata, külügyminisztériumi osztályvezető.

⁷ Richard Freiherr Vesque von Pöttlingen miniszteri tanácsos

Alfred Rappaport⁸ a tagjai, később csatlakozott Wladimir Giesel belgrádi követ⁹ és Friedrich Ritter von Wiesner¹⁰ is. Az első fogalmazvány már Hoyos gróf Berlinbe utazása napjára elkészült, ám annak ellenére, hogy „*egy küssé Vilmos cs[ászárr] szája ízére van szerkesztve Románia lehető kímélésével...*” (Burián: 106)¹¹ nem azt borítékolták.

Július 7-re készült el az a változat, amelyet aznap, a közös minisztertanács élesben vitatott meg.

Hoyos csak a császár és királyunk saját kezű levelét vitte Berlinbe. Bernadette Schmittnek¹² a háború után adott interjújában Hoyos maga mondja el, hogy a memorandum helyett egy sebtében összeállított feljegyzést olvasott fel vagy adott elő berlini megbeszélésén:

„*Amikor a memorandumot szóba hoztam, Hoyos elnevette magát. »Az sohasem létezett!« A konferencián egy sebtében papírra vetett feljegyzést olvasott fel. Azt tervezte, hogy berlini beszélgetéseiről készít majd egy hivatalos beszámolót, de az azt követő túlsúfolt napokban nem volt erre ideje. A feljegyzés soha nem készült el, és a végén még a jegyzetei is elvesztek.*”

⁸ Alfred Ritter Rappaport v. Arbengau (Bécs, 1868. június 16.–1946. október 11.) osztrák diplomata, 1912 és 1915 között Leopold von Berchtold alban ügyekben illetékes főtanácsadója.

⁹ Wladimir Rudolf Karl Freiherr Giesel von Gieslingen (1860. február 18.–1936. április 20.) osztrák–magyar tábornok és diplomata. 1909. december 10.–1913. november 13. között a Monarchia montenegrói követe, ezt követően belgrádi követ.

¹⁰ Friedrich Ritter von Wiesner (1871–1951) államjogász, a bécsi egyetem jogi karának elvégzése után törvénytörő Badenben. 1911-től miniszteri tanácsos a közös külügyminisztériumban. A szarajevói merényletet követően felállt vizsgálóbizottság vezetője.

¹¹ A Matscheko-memorandum aktualizálásáról van szó. Június 24-én készült egy vázlatos szöveg, amit megkapott Ferenc József császár, Ferenc Ferdinánd trónörökös és Berchtold külügyminiszter is, ezen a szövegen kellett volna dolgozzon Wiesner. Lévén nem találta jogi érvekkel fenntarthatónak a benne lévőket, a szöveg vitaszöveggé került a miniszteri tanács asztalára, s majd beépült a *démarche*, a diplomáciai jegyzék *felvezető szövegébe*.

¹² Bernadotte Everly Schmitt (Strasburg, Virginia 1886. május 9.–1969) Pulitzer-díjas amerikai történész.

Így az én ragyogó feltevésem füstbe ment, és elképzelhető, mekkora veszéllyel járt megkísérelni csupán dokumentumok alapján rekonstruálni a történéseket. Hoyos ugyan elismerte azt, amit én magam derítettem ki más szerzők által általában figyelmen kívül hagyott dokumentumokból: hogy ő elmagyarázta a német kormánynak, hogy Ausztria–Magyarország háborúzni akar Szerbiával, s ha Németország vállalta szövetségese támogatását, nem állíthatja azt, hogy nem tudott annak szándékáról. A gróf azt is elmondta, hogy hiba volt azt a belgrádi osztrák–magyar követet arra utasítani, hogy szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat, amennyiben Szerbia válaszában nem követi szóról szóra az osztrák ultimátumot. Amikor én kifejtettem, hogy ha a Monarchia ahelyett, hogy visszautasította volna mint elfogadhatatlant a szerb választ, és kívárta volna, hogy Szerbia kiállja vagy sem ígéretei betartásának a próbáját, a Monarchia olyan támadhatatlan diplomáciai pozícióba jutott volna, amelyet a többi hatalmak kénytelenek lettek volna támogatni, Hoyos azt mondta, hogy talán igazam volt” (Schmitt: 24–25).

A bizottság munkájáról kéznél van egy igen érdekes műhelynapló, amelyet a bizottságba jogi szakértőként meghívott *von Wiesner* vezetett. Alapdokumentuma annak a diplomáciai győtrődésnek, amely okot, érvet keresett a Szerbia elleni büntető háborúhoz és délszláv ügyeink végleges rendezéséhez. A szerb kormánynak küldött *ultimátumban* öltött végleges formát, és amit leginkább Alexander Musulin mestermunkájának tud a történészek társasága. Wiesner a pályaszélre szorult, mert vizsgálóbíróként *nem talált közvetlen bizonyítékokat* a szerb kormány részességére a szarajevói, egészen pontosan a Monarchia elleni merénylet előkészítésében. A késői elemző számára nyilvánvaló, hogy teljesen mindegy, mit talál a helyszínelő vizsgálóbizottság, a tűzgolyó elindult a lejtőn, s erről az említett július 7-i közös miniszterta-

nácson döntöttek. Finomítani kellett itt-ott a nyilvánosságnaak szánt levelek, emlékiratok, egyebek szövegén, eszközöket (főképp pénzt) kellett még organizálni a nagy vállalkozáshoz, de eltökélttségünk egyértelmű volt már egy héttel előtte, hogy Wiesner kiszállt a vonatból a szarajevói vasútállomáson. Annyira rohant az idő, hogy a július 13-án átküldött jelentéstáviratának csak az első részét (Rauchensteiner: 77)¹³ olvasták el a Ballhausplatzon, a pár órával később érkező folytatás már senkit sem érdekelt.

Térjünk azonban vissza a *Kriegsfabrik*ban történetekre.

A Wiesner-dosszié

Mi dolga volt egészen pontosan Wiesnernek a július 4. és július 7. között, a közös külügy ballhausplatzi épület-részébe beszállásolt bizottságban?¹⁴ Saját feljegyzését idézve: „*Büntetőjogi ügyekben jogi tanácsimra volt szükség*”. Musulin hívta meg, akit von Berchtold közös külügyminiszter azzal bízott meg, hogy készítsen el egy *emlékiratot* a merénylet Szerbiát okolható következményeivel (Schagerl: 51).

Wiesner a bizottság eljárási rendjét, a beszélgetések lényegét jegyzi fel, és ezeket saját gondolataival *értelmezi*. Az első, egyeztető összejövetelen (július 4-én du. 5-kor)

¹³ Egy mondatban erről Alfred Rauchensteiner (Villach, 1942. július 25.) osztrák történész megfogalmazásában: *Die serbische Regierung insgesamt hatte keine Ahnung und hatte das Attentat nicht befohlen. Allerdings hatten einige serbische Politiker gewisse Kenntnisse.* (A szerb kormánynak fogalma sem volt a merényletről, bár néhány politikusnak voltak arról sejtelmek.)

¹⁴ Az itt következő két alfejezetet részben a Brigitte Schagerl egyetemi doktori disszertációjában idézett szövegek felhasználásával írom. Az osztrák kutató Wiesner életpályáját dolgozza fel, és átírásban közli a feljegyzést/jegyzőkönyvet, amire előbb hivatkoztam.

megkapja Biliński Potioreknek postázandó leiratát a szükséges intézkedésekkel. A lényegét olvastuk Tallóczy naplójából. Wiesner megjegyzése: „*Bozontos, közhelyekkel, megdöbrentő ostobaságokkal teli (szöveg)*”, no de „*hogyi mi Potiorek teendője, azt kifejejti Herr von Biliński*”. „*Eltiporni a különböző egyesületek, a sajtó és az iskolák monarchiaellenes (megnyilvánulásait)*”, lehetőleg úgy, hogy „*a szerb nemzeti érzékenység ne sérüljön*”. „*A kör négyesződésítése*” – kommentálja Wiesner. Egyébként a bizottság tagjai megállapodtak abban, hogy anyagot gyűjtenek, majd közösen megróstatják. Giesl, Forgách és Oppenheimer mértéktartóan beszélt, Wiesner figyelmeztetett arra, hogy jogilag az a helyes eljárás, ha valamilyen felmérés, vizsgálat eredményeire alapoznak: „*Engedtessek megjegyznem, hogy a történelekről érkező információk manipulálhatók, ne hamarkodjunk el; olyan irányba terelhetnek, ahonnan majd visszakozni kell...*” (Schagerl: 54).

A másnap, hétfőn, július 6-án rendelkezésére bocsátott anyagokat olvasva megjegyzi, hogy „*hasznos anyagok, de nekem ez nem elég*”. Jegyzőkönyvi kivonatok, summázott vizsgálati szövegek. Potiorek „*alapvető kérdésekben jó irányban céloz, de nem bizonyos, hogy helyesek a következtetései*”. Megállapítja viszont, hogy „*a merényletet Szerbiában készítették elő, és ebben hivatalos személyek is benne voltak. Bizonyosnak tűnik, hogy a bombák és a revolver Szerbiából származik.*”

Délután 5-re Musulinnál volt egy összejeövetel, amelyen megjelent Oppenheimer, Vasque és Urbas. Wiesner elmondta, hogy nem világos számára a jogalap, amelyen számon kérhetnének [a szerb] sajtótámadásokat, vagy az egyesületek hangulatkeltő [izgató] tevékenységét stb. Azzal vádolhatnak bennünket, jogosan, hogy a szuverén Szerbia tekintélyét besározzuk, és elveszíthetjük azt a csöppnyi szimpátiát is, amit visszanyertünk. A teendő

az lenne, hogy olyan, indokolható kéréseink legyenek, amelyek Szerbia szuverenitását nem sértik. No, de azt is tudnunk kell, hogy ha valaki határozott ellenérvekkel elutasítja állításainkat, igen előnytelen helyzetbe kerülünk, és erősen gyengülnek majd boszniai pozícióink is.

A beszélgetésen kiderült, hogy a háború már eldöntött ügy: „*Musulín sagt (sic: ohne Beistrich, vagyis: egy szuszra) man sei zum Krieg entschlossen*” (Musulin: 213–214).¹⁵ „*Isten tudja, hogy a nagyurak mindent végiggondoltak-e vagy sem, én nem tartom ezt helyesnek*” – jegyzi meg Wiesner. Elfogadhatatlan a jogkövető, jogértelmező számára minden olyan vád, amelyet nem támogatnak egyértelmű bizonyítékok. Rádöbben, hogy a politikai élet valósága egészen más, 1914 júliusában a Monarchia (és a világ?) már minden szólamban a háborúra hangol (Schagerl: 54).

Wiesner azt javasolná, hogy a Boszniában rezidens szerb alattvalók, illetve a boszniai szerbek ellen tervezett általánosító, megtorló intézkedések helyett, kellő szigorral felelősségre kell vonni mindenkit, aki bűncselekményt követ el, a jogsértő egyesületeket is, viszont kártérítésben kell részesíteni azokat, akik a szenvedő alanyai voltak az erőszakos cselekedeteknek. „*Bizalom és növekvő szimpátia lenne a hozadéka mostani és jövőendő intézkedéseinknek*” – jegyzi fel emlékeztetőjében Wiesner. Bár Musulin elfogadta az írásban is előterjesztett álláspontját, bizonytalan abban, hogy azt figyelembe vennék¹⁶ (Schagerl: 55).

¹⁵ Azaz hogy annál több történt Szarajevóban, mint hogy egy főherceget meggyilkoltak. Egyrészt a trónörökös halálával a horvátok minden reménye szertefoszlott (Musulin anyja révén horvát) egy valamikori független délszláv államalakulat kialakítására. Az sem kétséges viszont, hogy inogni kezd a dinasztia státusa. Van-e, lehet-e ebből egyáltalán kiút?

¹⁶ „Musulin hat das Elaborat unterstrichen. Ob er es auch an die richtige Stelle weitergibt?”

Úgy tűnik azonban, hogy a házon belül csakugyan nincs még egységes álláspont a követendő intézkedések dolgában. Július 7-én Wiesner bekopog a pénzügyminisztérium elnöki irodafőnökéhez további tájékoztatóanyagokért. Paul von Kuh-Crobat¹⁷ bizalmatlan, el kell neki magyaráznia, hogy az új és friss anyagokra azért van szüksége, hogy a lehető legtöbb, összevethető szöveget használjon fel az emlékirat megszövegezéséhez. Lesz, ami lesz, de fontos, hogy pontos munkát adjon le (*das will ich so weit ich kann*), persze a maga esetleges majdani védelmére is gondolva (*was sein muss, wird geschehen, aber unüberlegtes Handeln nur gegen mich*). Egyértelmű, hogy a helyzet végmegoldását a bizottságban mindenki egy Szerbia elleni megtorló háborúban látja, következőképp Wiesner jogérveivel magára marad („*bin ich schon unterlegen*”). A délutáni műhelybeszélgetésen Musulin Wiesner jogi álláspontjára volt kíváncsi, amikor rákérdezett, hogy van-e elég anyaga Szerbia bűnrészességének a bizonyításához. Ami van, az nem elég – jött az egyszerű válasz. Oppenheimer, Vesque és Urbas más véleményen volt. A beszélgetésből és Musulin álláspontjából egyértelműen világossá vált, hogy elvileg már döntöttek (Schagerl: 56),¹⁸ azaz hogy a katonai megoldáshoz várnak érveket.

Nem lévén alternatív szöveg, a közös minisztertanács a bizottság első fogalmazványáról vitázott. Az ülés jegyzőkönyve szerint – amit Hoyos gróf konzuli tanácsos vezetett – Leopold von Berchtold elnökölt, ott volt Stürgkh osztrák, Tisza István magyar miniszterelnök, dr. Ritter von Biliński közös pénzügyér, Ritter von Krobotin tábornok, hadügyminiszter, Freiherr von Conrad, a nagy-

¹⁷ Személyére nem találtam kiegészítő adatot.

¹⁸ „Aus einer Äußerung Musulins entnehme ich, dass man eine kriegerische Lösung für die wahrscheinlichere hält.”

vezérkar főnöke és von Kailer ellentengernagy, a hadiflotta parancsnoka. A jegyzőkönyvet a *Die österreichisch-ungarischen Dokumente zum Kriegsausbruch* első kötetében megjelent 8. számú szöveg alapján közli Krummeich (225–237). Este 8-kor Musulin közli Wiesnerrel, hogy a vizsgálat után egyértelműen megfogalmazott követeléseket várnak, igen szűkre szabott válaszidővel.

Másnap, július 8-án Musulin arra utasítja Wiesnert, hogy méregbe mártott tollal készítse el a Szerbiának átküldhető követeléseinket tartalmazó emlékiratot. Irányadó *direktíva*, hogy a kérdéseinket/kéréseinket a szerbek ne tudják fejfájás nélkül megválaszolni. Rendben van, válaszolja Wiesner, lehet borotvaélesen fogalmazni, de csak annyira, hogy Európa ne értelmezhesse Szerbia szuverenitásába való beavatkozásnak. Wiesner kitartott: „*Ezt csak úgy lehet elkerülni, ha a bizottság a végső megfogalmazáshoz megvárja egy helyszíni vizsgálat eredményét.*” Musulin azonban kiállt egy ilyen elaborátum mellett. („*Musulin besteht aber auf einem solchen Elaborat.*”) Wiesner kötélnek áll, mert úgy gondolja, hogy jobban megcsinálja, mint bárki felületes diplomata (azaz: „*besser ich mache es als irgend einer von den oberflächlichen Diplomaten*”) (Schagerl: 56).

A közös minisztertanácsban „*Mind nagyon harciasak voltak – jegyzi a naplójába Burián István. – Hoyos, akit B[erchtold] az uralk[odó] levelével Berlinbe küldött, ott nekitüzesedett és Szerbiát annektálta. Tisza I[stván] hideg vízzel leöntötte őket, és a valóság alapjára visszavezette. P, az összes körülményeknek mérlegelése alapján, megkövetelte a jóhiszemű dipl[omáciai] lépést. Én mindkét oldalon arra helyeztem a legnagyobb súlyt, hogy a készülő irat konkrét, szigorú és hathatós követeléseket tartalmazzon. Ha ezek teljesíttetnek, nincs módunkban háborút kirozszakolni. Persze itt egy megszűn kell menni a dolgoknak. Ha béke marad, kell: az orosz*

»thorough«¹⁹ megbeszélés, B[osznia]-H[ercegovina] bekebelezése a Szt. I[stván] kor[ona] alá, és mindenekelőtt megegyezés Bulg[áriá]val. B[erchtold] jegyzőkönyvileg megállapította a két, különböző felfogást, és Ischlbe viszi döntés elé...” (Burián: 106–107).

Az ülés jegyzőkönyvének erre vonatkozó szövege értelem szerint: „...a jelenlévők, kivéve a Magyar Királyi Miniszterelnököt [gróf Tisza], azon a véleményen vannak” (Musulin: 223), hogy a tisztán diplomáciai siker, ha az Szerbia megaláztatását jelentené, értéktelen lenne, és ezért olyan igényeket kell támasztani, amelyeket Szerbia előre tudhatóan elutasít, s ami radikális megoldást vonna maga után, ami nem egyéb, mint a katonai beavatkozás” (Geiss I.: Nr. 39/110.; Kummreich: 234).

Tisza elérte azt, hogy az azonnali katonai megoldás mellett kardoskodó von Berchtold nem rohan rögtön a császárhoz, hanem megvárja, amíg elkészíti ő a saját véleményét tartalmazó emlékiratot, és azt felterjeszti az uralkodónak.

„El kell itt oszlatnom egy manapság (is) általánosan elfogadott legendát – írom Alexander Musulin emlékiratának szavaival –, hogy Tisza grófnak a munkaszöveg alap gondolataival összeegyeztethetetlen álláspontja lett volna. Tanúskodom róla, hogy Tisza gróf egészében a fogalmazványt, mint olyant, nem utasította el, ellenkezőleg, pontról pontra megtette szövegmódosító javaslatait, amit a többiek készségesen elfogadtak (szó szerint: die von den anderen Ministern bereitwilligst akzeptiert wurden). Tény például, hogy mindenki előtt Tisza gróf volt az, aki alapevként szögezte le Szerbia területi egységének és szuverenitásának tiszteletben tartását minden, végső helyzetben is. Harmadszorra megjegyzem, hogy ha eltérés van a javasolt szöveg és annak végső megfogalmazása között,

¹⁹ alapos (ang.)

az fokozatosan a miniszterek közötti bizalmas egyeztetéseken módosult; a feltételeket úgy kellett megfogalmazni, hogy azok Szerbia számára elfogadhatatlanok legyenek (die Bedingungen der Note müssen derart formuliert sein, daß sie von Serbien als unannehmbar befunden würden)” (Musulin: 225). Megfontolandó Musulin tíz évvel később nyilvánosságra került önvallomása, mert, ahogy John Keegan tudja, „július 2-án a császár kikötötte, hogy Berchtold nem léphet a Tiszával folytatott előzetes konzultáció nélkül” (Keegan: 115).

Ezekon a bizalmas tanácskozásokon – a külügyi főhivatalnokokon kívül – minden esetben ott volt Burián, és a témától függően, olykor Conrad von Hötzendorf is (Musulin: 248). Albertini példázza az érzékeny 6. pont („6. à ouvrir une enquête judiciaire contre les partisans du complot du 28 juin se trouvant sur territoire serbe; des organes, délaqué par le Gouvernement I. et R. prendront part aux recherches y relatives”) végső megszövegezésének elemzésével, hogy milyen jellegűek voltak ezek a beavatkozások (Albertini I.: 258). A Musulin-csapat megfogalmazását előbb Berchtold alig változtatva pontosította, majd Forgács János kettéosztva (folytatása a 7. pontban) bekeményítette. Amit Albertini nem tudott: Burián báró 17-én du. 5-kor azt táviratozza titkosítva Tisza Istvánnak, hogy „*a szöveg, melyet Musulin Budapestre vitt, még nem tekintendő véglegesnek. Berchtold elfogadta, de Stürgkh, Forgács és magam is túlságosan vízenyősnek tekintjük. Megpróbáltuk kiélesíteni, és így lesz bemutatva a vasárnapi megbeszélésen. A Forgács és általam javasolt leglényegesebb módosítást postán egyúttal megküldöm. Burián*” (Burián: 274–275).

„Nincs visszaút?”²⁰

Burián István – a Felség személye körüli miniszter – július 11-én *titkos* táviratban tájékoztatja Tisza István miniszterelnököt, hogy „*a mai megbeszélés a szövegezéssel foglalkozott, s azt valamennyire előbbre vitte. Hétfőig [július 13-áig] még sok lényeges adalékot várnak, különösen a Sarajevóba kiküldött hivatalos közegetől. Mindnyájan nagyon ragaszkodnak az egyszeri lépéshez Belgrádban, mely már az által, hogy szabott határidőhöz köti a választ, ultimátumszerű jelleget nyer. Berchtold keddre [július 14-re] fog kérni Téged megbeszélésre. Az angol közvélemény előkészítésére vonatkozó észrevételeidet előadtam. Álláspontod természetesen minden tekintetben honoráltatni fog*” (Burián: 274).

Wiesner osztálytanácsos utazott Sarajevóba, hogy a helyszínen tájékozódjon. Július 13-ra várták a jelentését a Ballhausplatzon. Johann Szegő az internet segítségével tájékozódott a pontos adatokkal szolgáló vasúti menetrendről, kiderítve azt, hogy manapság Bécsből Sarajevóba, kétszeri átszállással, 19 óra és 32 perc alatt lehet leutazni. „*Vor einem Jahrhundert, wird' garantiert*” – az utazás nem lehetett ennél rövidebb. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy ha Wiesner doktor 11-én, korán reggel vonatra ült, akkor 12-én déltájban érhetett a sarajevói állomásra. A kérdése az, hogy – 12-e, vasárnap lévén, valószínűtlen, hogy a császári és királyi hatóság készségesen a rendelkezésére állt – mikor volt ideje a hétfőn du. 1 óra 10 perckor feladott távirat (ami egyébként 5 óra tájban ért a bécsi hivatalba) anyagát begyűj-

²⁰ „*Musste es denn sein?*” Tisza István kérdezte a zimonyi vasúti állomáson beszállásra váró és teljes hivatali háznépével hazaköltöző Giesl von Gieslingen bárótól telefonon. „*Igen!*” (Ja!) – hangzott a rövid válasz a vonal túlsó végéről. Belgrádi követünk vonata 26-án reggel érkezett meg a budapesti Keleti pályaudvarra a szerb kormány kézbesítette elutasító válaszával. Giesl: 271. TIKB V. kötet, 677.

teni és megszerkeszteni? A pontosság kedvéért: a távirat második része du. 2-kor indult, és 5:40-kor érkezett (Szegő: 81–82).

A császár és apostoli királyunk vasárnapra, jelentéstételre Ischlbe kérette Burián bárót. Tisza és „a többiek” álláspontjának közelítési esélyeiről érdeklődött. *„Ő Felsége (...) nagy súlyt helyez arra, hogy mielőbb elsimuljon a különbség a Te felfogásod és a többi tényezőké közt, melyet Ő Felsége nem tart lényegbe vágónak... Teljesen átérzi eljárásunk diplomáciai helyes bevezetésének nagy súlyát... Ami a kétszeri (jegyzék, s utána esetleg ultimátum) lépés szemügyre vevő kombinációdát illeti, Ő Felsége azt reméli, hogy eziránt elhatározásodat függővé fogod tenni a hadászati következményekről a legközelebbi bécsi megbeszélésen még nyerendő bővebb tájékoztatástól. Ő Felsége követeléseinknek kibúvót nem engedő garanciákat megállapító szövegezést óhajt...”* – írja a kihallgatásról visszatérő Burián táviratában Tiszának (Szegő: 81–82).

Nem várt helyről, mindenki nagy ijedtségére, kiszivárgott a szigorú titoktartással készülő jegyzék híre. Gottlieb von Jagow német birodalmi külügyminiszter követte el az indiszkréciót azzal, hogy titkos (ganz geheim) táviratban tájékoztatta Flotow római német nagykövetet, hogy a Monarchia erélyes lépésekre (energische Maßnahmen) készül Szerbia ellen, és Berlin nemcsak támogatja, hanem *„szükséges szövetségesi segítségünkre is ígéretet kapott”* (Geiss: Nr. 71./146. Krumeich: 76). Flotow elszólta magát San Giuliano olasz miniszter előtt, aki azonnal „továbbadta” az információt szentpétervári és belgrádi irodáinak. Részleteket is kért a bécsi képviselőtől. Berchtold gróf utasítására ettől fogva megpróbálták kiszűrni a készületről tájékoztató híreket a berlini táviratokból. Ennek ellenére a németek – és mindenki egyébként – mindenről tudtak (Krumeich: 77), mi több, az első vázlat papírra vetésénél egy ideig asszisztáltak is (Tirpitz: 211–212).

Az indiszkrécio forrása Tschirskchy Jagownak július 10-én postázott távirata, amelyben részletesen összefoglalja Berchtolddal folytatott magánbeszélgetésére hivatkozva a július 7-i közös minisztertanács határozatait (Kautsky I.: 92./63–65). Szél fúvatlan nem indul: „*Itt, diplomáciai körökben az a vélemény, hogy a Monarchiát mi biztattuk arra, hogy elfogadhatatlan jegyzéket intézzon Szerbiához, mit több, hogy részt is vettünk volna annak megszerkesztésében...*” – írja Zimmermann helyettes külügyi államtitkár miheztartás végett a londoni, a szentpétervári és a párizsi követeknek. – *Nem vettünk ebben részt, nem is befolyásoltuk az osztrák–magyar álláspontot. A Monarchia a maga választotta úton jár, és több mint egyértelmű, hogy nem is tanácsolhatjuk azt Bécsnek, hogy visszakozzon. Ha mégis megtenné, bent és kint is teljesen elveszítené hitelét*” (Kautsky I.: 153, 209).

Berlinben csakugyan lépésről lépésre követik a bécsi történeteket és elemzik is az összefüggéseit. „*1914. július 14. ... A helyzetünk rémítő. Ha csakugyan háború lesz és a lepel lehull, az emberek teszik, amit tenniük kell veszélyben és inségben. A győzelem lesz a felszabadulásunk. A kancellár úgy gondolja, hogy én elég fiatal vagyok ahhoz, semhogy az ismeretlen, az új, a nagy mozgások megijesszenek. Az ő számára ez a tevékenység ugrás a sötétben, és a legünnepélyesebb kötelesség. Kiderlen [az 1912-ben elhunyt] mindig azt mondta, hogy harcolni kell. Berchtold azt fontolgatja, hogy Poincaré szentpétervári látogatása előtt, vagy utána tegyüik. Előbb jobb; akkor nagyobb esélye lesz annak, hogy Franciaország vas háborús fenyegetésben megrémül és Szentpéterváron kiáll a békéért. Ausztria ma fog erről dönten, de előbb a magyarok be kellene, hogy gyűjtsék a termést. Olaszország Oroszországgal flörtöl. Dél-Tirol osztrák tartomány lenne az ára. A szerződés VII. cikkelye. Valószínű már eldöntötték, hogy semlegesek maradnak. Tehát nem tárgyalhatunk velük előbb [a Szerbiának*

átadott ultimátum előtt]. Mindenről tudnak Szentpéterváron. [Olaszország] ismeri Ausztria helyzetét és tudja az oroszok sikeres bujtogatását a szlávok között; kétségbeejtőnek látja [Ausztria] helyzetét és alábecsüli ennek az elaggott államnak azt a képességét, amely több belső konfliktust tud elviselni, mint bármely más állam” (Riezler: 183).

Conrad von Hötzendorf majd a július 19-i, mindent eldöntő közös minisztertanácson írásban szóvá is teszi, hogy a *vacakolás helyett*²¹ az lett volna (de most egyértelműem) célszerű, hogy pontosan megfogalmazott feltételekkel, szűk válaszadási határidővel menjen az írásbeli megkeresés, bárhogyan is nevezzük azt, s a határidő lejártát azonnal kövesse a mozgósítási parancs. Az indoklása világosan katonás: ne legyen ideje az ellenségnek (akit ismerünk: Szerbia és Montenegró) rákészülni (Gooss: 84–85).

Az ultimátum²²

Friedrich Wiesner osztálytanácsos távirati jelentésének első részét, ahogyan Burián jelezte Tiszának, a várt napon, vagyis július 13-án délután 5 óra tájban vették kézhez a Ballhausplatzon. Nem az a beszámoló érkezett, amit ott vártak, ahogyan az előző fejezetben röviden jeleztem.

²¹ Később, a jegyzék átadásának újabb halasztási hírére (július 18-ról 23-ra), a Kaiser is felhívta a szemöldökét, és ezt a vacakolást kérte volna számon élőben a Monarchia külügyi kabinetjétől.

²² Ide kívánczik, hogy a diplomáciai fogalomtárban az *írásbeli megkeresést* alkalmatlan *ultimátumnak* nevezni, annak ellenére, hogy jellege szerint talán az is lehetne. Galántait követve nevezem magam is inkább *jegyzéknek*, ha módom van rá (Galántai: 97). Kifelé ezt mindenki érti. Befelé szükséges magyarázni. Berchtold külügyminiszter is fontosnak tartja figyelmeztetni belgrádi követünket, hogy a kézbesítésre (július 20-án) átküldött iratot illetékes fülek számára alkalmatlan ultimátumnak nevezni: „Az ön által választott »ultimátum« megjelölés mai belgrádi démarche-unkat illetően annyiban helytelen, amennyiben a határidő eredménytelen leteltét *csak a diplomáciai kapcsolatok*

Zárámondatát az összegező történészek sokáig (a Fischer-vihar kezdetéig mindenképpen) a Monarchia háborúba kezdő felelősségének bizonyítására idézték. Másnap, július 14-én, kedden Wiesner visszaindult, és „*bő (dürftig) anyaggal*” megérkezett Bécsbe. Délután a *Kriegsfabrik*-ban élő szóval is beszámolt. Álláspontja szerint egy objektív emlékiratban vagy vádiratban a begyűjtött anyag csak közvetett bizonyítékként volt értékelhető. Vagyis: „*Das Material aus der Zeit vor dem Attentat biete keine Anhaltspunkte für eine Förderung der Propaganda durch die serbische Regierung. Dafür, daß diese Bewegung von Serbien aus, unter Duldung seitens der serbischen Regierung, von Vereinen genährt werde, sei das Material, wenn auch dürftig, doch hinreichend.*” Nem véletlen, hogy az egyébként szám nélküli táviratot kivonatosan közli a *Weißbuch* (b. d. V. d. U. a. Kr. Seite 33), vagyis a német *fehér könyv*. Az osztrák–magyar *Vöröskönyv* inkább helyszíni (konzuli, követi, tanácsosi) jelentéseket közöl „*a nagyszerb ellenségeskedő magatartásról*”, Wiesner táviratát nem (vö. Gooss: 91).

Így aztán fiókba került a vizsgálat anyaga. Würthle (234) maliciózus megjegyzése szerint: „*Das Dossier war ein Schlag ins Wasser*”; azaz szabatosan: Nem sok vizet zavart.

1928-ban Bernadotte Everly Schmitt amerikai történész megkereste a júliusi válság főbb, még élő szereplőit (Wiesnert, Hoyost, Berchtoldot), és beszélgetéseit 1930-ban kiadta a chicagói könyvklub gondozásában. Rövid interjújában a megkeseredett Wiesner elmondta neki, hogy őt „*(...) félreértik. A vizsgálat alatt összegyűjtött anyag bizonyította a szerb kormány erkölcsi felelősségét a szarajevói me-*

megszakítása követi (a kiemelés sajátom – K. I.), a hadiállapot azonnali beállta nem.” (Eredeti helyén: „Die von Ihnen gewählte Bezeichnung „Ultimatum“ für unsere heutige Démarche in Belgrad ist insoferne unrichtig...” Außenpolitik, VIII., 10521.)

rényletben, de a bizonyítékok nem voltak olyan természetűek, amelyeket a bíróság is elfogadott volna. Ezért ellenezte azok felhasználását egy Szerbia elleni hivatalos eljárásában. Bécsbe való visszatérése után az álláspontját jelentésben is megfogalmazta, de azt a kormány szándékosan figyelmen kívül hagyta...” (Schmitt: 22–23).

Wiesner visszaérkezésének napján a Strudlhofban,²³ a két miniszterelnök részvételével tartott összejövetelen megbeszélés tárgya „a Szerbiához intézendő jegyzék”. „Én nyomat[ékosan] képviseltem – jegyzi be Burián a naplójába –, hogy a mozgósítással ne egyidejűleg kezdődjék a hadiállapot, hogy a lépés ne történjék Poincaré o[roszország]i tart[ózkodása] lefolyása előtt, és hogy a jegyzék, illetőleg a »nyilatkozat« tágabb szövegezést nyerjen.”

A szövegösszefüggésből halkan, de visszacseng Hötzen-dorf vezérkari főnök egy héttel korábbi méltatlankodása. A július 14-i közös minisztertanács viszont „történelmi momentum”, mert ott minden a helyére került. „A mai megbeszélésen, melyen mindkét miniszterelnök (...) is részt vett, teljes egyetértés alakult ki a Szerbiának küldendő követelésekről – írja az összejövetelről készített felségfelterjesztésében Berchtold. (...) Tisza gróf azon fenntartásait, melyeket egy rövid határidejű ultimátummal szemben megfogalmazott, feladta, amikor azokra a katonai nehézségekre utaltam, melyek a késlekedésből fakadnának. Azt is jeleztem, hogy még a mozgósítást követően is lehetséges egy békés megoldás, ha Szerbia az utolsó pillanatban még enged. Tisza ezt követően azt is nyomatékosan kijelentette, hogy a hozzájárulását csak azzal az egy feltétellel adja meg, ha még a tervezett ultimátum előtt egy közös minisztertanács határozatban mondja ki, hogy a Monarchia – kisebb határkiigazításoktól eltekintve – a Szerbia elleni háborúban nem törekszik terület-

²³ A Strudlhof-palotában.

szerzésre. A mai napon rögzített tartalmú, Belgrádban átadandó jegyzék ugyanakkor olyan tartalmú, hogy egy fegyveres konfliktussal kell számolni.”

Tschirschky német meghatalmazott követ Bethmann Hollweg kancellárhoz küldött, ugyancsak július 14-i táviratából: *„Tisza gróf felkeresett ma a Berchtold gróffal folytatott megbeszélést követően. A gróf azt mondta, hogy eddig ő volt az, aki óvatosságra intett, de minden nappal erősödött benne a meggyőződés abban az irányban, hogy a Monarchiának egy energikus fellépéssel kellene bizonyítania életerejét, és a délkeleten tapasztalható tarthatatlan állapotoknak véget vetnie. A szerb sajtó és a szerb diplomaták nyilatkozatai tűrhetetlenek. »Nehezen hoztam meg azt a döntést, mondta a kormányfő, hogy a háborút tanácsoljam, de most meg vagyok győződve annak szükségességéről, és minden erőmmel a Monarchia győzelmét fogom támogatni.«”* (Kautsky: 95–97).

A Tschirschky-táviratot Szógyény Marich berlini nagykövetünk július 16-án visszajelzi: *„Tschirschky úr jelenti, hogy Tisza gróf legutóbbi bécsi tartózkodása idején felkereste őt, és biztosította arról, hogy a kezdetben megfogalmazott valamennyi fenntartását feladta, és az energikus fellépéssel teljes mértékben egyetért”* (Außenpolitik VIII./10296. sz.).

Akkor hát mire várunk? A „közös” döntésre rá kell bólintania külön-külön az osztrák és a magyar kormánynak, a két parlamentnek és a végén a már nagyon fáradt császárnak, apostoli királyunknak. Ami bennünket közvetlenül illet: Tisza István a Házban interpellációra válaszolva²⁴ félig-meddig kitérő választ rögtönöz, a jegyzék szövege ugye még nem végleges, hátra van két kör. *„A kérdés Szerbiával mindenestre tisztázandó. Hogy mi módon, milyen irányban és milyen tartalommal, erre nézve a dolog természeténél fogva, egy ilyen természetű függő kérdésről lévén*

²⁴ Az 1914. július 14-i országos gyűlésen.

szó, nem nyilatkozhatom. Én csak azt vagyok bátor hangsúlyozni ismételten, hogy a kormány teljesen át van hatva mindazon fontos érdekek tudatától, amelyek a béke fenntartásához fűződnek. A kormány nem tartja azt, hogy ez a tisztázás szükségképpen háborús bonyodalomra kell, hogy vezessen. (...) A háború nagyon szomorú ultima ratio, amelyhez nem szabad nyúlni addig, míg minden más megoldási lehetőség be nem zárul, de amelyre természetesen képesnek is kell lenni, amelyet akarni is kell tudni minden nemzetnek és minden államnak, amelyik nemzet és állam akar maradni” (OKN 1910/XXV., 332–337).

Két nappal később Musulin vitte magával Budapestre a munkapéldányt, amelyen azonban a „*vasárnapi megbeszélésig*” (Burián: 108) még mindenki dolgozik. A jegyzék 6. pontjának megszövegezése okozta a legtöbb fejtevést. Musulin első megfogalmazásában a feltételezett szerbiai résztvevők bűnrészességének vizsgálatában a szerb hatóságok és a Monarchia bünyügyi nyomozóinak együttműködése volt a feltétel. Ezen a szövegen Berchtold annyit módosított, hogy a szerb hatóságoknak a Monarchia nyomozói szakmai segítségét ajánlotta volna fel. Musulin ilyen értelemben át is fogalmazta a szöveget. Ezt a szöveget a szerb kormány még el is fogadhatta volna. Forgách fogalmazta át követelésre az osztrák jelenlétet és önálló vizsgálati lehetőséget (6. és 7. pont) (Albertini I.:258).

Július 19-én (a szarajevói gyilkos merénylet harmadik hetének a végén járunk!) Berchtold magánlakosztályában (*Strudlhof* – Tallóczy „Strudelhofnak” írja, éttermének sejthetően pompás almás rétesére utalva!) a közös minisztertanács – amelyre a résztvevők konspiratív, külön-külön érkeztek, egyik sem hivatali járművel (Albertini 259) – elfogadta az ultimátum *jellegű* (formai értelemben nem volt az) jegyzéket, amelyet Berchtold bejelentése szerint július 23-án délután adnak majd át a

szerb kormánynak. A minisztertanács jegyzőkönyvbe foglalta Tisza külön szabott feltételét, hogy a Monarchiának nincsenek területszerzési szándékai Szerbia rovására. Közös akarat az is, hogy azért, ha már ott vagyunk, akkor lefaragnánk a Balkánon veszélyesen túlsúlyossá lett Szerbia területéből határkiigazítás címén valamenynyit, leginkább Bulgária, de Görögország, Albánia és esetleg Románia számára (a Timoc völgye). 1914. áprilisi levelében a Monarchia bukaresti meghatalmazott minisztere, Czernin gróf először említi mint kedveskedő lehetőséget Bulgária és kompenzációként Románia számára (Außenpolitik VII.: 9544. sz.).

Hötzendorf vezérkari főnök azon is elgondolkodott, hogy területet ugyan nem, de egy hídfőt azért kikanyaríthatnának Szabács elfoglalásával a Száván (Außenpolitik VIII.: 10593. sz.). *„Elhatározták, hogy 23-án átadják Belgrádban a démarche-ot, 48 órás határidő szombatig, elmegy a követ, s mához egy hétre mozgósítanak, ami 16 napig tart. Felteszik, hogy Szerbia nem fogja teljesíteni a kívánságokat”* – jegyzi naplójában július 19-re (a tanácson részt vevő Biliński pénzügyminiszterre hivatkozva) Tallóczy. *Semmiféle kibúvó nincs. Ugyanakkor kimondják a kivételes állapotot Boszniában, Horvátországban, Dél-Magyarországon és Erdélyben”* (Tallóczy IX./7.: 870. Gooss: 88).

A *démarche* átadási napjának kiválasztása külön kis történet.

Burián javaslata szerint be kell várni vele a cár meghívására Szentpéterváron vendégeskedő francia elnök és miniszterelnöke látogatásának elutazási napját, ami az útiterv szerint július 24. lehet. Raymond Poincaré francia elnök és René Viviani miniszterelnök július 20-án

du. 2-kor érkeztek meg Kronstadt (oroszk kikötőváros a Finn-öbölben) kikötőjébe, és 23-án este 10-kor hajózná be. 25-én délelőtt kikötne Stockholmban, 27-én kora délután Koppenhágában, és 31-én délután 4-kor érkezne Dunkerque-ben francia földre. Paul Behrnacke ellentengernagy tájékoztató távirata július 21-én Jagow német külügyminiszternek (Kautsky I.: 153, vö. Viviani 74–90). Az elnöknek útközben kell megtudnia a békebontó hírt, elkerülendő egy alkalmasint közvetlen, azonnali hivatalos francia–oroszk állásfoglalást (Gooss: 86–87). Persze az oroszok és a franciák is, mint mindenki, tudtak a készülő jegyzékről, de azt nem tudták, hogy *a háborús változat ment át* a véglegesítő minisztertanácsi ülésen.

A vendégeskedés egy jóval korábban egyeztetett családi látogatás volt, amelyre Viviani frissen kinevezett miniszterelnök alkalmi meghívást kapott. Politikáról nem esett szó vendéglátó és vendége között. A követi jelentésekből azonban Bécsbe is eljutott annak a híre, hogy a Téli Palotában szervezett *cercle*-en, „...július 21-én: a cári udvarnál akkreditált külföldi követek és nagykövetek diplomáciai fogadásán Poincaré jóvátehetetlen [politikai üzenetként is értelmezhető – K. I.] figyelmetlenségeket követett el. Hiába tagadta azokat később...” Poincaré ezen az ominózus fogadáson Spalaiković szentpétervári szerb követhoz a következő szavakat intézte: „*Ne féljen semmitől, Szerbiának komoly barátai vannak Franciaországban.*” A Monarchia követével, gróf Szapáryval ugyanakkor – enyhén szólva – megfontolatlan hangon beszélt. Szazonov és Miklós nagyherceg, a háborús párt két vezére előtt pedig úgy nyilatkozott, hogy „*Franciaország kész eleget tenni valamennyi kötelezettségének*” – írja a bennfentesnek számító Henri Pozzi (Pozzi: 35–36).

Pozzi Poincarét idézi: „*Megemlítettem a követnek, hogy Szerbiának vannak Oroszországban olyan barátai, akiket*

kétségkívül felháborítana, ha a szerbekkel szemben erőszakos eszközöket alkalmaznának. Ez sajnálatos bonyodalmakra és komoly válságra vezethetne a Balkánon, annyiival is inkább, mert Európának egyéb oroszbarát hatalmai is elítélő álláspontra helyezkednének.” A pontos idézet: „Lorsque je passe devant le ministre de Serbie, N. Spalaïkovich, je lui demande quelles nouvelles il a de Belgrad: »Très mauvaises«, me dit-il vivement. Je lui reponds: »J’espère bien qu’elles s’amélioreront. La France, en tout cas, fera ce qui dépendra d’elle pour éviter des conflits.«” Vagyis: Milyen hírei vannak Belgrádból? – kérdezte a francia elnök Belgrád pétervári nagykövetét. Rosszak! – volt a válasz. A kulcsmondat: „Bízom benne, hogy jobbak is lesznek. Franciaország mindenképpen megtesz minden tőle telhetőt a konfliktus elkerülésére” (Poincaré: 255). Pozzi, hibásan, az emlékirat 254. oldalára küld!

A *démarche* szövegét – nagy titokban – július 20-án (még azelőtt, hogy az uralkodónak bemutatták volna!) átküldték belgrádi meghatalmazott miniszterünknek, Giesl bárónak.²⁵ A litografált változaton Musulin osztálytanácsos kézírása: „*Letzte definitive Fassung vom Sonntag, den 19. Juli.*” Azaz: Utolsó, végleges változat... (Gooss: 101). Az Ischlben pihenő Ferenc Józsefnek csak 21-én reggel terjesztette fel Berchtold külügyminiszter, akit a kihallgatásra elkísért Hoyos gróf. „*Berchtold Ischlbe utazott a szöveggel*” – jegyzi naplójába július 21-én Burián (Burián: 108). A császár kabinetirodája különben táviratilag 20-án du. fél 1-kor megkapta, s ezt az irodafőnök Franz Schiresl

²⁵ Wladimir Rudolf Karl Freiherr Giesl von Gieslingen (1860. február 18.–1936. április 20.) lovassági tábornok, 1913. november 13-tól a Monarchia belgrádi meghatalmazott minisztere.

von Perstorff báró nyugtazza is, másnap terjeszti fel személyesen Berchtold gróf. *Július 22-i dátummal* megkapták a berlini, római, párizsi, londoni, szentpétervári és konstantinápolyi cs. és kir. nagykövetek is. A jegyzék eredeti (francia nyelvű) változata a *Rotbuch* 7. dokumentuma. (Magyar fordításban: *Vöröskönyv*: 7./14–16.)

Nem értem a *konspirációt* a jegyzék történetében.

Július 17-én (még útközben) Forgách János gróf részletesen elmesélt mindent Stolberg hercegnek,²⁶ a bécsi német követség tanácsosának. A hitelesítés és az átadás forgatókönyvét, meg – Berchtoldot idézve – azt is, hogy mekkora csalódás lenne, ha a szerb kormány elfogadná a jegyzékben megfogalmazott követeléseket. Stolberg herceg azonnal megtelegrafálta bennfentes hírként – hivatkozásokkal – a külügyminiszterének Berlinbe. A távirat 18-án kora délután érkezett be a Wilhelmstrasséra (Kautsky I.: 65./118–119). A Kaiser kabinetirodájába (a központi távirati hivatal iktatókönyve szerint 18-án este fél 8-kor) Jagow üzeni meg, hogy „*az osztrák–magyar démarche e hónap 23-án lesz átadva*” (uo. 69./123).

Ugyanezen a napon keltezett táviratában a német haderő vezérkari főnöke²⁷ Bécs katonai szándékainak némely részletéről tájékoztat a Wilhelmstrasséra: „*Lévén, hogy Conrad tábornok pihenőszabadságon van, Kagenack, Höfer tábornoktól*²⁸ *tudta meg, hogy Szerbia ellen hat hadtestet vetnének be, és hogy Galíciában még semmit nem történt. Ha az oroszok támadnának, hagyják Szerbiát, és átcsoportosítanak a főellenség ellen Galíciába. Elfogadható tervezet. Ha*

²⁶ Wilhelm Prinz zu Stolberg-Wernigerode (Hannover, 1870. július 23.–Hannover, 1931. január 23.) német diplomata.

²⁷ Georg Friedrich Wilhelm Graf von Waldersee (1860. szeptember 1.–1932. szeptember 7.), a német 8. hadsereg vezérkari főnöke az I. világháborúban.

²⁸ Franz Ritter Höfer von Feldsturm (Komotau, 1861. július 9.–Bécs, 1918. január 22.) altábornagy, a vezérkar főnökének helyettese.

csakugyan így gondolják, akkor – véleményem szerint – ne tervezünk rá az osztrák katonai intézkedésekre, mert: 1) a részleges mozgósítás mindig zavart kelt mindkét oldalon; 2) időigényes az ellenségtől való elszakadás; 3) Bécsben nem számolnak Szerbia megszállásával, ha az állásaik – ami elképzelhető – Szerbia déli részén lennének, Niš közelében, késő dönteni, az átcsoportosítás sokáig elhúzódik” (Kautsky I. 74./130).

Iacta alea est

Burián jubilál: „Júl. 24. Közzé lett téve. Megoldódott a sors kereke. Ha veszély van a dologban, azt nem mi csináltuk; az úgysis kikerülhetetlen. Minden oldalon csak fokozódhatott.”

„Nagy zivatar volt Budapesten, állítólag megingott gróf Andrássy Gyula szobra a parlament előtt, a középkorban ómennek tekintették volna. Ciklon volt Fiumében is. Ezzel kezdik rendesen a krónikások a háborúk leírását... A külügy igen helyesen közzétette a démarche-ot. Jobbára ismertem már; sőt, tudtam a tartalmát is. Igen concise és határozottan van tartva. Kibújni alóla: vagy igen, vagy nem. (...) Hoyos az angol követség titkárával beszélt, azok a 48 órás határidőt keveslik. Pedig éppen ez a jó benne.

Most aztán megkezdődött az aprólékos munka: fegyverek, szénszállítás beállítása stb. Potiorek száz policistát kér Ausztriából és Magyarországról, szóval várjuk a holnap estét. Egyébként Boszniában a kivételes rendszabályok életbe fognak lépni akkor is, ha nem lesz háború... Fene egy kis ember ez a Potiorek, betiltotta a Bosnische Post külön kiadását, mert ő nem tudott a démarche-ról. Stürgkh megküldte tegnap az osztrák hivatalos könyomatos útján táviratilag a démarche-ot, de mert ő nem kapta meg, telegrafált Stürgkhnek. Erre mi táviratoztunk, hogy miként történt. Biliński, s mi sem kaptuk meg. Biliński a július 19-i miniszteri tanács határozatából külön

curírral megküldte neki titkos levélben a határozatokat, s most apprehendál. Ez lesz a vezér!” (Tallóczy IX./7. 877–878).

Tisza igen sifírozott, kiemelten bizalmas (Ciffre-Streng geheim) táviratot küld Berchtoldnak július 24-én (Budapest, den 24. Juli 1914. Aufg. 12 Uhr 50 M. p. m. Eingetr. 3 Uhr 30 M. p. m.): „*Mobilisierung. Ich bitte Euer Exzellenz nötigenfalls auch in meinem Namen zu betonen, daß im Falle keiner befriedigenden Antwort Serbiens die unverzügliche Anordnung der Mobilisierung unbedingt notwendig wäre. Jedes diesbezügliche Zaudern wäre mit verhängnisvollen Folgen verbunden.*” Értelem szerint: „*Mozgósítás. Kérlek, uram, ha szükséges, az én nevemben hangsúlyozni, hogy abban az esetben, ha Szerbia válasza nem lenne kielégítő, feltétlenül szükséges a mozgósítás halaszthatatlan elrendelése. Minden halogatás katasztrofális következményekhez vezetne.*”

Conrad is táviratozik (Wien, den 24. Juli, nachts 12 Uhr): „*Ich erhalte soeben (12 Uhr nachts) die telegraphische Meldung, daß in Šabac heute 4 Uhr nachmittags die Mobilisierung proklamiert wurde. Diese Meldung kam sowohl vom Korpskommando in Zagreb als vom Gendarmerie-Flügelkommando in Mitrovica. Serbien scheint also das Ultimatum mit der Mobilisierung zu beantworten. Dies erfordert unsererseits sofortiges Handeln und erachte ich dafür, daß auch unsererseits die Mobilisierung sofort, also nicht am 26., sondern schon am 25. befohlen werde. Erster Mob[i]lisierungstag hätte der 28. zu sein. Ich sende vorliegendes Schreiben zunächst an den Kriegsminister... (gez.) Conrad, G. d. I.*” Vagyis: „*Éjjélkor távirat-üzenetet kaptam, hogy Szabácsban ma délután 4-kor kihirdetik a mozgósítást. A mitrovicai csendőrszárny-parancsnokság jelentette a zágrábi hadtestparancsnokságra. Úgy tűnik, hogy Szerbia az ultimátumra mozgósítással válaszol. Ez bennünket arra sűrget, hogy azonnal rendeljük el a mozgósítást, és nem 26-án, hanem már 25-én. Az első mozgósítási nap 28-a lehet. Ilyen értelemben írok egy levelet a hadügyminiszternek.*”

„Július 25. Szerbia kábult. O[rosz]ország még visszattartja dühét, Franciaország szitkozódik, Angolo[rszág] baljósokat zeng, Németország lelkesen velünk van, Olaszország kertel,²⁹ Románia konceptusát keresi. Bulg[ária] ujjong, Töröko[rszág] csendesen élvez. Görög[ország]? – Pašić kedvezőtlen választ adott Gieslnek, ki Belgrádot az egész követséggel elhagyta. Már 3 órakor elrendelték a szerb sereg mozgósítását. – A király Ischlben szintén kiadta a mozgósítási parancsot. Úgy látszik, 2 óráig békés volt Belgrádban a hangulat, s azután valószínűleg pétervári jelszóra átfordult. Egész Európán mint vihar zúg végig lépésünk, melyet igazán a végzet diktált nekünk” (Burián: 109).

A műhely megtette a magáét?

Tallóczy Lajos összegez sátorbontás előtt: „Jakab napja [július 25.]. Itt, s Szarajevóban az úgynevezett közvélemény nagy része nem hiszi, hogy háború lesz, s a démarche-ot nem tekintik komolynak. Itthon mindenképpen verekedni akarnak. Ma egy Reuter-sürgöny mondja, hogy Oroszország a határidő elhalasztását kéri, öreg hiba lenne, hacsak 24 órát engednék is. A bizalom a mi esélyünkben amúgy sem sokkal feljebb áll a Balkánon a fagypontnál, még ez volna azután szép diverzió! Az úgynevezett döntő körök idegesek: Krobotin láthatatlan, Berchtold felutazott Ischlbe, s hatra várja a választ, Biliński, akit tegnap délután fogadott a Felség, nemkülönben.

²⁹ Lichnowsky német követ tájékoztatja Jagowot arról, hogy olasz kollégái bizalmas beszélgetésen elmondták, hogy az olasz kormány számára rendkívül nehéz részt venni egy osztrák–szerb konfliktusban. Olaszországnak komoly kereskedelmi kapcsolatai vannak Szerbiával, semmi érdeke nincs abban, hogy ezeket Ausztria összekuszálja. A háború közvetlen ellentmondásban van az olasz érdekekkel, és ez csak akkor képezheti megfontolás tárgyát, ha megfelelő kompenzációkat kap. Kérem, kezeljék ezeket a megnyilatkozásokat bizalmasan. 23-án du., 1.21. Másnap este 6-kor Jagow leküldte Tschirschkynek.

Itthon a magyar parlament tegnapi ülése imponált, a menageria mégis összetart, s kell is összetartani, különben ekvissz valamennyiünket az ördög. (...) Ma hűvös idő jár, az eső lehűtött mindenfelé, a ciklon tönkretette a gyümölcsöst és szőlőt, sok helyen.

Délután 3:20. A Reuter-távirat természetes csak banksürgöny! Torsch bankár tudatja Kuh osztályfőnökkel, aki unokaöccse, hogy a prágai Zsionovsztenk fiókja Belgrádból sürgönyözött, hogy Szerbia engedni fog, de tiltakozik! Ez ügyes balkáni fogás, mert ha mégis bevonulunk, amit notandum bene meg kellene tennünk, akkor Európa előtt ordíthatják: Íme, hódítani akarnak! Szóval a Pašić-féle kibúvó az, amit én vártam. Ezt mindjárt megsürgönyözték Ischlbe, különben lehet, hogy ez is csak börze-sürgöny, hanem szerb szempontból a legügyesebb. Egyébként nem ideges már senki, csak akiknek a háború technikájával dolguk van. Már délután hozzák a lapok, hogy a szerbek engednek... Most már az a kérdés, hogyan fogunk mi manővrózni... Mindenesetre erkölcsi sikerünk lesz, de az nem elég. Az egész csak azt mutatja, hogy Oroszország és Franciaország nem akar háborút. Most minden esetre ve-rekedni kellene, ha csak egy kis szálat találunk is a szerbek nyilatkozatában.

Fél 5. Buriánnak írtam egy üdvözlő levelet. Eljött maga. Még nem olvasta az esti lapokat... Ha béke lesz, a balkáni államokat be kell vonni. Románia, Bulgária, Görögország odalenn a mienk. Az oroszok ezt nem felejtik el, mert ez mégis pofon. Persze abból indult ki, hogy valaki nem ugrik ki a hámból. (...) Ámde időközben Kuh beszélt Kinskyvel, Berchtold egyik kabinet-i emberével, aki azt mondta, hogy ha a szerbek elfogadják a feltételeket, akkor a magyarázat mindegy, s mégsem indíthatunk háborút, ez gondolkodóba ejtette Buriánt! Ha a szerbek elfogadják a feltételeket, hogyan fogjuk mi azokat végrehajtani? (...) Ez is nagy kérdés. (A hivatalos válasz csak nyolc órára lesz itt.) (...) Egy kissé lehűtötte a kedélyeket a

hadügyminisztériumnak egy átirata, amelyben jelzi, hogy mozgósítás esetére a VI. hadtest 3 hónapon át 1100 millióba kerül. Ezek rémszámok, összesen van 16 hadtestünk. Így várjuk mi a döntést kétség és remények között. (...)

Ma megalakult délelőtt 10 órakor az úgynevezett Kriegs-überwachungscomission (háború-felügyeleti bizottság) a hadügyminisztériumban. Elnök Schleier altábornagy. Volt itt vagy húsz ember. A referense Kárpáthy, ügyes vezérkari őrnagy. Mint minden komissziónál, össze-vissza beszélnek. Valami Swoboda nevű belügyminiszteri Hofrath, a Staatspolizei főnöke, furcsa egy típusa a Beamternek, lélektani személy. (...) A magyar, hasonló hadfelügyeleti bizottságnak mi közösek formálisan szintén tagjai vagyunk. A magyar bizottság ugyan tagja, fiókja ennek, de azért a paritást óvni kellett... Minthogy a mozgósítás csak holnap lesz, esetleg ma este elmegyek Ischlbe. (...) Holnap is megjelenik a manifestum,³⁰ ezt egy Matscheko nevű udvari tanácsos fogalmazta.”

„Július 28. Megbeszélések a külügyben, délután Krobatinnal és Konráddal. Lépek, hogy Oroszország magatartása minél előbb tisztázódjék. Aug. 1-ig várjuk, O. mozog, addig a mozg. csapatok rognadeja még lehetséges éjszak felé. Ha addig nyugalom, úgy teljes erővel Szerbiára fekszünk. S azután esetleg O.-nak állunk rendelkezésére. Fő pedig, a mozgósított O[roszország]al nem fogunk többé farkasszemmel nézni, hanem hadat üzenünk, Németországgal együtt. A hadüzenet megtörtént” (Tallóczy IX./7).

Burián egy nappal előbb tájékoztatja Tiszát a végső elhatározásról: „Július 27. Elhatározottat holnapra a hadüzenet. O[rosz]szág állásfoglalása teljesen kétes még. Hatunk reá avval, hogy Szerbiát illetőleg területi désinteressement-t ígérünk. Olaszországgal nehézség adódott, mert ideiglenes megszállás esetére is kompenzációt akar a § 7. alapján. Továbbá

³⁰A (július 28-i) *Reichspost* közli a manifestumot, a szerb hadüzenetet és a szerb mozgósítás híreit.

kezdí fessegetni, hogy mi támadók lévén, a defenzív szerződés kötelezettségei nem állnak be. Tárgyalom ezeket B[erchto]ldd[al]” (Burián: 109–110). „...hassál oda – válaszol Tisza István –, hogy el ne siessük az Oroszország elleni mozgósítást. Persze a Bécsbe beérkező összes információk alapján kell e kérdésben dönteni, s e percben nem tudhatom, nem vagyok-e már több tény birtokában, mint én, de eddigi impresszióm az, hogy Oroszország magatartása nagyon bizonytalan, és kíváltk ha azt tudjuk, hogy Németország nyomban akcióba lép, amint Oroszország fenyeget vagy mozgósít, bátran várhatunk. Idő előtti mozgósítással magunkat hozzuk impasse-ba. Mi a Te impressziód az eddigi külföldi hírekről? Én egészben nagyon meg vagyok a dolgok alakulásával elégedve, csak jól játsszuk meg a partie-t.”³¹

A *Kriegsfabrik* tehát megtette a magáét. Ami ez után következik, az egy más történet.

Irodalom

- Albertini, Luigi 1942/1943: *Le origini della guerra del 1914*. I–III.
 Burián István báró 1999: *Naplói 1907–1922. Távirati könyvei 1913–1915*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában, Budapest.
 Gieslingen Giesl von 1927: *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*. Berlin.
 Gooss, Dr. Roderich 1919: *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges*.
 Kautsky, Karl von 1919: *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch*. Bd. I.
 Keegan, John 2010: *Az első világháború*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
 Krumeich, Gerd 2014: *Juli 1914. Eine Bilanz. Mit einem Anhang: 50 Schlüsseldokumente zum Kriegsausbruch*.
 Musulin, Freiherr von 1924: *Das Haus am Ballplatz*. Verlag für Kulturpolitik, München.

³¹ Tisza levele Buriánhoz, 1914. július 26. MREZSLT 44. a. fond Tisza István iratai 20.90. – 44. a. 23.75. – 44. a. 23.76. – MREZSLT 45. fond Burián István iratai 30. 10–11.

- Paléologue, Meurice é. n.: *A cár országa a nagy háborúban*. I–III. Genius, Budapest.
- Poincaré, Raymonde 1936: *L'Union Sacrée*. Plon.
- Pozzi, Henri 1936: *Századunk bűnösei*. Dr. Marjay Frigyes kiadása.
- Rauchensteiner, Alfred 1994: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich – Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Második kiadás. Graz–Wien–Köln.
- Riezler, Kurt 1972: *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*.
- Schagerl, Brigitte Mai 2012: *Im Dienst eines Staates, den es nicht mehr geben sollte, nicht mehr gab, nicht mehr geben durfte. Friedrich Ritter von Wiesner*. Diplomat, Legitimist und NS-Verfolgter. Wien.
- Schmitt, Bernadotte Everly 1930: *Interviewing the Authors of the War*. OSZK. Néhaj dr. Tallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenografált részének átírása. IX. csomó, 6. és 7. füzet.
- Tirpitz, Alfred von 1920: *Erinnerungen*. Leipzig.
- Viviani, René 1923: *Réponse au Kaiser*. Paris
- Würthle, Friedrich 1978: *Dokumente zum Sarajewoprozess*. Wien.

Mező Ferenc

LÉLEKTANI HADVISELÉS AZ I. VILÁGHÁBORÚ TÜKRÉBEN. A LÉLEKTANI HADVISELÉS KORSZAKVÁLTÁSA¹

Noha a lélektani hadviselés a háborúnak (s tulajdonképpen: a békének) ősidőktől alkalmazott eszköze, mégis, szervezetileg is önálló, tervezett lélektani hadviselést az I. világháborúban tapasztalhatunk elsőként: a háborús propaganda formájában. Az I. világháború nemcsak az újszerű fegyverzet szempontjából volt egészen más, mint a korábbi háborúk, hanem a tervezett pszichológiai műveletek tekintetében is. 1914-től világszerte jönnek létre olyan szervezetek, amelyeket napjaink lélektani hadviselési ismeretei, szervezetei alapjainak tekinthetünk. E szervezetek és tapasztalataik aztán nagy hatással lettek mind a II. világháborús, mind napjaink lélektani hadviselési gyakorlatára (például: napjainkban minden NATO-tagországban működni kell katonai lélektani műveletekre szakosodott csoportnak, szervezetnek). Felmerül mindezzel kapcsolatban néhány kérdés: Mit értünk lélektani hadviselésen? Mit takar ez a fogalom? Hogyan alakult ki ez a fogalom, s milyen többé-kevésbé szinonim kifejezései vannak (pl. propaganda, PSYOPS, MISO)? Miért jelentett fordulópontot az I. világháború a lélektani hadviselés szempontjából? Miben különbö-

¹ „Az első világháború információtörténetéhez” műhelykonferencián (Szeged, 2014. október 8.) elhangzott előadáshoz írt tanulmány (Mező, 2014a).

zik az I. világháború előtti és utáni lélektani hadviselési terminológia, technológia, szervezeti struktúra? Mit hoz a jövő ebből a szempontból? Miközben – a hadak útján, a pszichológia ösvényein és a történelem útvesztőiben – e kérdésekre keressük a választ, célszerű elgondolkodni a lélektani hadviselés etikai, jogi aspektusairól is!

Korszakváltás a lélektani hadviselés fogalma tekintetében

A „lélektani hadviselés” kifejezés (angolul: psychological warfare, rövidítve: PSYWAR; franciául: guerre psychologique; németül: die psychologische Kriegsführung; olaszul: operazione psicologica; oroszul: психологическая война – Szabó, 1995: 813) az I. világháború propaganda tapasztalatai alapján 1920-ban született. Kialakulásának és továbbfejlődésének története a következő évszámokhoz és terminológiákhoz köthető:

1662: a „*propaganda*” kifejezés első megjelenése. A szó a latin „terjeszteni” jelentésű „*propagare*” szóból ered. A lélektani hadviseléssel foglalkozó szakirodalomban gyakran előforduló „*propaganda*” elnevezést először Rómában, 1622-ben a Congregatio de Propaganda Fide (Hitterjesztési Kongregáció) című, a missziós tevékenység erősítését célzó egyházi műben használták (Smith, 1995). A kifejezést a világi propagandatevékenységre is használják az 1790-es évektől fogva, s negatív konnotációja a 19. század közepén alakult ki, amikor a politikai szférában is használni kezdték. Végül a lélektani hadviseléssel rokon „*propaganda*” kifejezés a náci és a kommunisták túlkapásai miatt visszaszorult az idők során.

1920: a „*psychological warfare*” (lélektani hadviselés) kifejezés születése az I. világháborús tapasztalatok alap-

ján valósulhatott meg. A „psychological warfare” kifejezést angol nyelven 1920-ban J. C. Fuller angol történész, katonai elemző alkalmazta először (Daugherty, 1976, 1982). Szélesebb körben csak 1941-ben, egy náci propagandával foglalkozó szöveg révén vált ismertté (Farago–Gittler, 1942). A „lélektani hadviselés” politikai értelmezése a hidegháborús korszakban terjedt el, s a szembenálló világrendszerek között zajló szisztematikus lázító (egy adott politikai, gazdasági és ideológiai rendszerrel szembenállásra készítő) tevékenységre vonatkozott (Pix, 2005). Politikai aspektusból a propaganda kifejezéssel áll szoros fogalmi kapcsolatban – lásd például az 1955–1991 között a közép- és kelet-európai szocialista országok védelmi katonai-politikai szervezeteként működő Varsói Szerződés országainak hadseregeiben a „speciális propaganda” fogalmát és tevékenységét. A „lélektani hadviselés” katonai szakkifejezésként a *Hadtudományi Lexikon* (Szabó, 1995: 812–813) szerint a következőt jelenti: a lélektani hadviselés „a harctevékenységek sajátos formája, amelyen térben és időben meghatározott cél (harcászati, hadműveleti, hadászati) elérése érdekében, tartalmában és módszerében részletesen kimunkált, az erre a célra létrehozott és felkészített katonai (esetenként polgári) szervezetek által kifejtett tevékenység értendő, amely tartalmát tekintve alapvetően a szembenálló ellenséges csoportosítás személyi állományára és háterszágára (lakosságára) irányul azzal a határozott céllal, hogy eltántorítsa őket a további fegyveres küzdelemtől, megadásra, dezertálásra készítve az állományt, aminek következtében az ellenség harcoló csapatainak harc képessége megóvható, és az alkalmazó szempontjából a harcselekmények kedvezően befolyásolhatók”.

1945: a „psychological operations” (lélektani műveletek) kifejezés megjelenése. A pszichológiai műveletek (psycho-

logical operations) kifejezést E. M. Zacharias (az USA tengerészetének századosa) használta először a japán katonák átadásakor (Zacharias, 1946; Daugherty, 1976; Knezović–Milković, 2007). A kifejezés az 1960-as évektől nemcsak az USA katonai terminológiájában, hanem világszerte is elterjedt – s a NATO-doktrínának is részévé vált (lásd: AJP-3.7, illetve AJP-3.10.1). A „lélektani hadviselésről” „lélektani műveletekre” történő váltás oka többek között, hogy e műveletek már nemcsak az ellenséges csoportra, hanem semleges vagy baráti csoportokra is irányulhatnak, akikkel szemben a PSYOPS alkalmazók nem kívánnak „hadviselést” folytatni, műveleteket azonban folytathatnak. Ezenkívül: a „lélektani hadviselés” napjainkban inkább politikai-ideológiai jellegű beavatkozásokra célzó kifejezés, míg a „lélektani művelet” elvileg ideológiamentes, katonai tevékenységre utaló terminológia (Bolgár, 2005; Mező, 2014b).

2010: a „*Military Information Support Operations*” (MISO, katonai Információs Támogató Műveletek) kifejezés megjelenése. Az USA Védelmi Minisztériuma a „psychological operations” (PSYOPS) kifejezést a „*Military Information Support Operations*” (MISO) névre cseréli (JP-3-13.2. *Military Information Support Operations*). A MISO elsődleges feladata: a (külföldi) célközönség percepciójának, attitűdjeinek és viselkedésének befolyásolása (cél: ezek alakítása, megakadályozása, a motiválás és a meggyőzés) az USA és a multinacionális partnerek céljainak megfelelően.

Korszakváltás a lélektani hadviselés szervezeti keretei terén

A lélektani hadviseléssel rokon PSYOPS történelmi előzményeit tekintve Pix (2005) három nagyobb korszak megkülönböztetését veti fel, s a korszakolást a lélektani hadviselés/lélektani műveletek tekintetében meghatározó változásokat hozó eseményekhez köti. E korszakok a következők:

1. *A lélektani hadviselési tevékenység intuitív korszaka (az őskortól 1914-ig tartó időszak).* A korszak elnevezésében az „intuitív” jelző arra utal, hogy noha egyes szerzők – például Szun Cu, Plutharkhosz, Sextus Julius Frontius, Machiavelli, Zrínyi Miklós, Clausewitz és mások – műveiben, hadvezérek cselekedeteiben meg-megjelenik a lélektani műveletekkel rokonítható eszmék és (hadi) cselekedetek néhány eleme, ezek alkalmazása azonban még inkább ötlet- és alkalomszerű, nem pedig szisztematikus rendszerbe foglalt, illetve ebben a korszakban nem volt elkülönített szervezet, mely tudatosan tervezte-szervezte volna a lélektani hadviselési tevékenységet. Mindehhez hozzátehetjük, hogy nem volt meg a tevékenység tudományos háttere sem (csak az időszak vége felé, 1879-ben alakult meg Wilhelm Wundt pszichológiai laboratóriuma Lipcsében, s ettől a dátumtól datáljuk a modern pszichológia létrejöttét).

2. *A lélektani hadviselés kialakulásának időszaka (1914–1945, az I. és a II. világháború közötti terminus):* ez a lélektani hadviselés kialakulásának és kiteljesedésnek kora. Önálló, gondosan tervezett lélektani hadviselést elsőként az I. világháború során tapasztalhatunk a háborús propaganda formájában. E propaganda a saját lakosságot, a világ közvéleményét és az ellenség katonai erőit és háterszágát egyaránt célozhatta. Ekkoriban morális

szempontok figyelembevételével egyik fél sem korlátozta saját lehetőségeit: „a katonai cél szentesítette a lélektani eszközt”, mondhatnánk Machiavelli után szabadon. A korábbi intuitív próbálkozásokat tehát fokozatosan váltották fel a valóban szisztematikusan végzett lélektani műveletek, kialakultak a lélektani hadviselés legfontosabb módszerei, szervezetei, s megteremtődött az alapvető elméleti háttér is. Az úttörő munkát az Antant hatalmak (Anglia, Franciaország és a körükre csoportosuló országok), elsősorban az angolok végezték. Szigorúan az I. világháború időszakához kötődő lélektani hadviselést megvalósító szervezetek például (Mező, 2014b):

1914: a brit külügyminisztériumon belül létrejön a Háborús Propaganda Hivatal (*War Propaganda Bureau, WPB*). Célja: röplapterjesztés a semleges országokban. Többek között olyan irodalmi tehetségek dolgoztak itt, mint Arthur Conan Doyle, Rudyard Kipling, H. G. Wells!

1915: Franciaországban létrehozzák a hadügyminisztérium vezetése alatt működő „*Service de la propagande aérienne*”-t (a „Légi propaganda szolgálatot”), melynek segítségével központi irányítás alatt történt a propagandaanyagok előállítás, légi úton (ballonokkal, repülőkkal) történő terjesztése.

1917: Németországban a *Nachrichtenbureau* (Hírszolgálati Hivatal) kezd foglalkozni a propaganda irányításával (főként kémelhárítás jellegű, s ellenséges röpiratterjesztés elleni tevékenységet végezve). Ebben az évben a brit Háborús Propaganda Hivatalt az Információs Osztály (*Department of Information*) alá szervezték.

1917. április 6-án az USA is megüzente a háborút, és már április 14-én megalakult Thomas Woodrow Wilson elnök rendeletére a *Committée of Public Information* (Közönség Tájékoztatási Bizottság). A bizottság célja: az

amerikaiak lelkesítése, külföldön pedig hirdesse az USA önzetlen szerepvállalását s győzelembe vetett hitét.

1918: létrejön a brit *Propagandaminisztérium*. 1918 májusában, Franciaországban Georges Benjamin Clémenteau miniszterelnök *propaganda-államtitkárságot* állított fel. Ekkoriban már elkezdték megkülönböztetni az állami-startégiái és a harctéri propaganda szintjét.

Bár a további években az első világháborús szervezeteket javarészt leépítették, a két világháború között a propaganda téma iránti érdeklődés csak látszólag csillapodott, hiszen ekkoriban kezdődött a propaganda (tömegbefolyásolás) tudományos kutatása.

Az I. világháború időszakában már találkozhatunk a propagandaanyagok célba juttatásának (mai napig alkalmazott) legváltozatosabb módjaival: a rölapokat vagy akár propagandacélú heti lapokat repülővel, hőlégballonnal, tüzérségi eszközökkel „továbbított” rölapgránátokkal, elengedett hadifoglyokkal és visszaszívárogtatott dezertőrökkel juttatták célba. A hanganyagokat az előbb említett hadifoglyokon és dezertőrökön túl gramfonokkal, hangszórókkal, rádióadásokkal terjesztették.

Összefoglalva: a lélektani hadviselés megjelenésével egy olyan katonai képesség született meg ezekben az években, amelynek erősokszorosító hatásával a továbbiakban is számolni kell. A lélektani hadviselés 2. korszakának mintegy három évtizedében felhalmozott tapasztalatok készítették elő a talajt a napjainkig tartó harmadik korszak számára.

3. *A lélektani hadviselés és műveletek továbbfejlődésének korszaka (1945-től napjainkig)*. Az I. és a II. világháború tapasztalatait 1948-ban Paul M. A. Linebarger foglalta össze klasszikussá vált „Lélektani hadviselés” című művében, mely később kiegészült a hidegháború és a koreai háború vonatkozású részekkel (Linebarger, 1948,

1954). Pix (2005) a II. világháborút követő korszakot a „továbbfejlődés” korszakának tekinti, s két részre osztja: az 1945–1991 közötti hidegháborús évekre, s az azt követő esztendőkre.

Korszakváltás a lélektani hadviselést lehetővé tevő infokommunikáció aspektusából

A lélektani hadviselés kommunikációs lehetőségeinek és eszköztárának fejlődésén alapuló (ös)történeti áttekintés az emberré válás kezdetéig – a homo sapiens sapiens mintegy 100 000 évvel ezelőtt történő megjelenéséig – vezet vissza bennünket, s főbb állomásait többek között a beszélt nyelv, az írás, a nyomtatás, a rádiózás, a filmezés, az internet vonalán követjük végig (Mező, 2014b):

1. állomás: a nonverbális kommunikáció révén történő lélektani befolyásolás lehetősége. Ez lényegében az állatvilág kialakulása óta adott a Földön. A nyelv megjelenése előtt (s azzal párhuzamosan is) a társak viselkedésének módosítására az érzékelésen, észlelésen alapuló nem nyelvi rendszerek (a pavlovi értelemben vett 1. jelzőrendszeren keresztül történő kommunikáció) állt rendelkezésre.

2. állomás: a beszéd révén történő befolyásolás lehetősége. Tekintve, hogy az ember az egyetlen magas szintű nyelvi kommunikációra képes faj, megjelenése előtt nem volt lehetséges a nyelvi eszközökkel operáló lélektani befolyásolás. Ehhez képest a beszéd – mintegy 100 000 évvel ezelőtti (Nichols, 1998) – megjelenése (a pavlovi 2. jelzőrendszer, a nyelv megnyilvánulása) minőségi változást jelentett.

3. állomás: az írás/olvasás révén történő befolyásolás lehetősége. A nyelv – s vele együtt a nyelvi üzenetek cseréje – több tízezer éven keresztül a beszédre korlátozódott

(Ankerl, 2004). Az írást előkészítő barlangrajzok „csak” i. e. 25 000 évvel jelentek meg, a sumer ékírás i. e. 3500 körül, az egyiptomi hieroglifák i. e. 2000 körül; a görög ábécé i. e. 800 körül, a római írás i. e. 100 körül alakult ki. E számok jelzik az írott szövegek révén történő lélektani hadviselés lehetőségének időbeli megjelenési esélyét is (természetesen az írás megjelenése nem jelenti azt, hogy rögtön lélektani hadviselési célokra használták volna azt!), ám nem szabad elfelejteni azt sem, hogy az írás – s az írott szövegekkel operálni kívánó lélektani beavatkozás – olvasni tudó célközönséget is feltételez.

4. állomás: a nyomtatott, sokszorosított szövegeken keresztül történő (tömeg)kommunikáció lehetősége. A beszéd és az írás kialakulását követő történelmi állomás az írott szövegek tömeges előállítására volt. Kínában Pi Seng a 11. század közepén talált fel nyomtatott szövegek sokszorosítására alkalmas (sajnos törékeny agyagból készült, de) mozgatható betűmintákat; Koreában a 15. századtól már fémről készült betűmintákat alkalmaztak (technológiájuk azonban még Ázsiában sem vált általánossá). A sokszorosítás problémáját Európában a 15. században egy német ötvösmester, feltaláló, Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg (1398–1468) oldotta meg (lásd Erdődy, 1973). Első sokszorosított alkotásai között már-már klasszikus lélektani hadviselést szolgáló termékeknek tekinthető alkotások is születtek: például 3 évi bűnbocsánatot ígérő egyházi búcsúcédulák s röplapok. A Gutenberg-galaxis megszületése egyben a lélektani hadviselés nyomtatott termékeinek (pl. röplapok, plakátok, újságok) születését is jelentette. Az I. világháború az ellenséget (vagy éppen a saját oldalt) célzó befolyásolási szándékkal sokszorosított termékek szempontjából igazi korszakváltást jelentett a lélektani hadviselés történetében!

5. állomás: *a fényképezés létrejötte*. 1839-ben a francia Joseph Nicéphore Niépce és Louis Daguerre, s tőlük függetlenül az angol William Henry Fox Talbot is képrögzítési eljárást dolgoz ki: a dagerrotípiát, illetve a talbotípiát (vagy: kalotípiát). Az első színes fotót pedig 1961-ben James Clerk Maxwell készítette (Marien, 2011). A fénykép megjelenésével vált lehetővé a fotókat alkalmazó lélektani hadviselést szolgáló termékek előállítását.

6. állomás: *adottá válik a hangrögzítés, -lejátszás lehetősége*. Thomas Alva Edison 1877-ben alkotta meg az első hangrögzítő és -visszajátszó szerkezetet: a fonográfot (ez egy hengerre rögzítette a hangot). 1887-ben született meg Emil Berliner találmánya: a hangrögzítő korongot alkalmazó a gramofon. 1903-ban a dán Valdemar Poulsen felfedezi a mágneses hangrögzítő készüléket: a telegrafont. 1935-ben született meg az első mágnesszalagot használó „magnetophon” (a II. világháborúig csak Németországban volt magnetofon, s ott is csak a rádióstúdiók használták). Az I. világháború korszakában mindenesetre már rendelkezésre állt a hangrögzítésen és -lejátszáson alapuló lélektani hadviselés technikai lehetősége.

7. állomás: *a mozgókép, a film létrejötte* (Bordwell–Thompson, 2007). A francia Lumière fivérek (Louise Jean Lumière és Auguste Lumière) találmányát, a kinematográfot 1895-ben szabadalmaztatták. Ugyanebben az évben szabadalmaztatta az olasz Filoteo Albertini a kinetográfot. 1902-ben született meg a világ első trükkfilmje: Georges Méliès *Utazás a Holdba* című alkotása. 1904-ben a német Oscar Mester szabadalmaztatta a hangzófilmet, s mutatta be saját fejlesztésű berendezését: a biofont. 1907-ben Charles Pathé megkezdte a filmhíradók összeállítását, kiadását. Berlinben, 1922-ben Hans Vogt, Joseph Massolle és Benedict Engel német mérnökök a világon először vetítettek le hangosfilmet. 1937-ben

került sor a színes film első, valóban sikeres bemutatására: a Walt Disney által készített *Hófehérke és a hét törpe* premierjére. Megszületése után a filmgyártás és -lejátszás is viszonylag gyorsan vált a lélektani hadviselés eszközévé. Például a tömeges méretű dezinformálás hazai történelmi demonstrációját jelentették a magyar mozikban 1913-tól rendszeressé váló filmhíradók. A sok esetben hazai műtermekben megrendezésre és felvételre kerülő magyar „hadtudósítások” a korabeli filmhíradók manipulálhatóságának iskolapéldái. 1949 után már kizárólag egyetlen állami vállalat készíthetett hivatalos filmhíradót – azt is kimondottan propagandacéllal. A filmhíradó így a kommunista pártpropaganda szigorúan cenzúrázott eszköze lett – egészen az 1989-es a rendszerváltásig, 1991-ben a filmhíradó végleg megszűnt, s szerepét átvették a televíziós híradók – lásd Múlt-kor, 2005.

8. állomás: megnyílik a rádióátvízközlésen keresztül történő befolyásolás lehetősége. Az 1901–1902 években Guglielmo Marconi, Nikola Tesla és Alekszandr Popov egymástól függetlenül találták fel a – haditechnikai jelentőségű – szikratávíró. Lee de Forest volt, aki az első emberi hangot közvetíteni képes rádióadást 1910. január 12-én megvalósította (néhány száz készüléknek szóló adása a *Toscát* közvetítette a Metropolitan Színházból). Az első világháború előtt a tengerhajózás és a haditechnika; a háború alatt a külkapcsolatok és a diplomácia; a háború után pedig a posta és a szórakoztatóipar volt a rádió legfőbb felhasználója. Az I. világháború után, 1920-ra jött létre a mai rádiók elvén működő első, emberi hang és zene továbbítására is alkalmas készülék, s indult az első kereskedelmi rádióadó (a KDKA nevű amerikai adó). Az 1930-as évektől tömegesen elérhetővé váló rádió a lélektani hadviselés célú rádióadók (lásd például a német Axis Sallyt, a japán Tokyo Rose-t, az angol

BBC-t stb.) és műsorok működésének és előállításának teremtették meg a lehetőséget.

Noha az I. világháborús lélektani hadviselés már sok modern technikai eszközt tudott alkalmazni a harc-képességet befolyásoló célzott üzenetek továbbítására, napjaink két jellemző eszközével még nem élhetett: sem televízió, sem internet nem létezett az adott korban.

A fenti kronológiai áttekintésből érzékelhető, hogy noha a lélektani hadviselést is szolgálni tudó (s a történelmet alakítani képes - vö. Z. Karvalics, 2014) kommunikációs lehetőségek több ezer éves fejlődési utat jártak be, az ipari forradalom és az információrobbanás adták neki azt a technikai fejlődéssel járó lökést, amely az I. és a II. világháborúnak köszönhető történelmi helyzetben (s később a hidegháború és további konfliktusok esetében) a lélektani hadviselés alkalmazásának a legtöbb esetben szabályozatlanul és korlátlanul tág teret engedhetett. Mint Kaslev (1987: 13) megjegyzi: „Az »információs robbanás« olyan – az emberiség történetében példa nélkül álló – helyzetet teremtett, amikor az emberek százmilliói lettek a tájékoztatás és a propaganda objektumai a világ minden részén...”

Korszakváltás a lélektani hadviselés etikai aspektusai tekintetében

Napjainkban – legalábbis a NATO lélektani hadviselési doktrínákban – morális szempontok, „fékek” is érvényesülnek. Ez az I. világháborús időszakban azonban nem volt jellemző.

Noha a lélektani hadviselés eszköztárából nem hiányzik a morálisan elítélhető megfélemlítés és csalás sem,

ugyanakkor a lélektani hadviselés az emberi élet védelmében bevethető nem halálos fegyvernek is tekinthető! Háborús körülmények között emberéleteket (és vagyoni értékeket is) menthet alkalmazása – úgy a saját oldalt, mint az ellenséget vagy más semleges célcsoportokat tekintve. A lélektani hadviselés morális megítélésekor az „igazság mérleg” egyik serpenyőjében a (nem minden esetben, de olykor előforduló) morális vétség, míg a másik serpenyőben a lélektani hadviselés révén megmentett emberi életek képzelhetők el. Ebből a szempontból figyelemre méltó egy Spiller (1989: 11) által közölt eset: „Az egyik első világháborús történetből tudjuk, hogy amikor egy bizonyos törzsbeli tisztnek, amikor meglátogatta a peremvonalat, megmutatták a gránáttöltésekkel felszaggatott, roncokkal, hullákkal fedett, drótakadályokon túli senkiföldjét, így kiáltott fel: »Istenem! Valóban embereket vezényeltünk ide?»” Az évszázadok során bizony számos „nagy”-ként tisztelt hadvezér emberi életek millióinak kioltása és feláldozása révén vonult be a történelmi emlékezetbe. Bár a lélektani hadviselés eszközeit ők sem vetették meg, mégis megannyi feleslegesen osztott halál és szenvedés okozói voltak. Különös módon egyikük, Szun Cu (az i. e. IV. század táján élt, a mai napig nagy hatású hadművészeti stratégia) évezredek távlatából szóló bölcs intelme fejezi ki talán legjobban a lélektani hadviselés stratégiai/taktikai és etikai lényegét: „Nem az az igazán ügyes, aki száz csatában győzni tud, hanem az, aki harc nélkül vesz erőt az ellenségen!”

Összefoglalás

Mint a fenti áttekintésben látható, az I. világháború korszakváltást eredményezett mind a fogalomhasználat, mind a szervezeti struktúra, mind a rendelkezésre álló infokommunikációs lehetőségek tekintetében. Láthattuk, hogy a többé-kevésbé tervezett, legalább primitív szintű kommunikációs technikát, nem kevés emberismeretet, valamint találékonyságot igénylő lélektani hadviselés jellegű tevékenység jóformán a homo sapiens sapiens megjelenésével egyidős. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy noha az emberiség több tízezer éven át jóformán a Föld minden törzsi közösségében és fejlett civilizációjában intuitív módon alkalmazta a lélektani hadviselést, annak mai értelemben vett fogalmi és szervezeti kultúrája csak az I. világháború tapasztalatai alapján jöhetett létre.

Irodalom

- AJP-3.7 – *Nato Psychological Operations Doctrine* (2002).
 AJP-3.10.1 – *Allied Joint Doctrine For Psychological Operations* (2007).
 Ankerl Géza 2004: *Anyanyelv, írás és civilizációk*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
 Bolgár Judit 2005: A lélektani műveletek pszichológiai alapjai. *Humán Szemle*, XXI. évf. 2.; 74–80.
 Bordwell, David – Thompson, Kristin 2007: *A film története*. Palatinus, Budapest.
 Daugherty, W. E. 1976: An Account of the Origin of the Terms PsyWar and PSYOP. In *The Art and Science of Psychological Operations: Case Studies of Military Application*. Volume One, US Department of the Army, April 1976. 18–19.
 Daugherty, W. E. 1982: Origin of PsyOps Terminology. In McLaurin, R. D. (ed.): *Military Propaganda*. Praeger, New York.
 Erdődy János 1973: *Így élt Gutenberg*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
 Farago, Ladislav – Gittler, Lewis F. (eds.) 1942: *German Psychological Warfare*. Putnam, New York JP-3-13.2. *Military Information Support Operations*

- Kaslev, Jurij 1987: *Ideológiai harc vagy lélektani hadviselés?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Knežović, Zvonimir – Milković, Darko 2007: Pszichológiai manőverek, pszichológiai háború és a háborús hírverés. In Pavlina, Želimir – Komar, Zoran (szerk.): *Katonapszichológia – Horvát tudományos tapasztalatok*. 3. kötet. Zrínyi Kiadó, Budapest, 301–331.
- Linebarger, Paul M. A. 1948: *Psychological Warfare*. Infantry Journal Press, Washington D. C.
- Linebarger, Paul M. A. 1954: *Psychological Warfare*. Combat Forces Press, Washington D. C.
- Maricn, Mary Warner 2011: *A fotográfia nagykönyve – A fényképezés kultúrtörténete*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Mező Ferenc 2014a: Lélektani hadviselés az I. világháború tükrében. In Z. Karvalics László (szerk.): *Az első világháború információtörténetéhez. Főadás-kivonatok*. 11.
- Mező Ferenc 2014b: *PSYOPS – avagy: kalandozás a hadak útján, a pszichológia öscényein, a történelem útvesztőiben*. Kocka Kör, Debrecen.
- Múlt-kor 2005: *60 éve indult újra a Filmhíradó*. Múlt-kor történelmi portálon 2005. június 2-án közzétett írás. Letöltés: 2014. január 30. Web: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9981>
- Nichols, J. 1998: The origin and dispersal of languages: Linguistic evidence. In Jablonski, N. – Leslie C. Aiello, L. C. (eds.): *The Origin and Diversification of Language*. (Memoirs of the California Academy of Sciences, 24.) California Academy of Sciences, San Francisco, 127–170.
- Pix Gábor 2005: *A lélektani műveletek jellemzőinek vizsgálata. Doktori (PhD) értekezés*. Készült a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola keretében. Letöltés: 2014. január 30. Web: http://uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2006/pix_gabor.pdf.
- Smith, B. L. 1995: Propaganda. In *The New Encyclopedia Britannica*, Inc. Macropedia. (vol. 26.) Encyclopedia Britannica Inc., Chicago.
- Spiller, R. J. 1989: A hadviselés emberi dimenziója a XX. században. (Rövidített fordítás a *Military Review* 1988. évi 5. számából). *Honvédelem* XI. évfolyam; 3. szám, 108–117.
- Szabó József (szerk.) 1995: *Hadtudományi Lexikon*. I. kötet. Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest.
- Zacharias, Ellis M. 1946: *Secret Missions: The Story of an Intelligence Officer*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Z. Karvalics László 2014: Az információtörténelem mint „Big History”. *Világtörténet*, 1, 5–26.

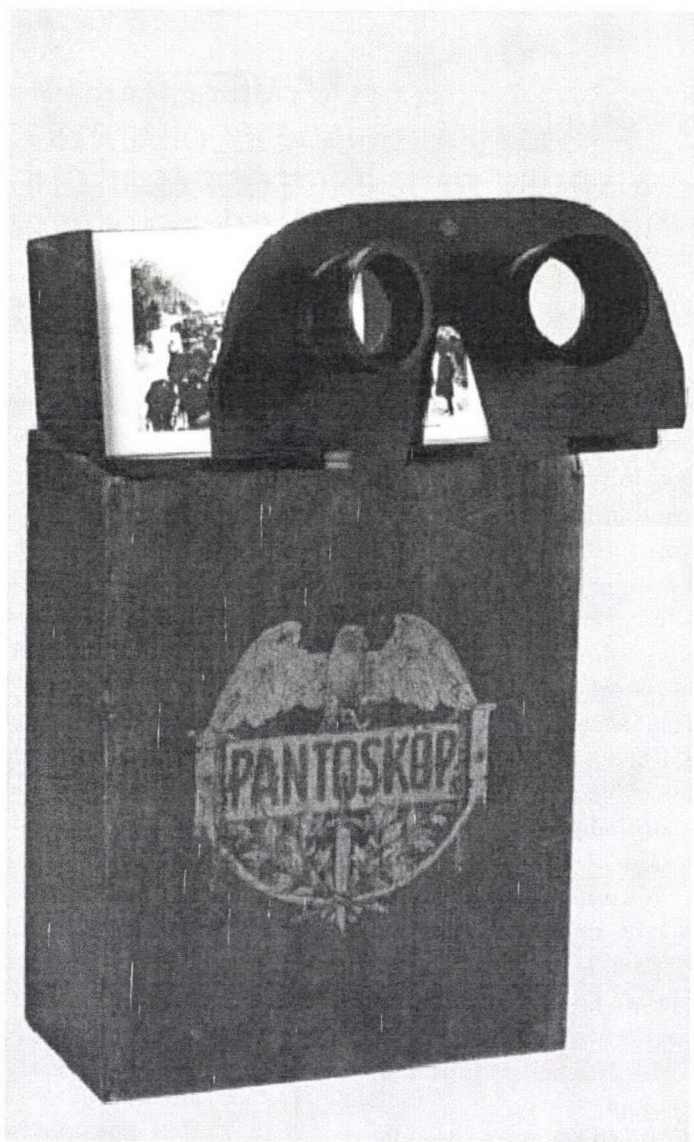
Bognár Katalin

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A HARMADIK DIMENZIÓ. A NÉMET NEUE PHOTOGRAPHISCHE GESELLSCHAFT VILÁGHÁBORÚS SZTEREOFÉNYKÉP-SOROZATÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSAI

Nem köztudott, hogy háromdimenziós fényképek az első világháború idején is készültek. Mi több, térhatású fényképek már a legkorábbi fotográfiák, a dagerrotípiák korában léteztek. A térhatású fényképek, eredeti nevükön a sztereofényképek, készítése és nézegetése 1914-ig két népszerűségi csúcson is túljutott. Az 1860-as évek nagy „sztereo-őrülete” után a térhatású képek átmenetileg kimentek a divatból, majd az 1890-es években újra népszerűvé váltak. Míg az 1860-as években csak hivatásos fényképészek tudtak ilyen felvételeket készíteni, a 19. század végére a fényképezés technikai fejlődése lehetővé tette, hogy amatőrök és privát fényképezők is kipróbálhassák és használhassák ezt a fényképezési módot.

A sztereofénykép kettő, egymástól kissé eltérő képből áll, amelyeket az emberi szem állásának megfelelően két különböző szögből vettek fel ugyanarról a tárgyról. Ha a képpárt egy sztereonéző készüléknek nevezett szerkezetbe helyezve szemléljük, a két kép egyetlen térhatású, háromdimenziós képpé olvad össze az emberi agyban.

Az 19–20. század fordulóján a sztereofénykép-sorozatokat tömegesen gyártotta és forgalmazta számos cég – például

1. kép. „Pantoskop” fantázianevű, papírképekhez készített sztereonéző-szerkezet, 25 × 20,5 × 10,5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

az amerikai Underwood & Underwood (1882–1923), a Keystone View Company (1892–1970) és a német Neue Photographische Gesellschaft (1894–1922). A térélményt nyújtó képek, amelyek a magasság és a szélesség paramétere mellett a mélység harmadik dimenzióját kínálták a képnézegetőknek, különleges, ám nem túl drága szórakozásnak számítottak. Sokan megvették és gyűjtötték a külföldi országokat bemutató sztereofényképeket, mert a térhatású képek nézegetése a sztereoszkóp szerkezetben – különösen, ha a készülék olyan zárt konstrukció volt, amely kizárta a periférikus látást, vagyis a külvilágot – azt az érzetet kelthette az emberben, mintha ő maga is ott lenne a megörökített helyszínen vagy jelenetben (Bognár–Felvinczi, 2006: 7–8). A sztereofotográfiák fénykora az 1910-es évek végén leáldozott, akkorra a képes magazinok és újságok, a mozgókép, a film gyorsabban és lebilincselőbben tájékoztatták a nagyközönséget a világ történéseiről.

A Nagy Háború hadszíntereiről, eseményeiről beszámoló plasztikus képek még nagy érdeklődésre tarthattak számot. Erre alapozva a német, brit és amerikai cégek világháborús sztereofénykép-sorozatokat állítottak össze és árusítottak a képi információkra éhes nagyközönségnek (Bognár–Felvinczi, 2014: 7). A német Neue Photographische Gesellschaft (NPG), amely fényképészeti nyersanyagok, papírképek (köztük sztereofényképek) és képeslapok gyártásával és terjesztésével foglalkozott, hat német nyelvű sztereofénykép-sorozatot adott ki a világháborúhoz kapcsolódóan. A sorozatok elsősorban a németországi közönségnek készültek, és Ausztriában is az eredeti német nyelvű sorozatokat árusították. A cég kifejezetten a magyar közönség számára összeállított és kiadott egy százdarabos, magyar nyelvű feliratokkal ellátott világháborús sztereofénykép-sorozatot, amelybe a

német témájú felvételek rovására igyekeztek minél több osztrák–magyar vonatkozású képet bevonni. Az NPG által árusított sztereofényképek propagandacélokat szolgáltattak. A „*Világháború 1914–16.*” sorozat képei pozitív képet rajzolnak az Osztrák–Magyar Monarchia és a szövetséges Németország harcairól. A cég a háború osztrák és magyar vonatkozásainak bemutatásához az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének Sajtóhadiszállásától,¹ illetve annak fényképészeitől szerzett felvételeket.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában őrzött „*Világháború 1914–16.*” című sztereofénykép-sorozatba száz darab fekete-fehér, 9 × 18 cm-es fényképpapírra másolt felvétel tartozik.² A képpárok bal oldali képén a bal alsó sarokban látható a cég emblémája (NPG), de a magyar nyelvű képaláírásokkal ellátott sorozatnak egyetlen fotóján sincs feltüntetve a fotográfus neve. A felvételeket magyarázó rövid cím a fotópapír jobb alsó részén olvasható. A sorozatot valószínűleg 1916 közepén adták ki, mert a december 30-án megkoronázott IV. Károlyt még trónörökösként említi az egyik képaláírás, és nem kaptak helyet benne az augusztus 27-i román betörést követő erdélyi harcok képei sem.³ A képfeliratok alapján 46 felvétel készült az orosz fronton, hat köthető a nyugati fronthoz, hat a szerbiai hadszíntérhez, és a maradék 42 sztereofénykép nem közöl semmilyen utalást a készítés helyére.

Annak ellenére, hogy a „*Világháború 1914–16.*” sorozat képein nem szerepelnek fényképésznevek, és a feliratok sok esetben túl általánosak, a korabeli képes újságok segítségével további adatokat deríthetünk ki a felvéte-

¹ A Sajtóhadiszállás felépítéséről, működéséről, a szervezetnek dolgozó fotográfusokról lásd Balla, 2005 és Holzer, 2012.

² A képek leltári száma: MNM TF 88.835–88.934.

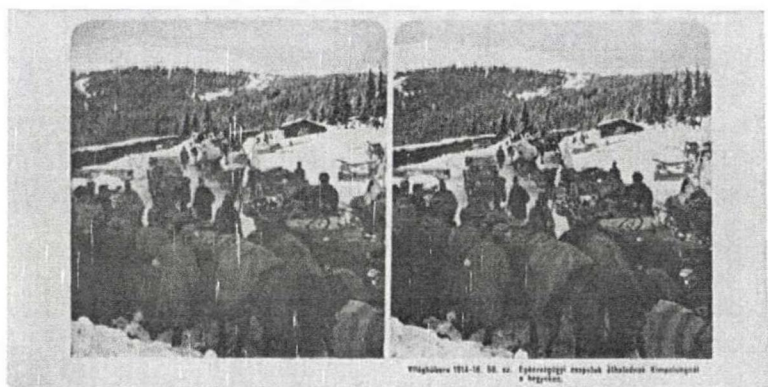
³ A fényképegyűjtést ismerteti Stemlerné, 2005.

lekről.⁴ A sorozatból több felvétel ugyanis megjelent magyarországi és ausztriai újságokban. Egy sztereofénykép jobb vagy bal oldali képét könnyen lehetett újságillusztrációként használni. A fotográfia első megjelenésének időpontja leszűkíti azt az időkeretet, amelyen belül a felvétel készülhetett. Az újságokban a képeket kísérő egyéb adatokat azonban kritikával kell kezelnünk. A katonai cenzúra és propaganda a két legfontosabb mögöttes ok, amelyek befolyásolták a képekhez kapcsolódó adatokat a korabeli sajtóban: megváltoztathatták, hozzáadhattak vagy éppen elhallgatásra ítéltettek részleteket az ábrázolt eseményekkel, helyszínekkel kapcsolatban. Egy „általános” jelenetet bemutató fényképet, amelyet „ránézésre” nem lehetett konkrét helyhez, időponthoz vagy katonai alakulathoz kötni, az újságok szerkesztői felhasználhattak különböző kontextusokban. A katonai propaganda gyakran engedélyezte, hogy egy-egy újság hamis információkkal közöljön képeket, azzal a szándékkal, hogy „félrevezessék az ellenséget” (Holzer, 2012: 40). Mindezen szempontokat figyelembe véve fontos leszögezni, hogy az 1914 és 1918 között megjelent képes újságokban a közölt fényképekhez kapcsolódó információk nem tekinthetők tényeknek, sokkal inkább valószínűsíthető adatoknak.

A hetilapokban több esetben találhatunk utalásokat a kép készítőjének személyére vagy a képet forgalmazó ügynökség nevére. A „*Világháború 1914–16*” sorozat 58-as számú sztereofényképe ezt a címet viseli: „Egészségügyi csapatok áthaladnak Kimpolungnál a hegyeken.”

A fotográfia megjelent a *Vasárnapi Újság* 1915. február 21-i számában a 120. oldalon, a következő magyarázó szöveggel: „A vörös-kereszt kórház megérkezése a Pri-

⁴ Az ügynökségeket ellátó fényképészek személyének kiderítését szorgalmazza Katona–Szarka, 2014: 10.

2. kép. „Égészségügyi csapatok áthaladnak Kimpolungnál a hegyeken.”
Neue Photographische Gesellschaft. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

lup-nyeregre. [...] A BUKOVINAI HARCZOKBOL.” Mindkét helymegjelölés a Bukovinai-Kárpátokra utal, ahol az osztrák–magyar és a német haderő 1915 elején harcolt az előretörő orosz hadsereg ellen. A *Vasárnapi Ujság* megnevezte a szóban forgó kép készítőjét is: „Jelfy Gyula, a harcztérre kiküldött munkatársunk fölvételei.” Jelfy Gyula (1863–1945) egyike volt a magyarországi riportfotográfia megteremtőinek. Szakmáját műtermi fényképészként kezdte, majd első riportfelvétele 1902-ban jelent meg a *Vasárnapi Ujság*ban.⁵ 1914-ben jelentkezett fényképész-haditudósítónak, és a különböző hadszíntereken készült felvételei sorra jelentek meg a *Vasárnapi Ujság* oldalain. Jelfy a Sajtóhadiszállás fényképész-haditudósítójaként dolgozott gyakorlatilag a háború elejétől a végéig. Első felvételei az orosz fronton készültek: tizennégy névével jelzett kép 1914. szeptember 6-án jelent meg a *Vasárnapi Ujság* 696–697. oldalán, amelyek

⁵ Tomsics Emőke: *A kárpáti autómobil-verseny rajtja a Kigyó téren*. <http://www.hnm.hu/hu/kiall/MonthlyArchive.php?id=2662> (hozzáférés ideje: 2014. december 10.)

JELFY GYULA.

Jelgy Gyulát nem szükség a «Vasárnapi Ujság» olvasóinak hosszadalmas módon bemutatni. Esztendőök óta egészen lapunknak szenteli munkásságát s ő csinálja a nálunk megjelenő képek fényképfelvételeinek nagy részét. Nemcsak fotografus ő, hanem élénk szemű újságíró, a ki éber figyelemmel kíséri az eseményeket, ott terem, a hol valami érdekes dolog történik, s fényképező gépével megörökíti a pillanatonként változó életet.

Mint fotografáló-géppel dolgozó újságíró, most lapunk megbízásából a csatatéren van. A sajtószálláson a többi újságírókkal együtt a derék Hoehn vezérkari ezredes oldalán működik. A magyar fényképészek közül egyedül neki van engedélye róla, hogy felvételeket csináljon a harcztéren és azokat — persze a katonai cenzura közvetítésével — lapunkhoz beküldhesse.

Az ő munkája legalább is oly érdekes és fontos, mint a többi újságíróké. A mit ő megörökít az eseményekből, az föltétlenül élethű és megbízható, mert ő még csak nem is tévedhet, az ő gépe a valóságot tükrözi.

A sajtóhadiszállásról első kép gyanánt a saját arczképét kértük tőle, melyet olvasóinknak bemutatunk. A hadviselés érdeke remélhetőleg rövid idő alatt megfogja engedni, hogy a háború egyes jeleneteit is megörökítse. Valósággal «megörökítse», mert a késő unokák is láthatni fogják e képeken a mai háborút. Első eset ez, hogy a pillanat-felvételek felfedezése óta európai nagy háború folyik s így az ő képei lesznek az első magyar harci felvételek. Egyelőre néhány fölvetelt kaptunk tőle a sajtó-

Jelfy Gyula, a «Vasárnapi Ujság»-nak a sajtóhadiszállásra kiküldött fényképész munkatársa.

hadiszállásról, melyeket lapunk mai számában közlünk.

Sok szerencsét kívánunk kiváló munkatársunknak ehhez a vállalkozáshoz s adja a jó Isten, hogy minél hamarabb kellen azt abbahagyja azon az okon, hogy nincs már ellenség, a kit le lehessen fotografálni.

3. kép. A *Vasárnapi Ujság* 1914. szeptember 6-i számában bemutatta az olvasóknak a harctérre kiküldött fényképész munkatársát, akinek első képei a frontról az előző oldalakon jelentek meg

a haditudósítók munkájának első eseményeit örökítik meg a galíciai Duklánál, így például a Sajtóhadiszállás tisztjeinek augusztus 18-i eskütételét. 1916 júniusában Jelfy az olasz frontra utazott Zádor István festővel, aki szintén a Sajtóhadiszállás tagja volt (Stemlerné, 2009: 120), 1916. december 30-án pedig már Budapesten fényképezte IV. Károly koronázását.

A *Vasárnapi Ujság*ban megjelent információk alapján tehát a német Neue Photographische Gesellschaft cég „Világháború 1914–16” sorozatának 58-as számú sztereo-

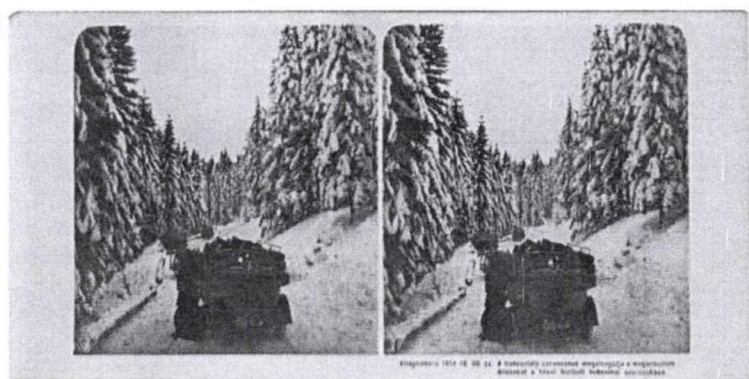

4. kép: „Sebesültek szállítása szánokon Jakobéniben [Bukovina].” *Neue Photographische Gesellschaft. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye*

fényképét Jelfy Gyula felvételének tulajdoníthatjuk. A képes hetilap 1915-ös további számai alapján a sztereofénykép-sorozat hat másik felvételét köthetjük még a magyarországi fotóriporter nevéhez. Mindegyik kép a világháború keleti hadszínterén készült.

Az NPG-sorozat 55. képe („Sebesültek szállítása szánokon Jakobéniben [Bukovina]”) megjelent a *Vasárnapi Ujság* 1915. március 7-i számában a 152. oldalon. A hetilap képaláírása megerősíti a sztereofénykép-sorozatban szereplő kép meghatározását („Sebesültek szállítása szánokon Jakobéniben”), és Jelfy Gyulának tulajdonítja a felvételt. Ugyanebben a számban a 153. oldalon jelent meg egy másik fénykép, szintén Jelfy névvel, amely az NPG-sorozat 50. számú képével egyezik meg. A *Vasárnapi Ujság* képmagyarázata („A parancsnok szemleutja a bukovinai szorosokban”) ebben az esetben sem mond ellent a sztereofénykép szövegének.

Az NPG-sorozat 22. képe („Törzstisztek egy elöntött falu utcáján a Román határ közelében”) több hetilap-

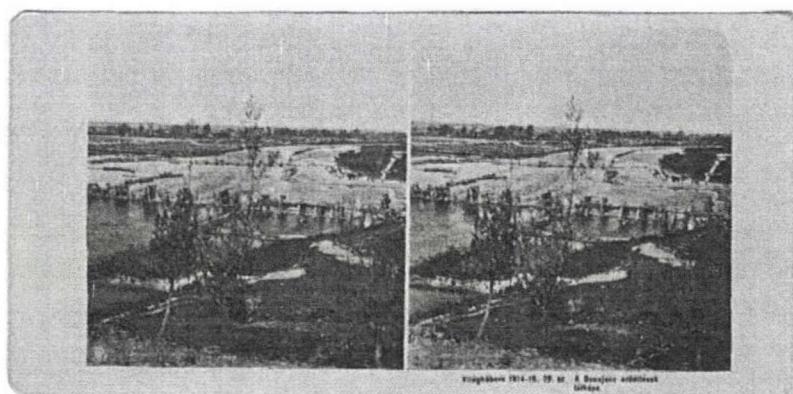

5. kép. „A hadosztály parancsnok megvizsgálja a megerősített állásokat a hóval borított bukovinai szorosokban.” *Neue Photographische Gesellschaft. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye*

ban is megjelent 1915 folyamán, elsőként a *Vasárnapi Ujság* 1915. május 9-i számában a 301. oldalon. A kép-aláírásban egy szűkszávú, ám a sztereófénykép-sorozat szövegét kiegészítő helymeghatározás szerepel („Egy hóolvadáستól elöntött bukovinai község utcája”), majd

6. kép: „Törzstisztek egy elöntött falu utcáján a Román határ közelében.” *Neue Photographische Gesellschaft. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye*

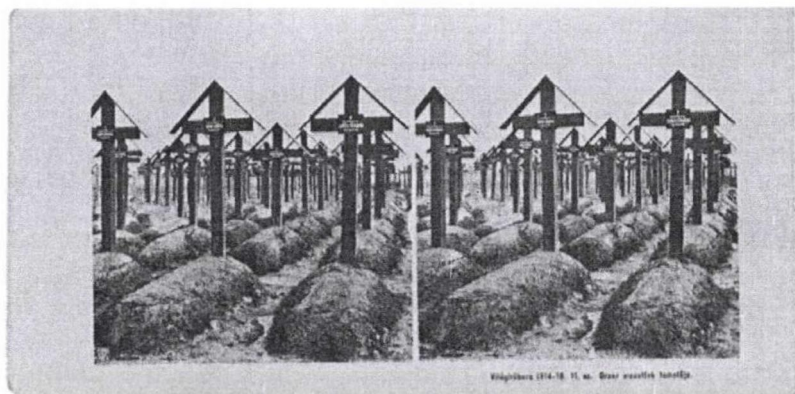

7. kép. „A Dunajecz erődítésének látképe.” *Neue Photographische Gesellschaft.*
Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

itt is a „Jelfy Gyula, a harcztérre kiküldött munkatársunk fölvételei” megjelölést olvashatjuk.

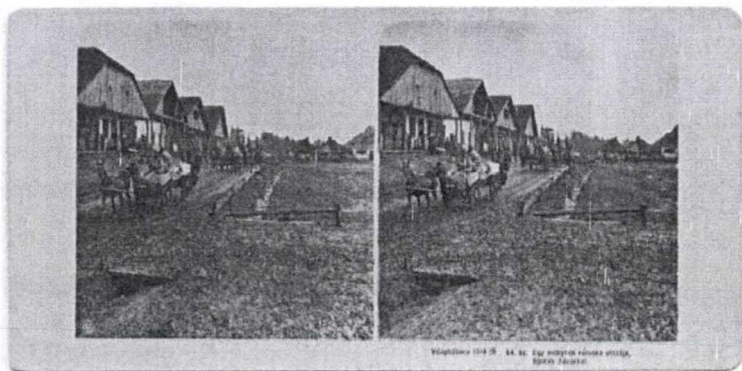
A német kiadású sztereofénykép-sorozat 29-es felvétele („A Dunajecz erődítésének látképe.”) megjelent a *Vasárnapi Ujság* 1915. augusztus 15-i számának 524. oldalán. A hetilap képaláírása nem tartalmaz pontos helymegjelölést („A szükséghid verése egy folyón”). Az újság három másik képpel együtt közölte ezt a felvételt, és mind a négy képhez összefoglalóan „Az északi harcztérrel” címet adta, megadta viszont a képek készítőjének nevét: „Jelfy Gyula, a harcztérre kiküldött munkatársunk fölvételei.”

Az NPG-sorozat 11. képét („Orosz elesettek temetője”) a *Vasárnapi Ujság* 1915. szeptember 5-i számának 580. oldalán megjelent illusztrációja alapján köthetjük Jelfy nevéhez. A hetilap megadta a felvétel készítésének konkrét helyét Galíciában („Orosz tömegsírok Sokal mellett”). Végezetül az újság 1915. szeptember 12-i számának 592. oldalán jelent meg az a felvétel, amelyik a sztereofény-

8. kép. „Orosz elesettek temetője.” *Neue Photographische Gesellschaft. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye*

kép-sorozat 84. képével egyezik meg. Ebben az esetben a sztereofelvétel képaláírása („Egy volhyniai városka utcája, tipikus házakkal”) több információt tartalmaz, mint a *Vasárnapi Ujság* meghatározása („Egy oroszországi falu főutcája”).

9. kép. „Egy volhyniai városka utcája, tipikus házakkal.” *Neue Photographische Gesellschaft. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye*

Összegzésként megállapítható, hogy a *Vasárnapi Ujság* alapján Jelfy Gyulának tulajdonítható sztereofelvételek a Sajtóhadiszállás és a német Neue Photographische Gesellschaft révén világszerte ismertté váltak – anélkül, hogy a képnézegetők tudták volna, kinek a felvételeit látják. Végezetül érdemes még megemlíteni, hogy egy amerikai sztereofénykép-forgalmazó cég, a Keystone View Company egy 1932-ben kiadott világháborús sorozatába beemelt egy olyan NPG-képet, amelyet a *Vasárnapi Ujság* Jelfy Gyula felvételeként közölt. A „Sebesültek szállítása szánokon Jakobéniben [Bukovina]” című sztereofénykép a háborúban győztes hatalmak propagandáját megtestesítő sztereofénykép-sorozatban a „Hardships of the Wounded in Winter Fighting in Bukowina, Austria”⁶ címmel jelent meg.

A Neue Photographische Gesellschaft sztereofénykép-sorozatainak egy-egy vagy akár több darabja számos magyarországi köz- és magángyűjteményben fennmaradt. Ezek azonosításához, értékük felismeréséhez kíván cikket segítséget nyújtani. Írásom a korabeli magyarországi képes sajtó alapján mutatott rá a Neue Photographische Gesellschaft világháborús sztereofénykép-sorozatának egy izgalmas magyar vonatkozású kapcsolódási pontjára. A további kapcsolatok felderítése levéltári források bevonását igényli.

⁶ Lásd Boyd, 2002: 122. A cím magyar fordítása: „A téli hadviselés megpróbáltatásai egy sebesült számára, Bukovina, Ausztria.”

Irodalom

- Balla Tibor 2005: Az osztrák-magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. évf. 1–2. sz. 141–151.
- Bognár Katalin – Felvinczi Sándor 2006: *Térbe zárt pillanat. Epizódok a sztereofényképezés történetéből*. Helikon, Budapest.
- Bognár Katalin – Felvinczi Sándor 2014: *Nézőpontok. Térhatású fényképek a Nagy Háborúból*. Anaglif Fotó Bt., Budapest.
- Robert S. Boyd 2002: *The Great War Through Keystone Stereographs*. New Bern.
- Anton Holzer 2012: *Die Andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Primus Verlag, Darmstadt.
- Stemlerné Balog Ilona 2005: Megkésett képmutogatás. Pantoskop sztereónéző első világháborús képekkel. In *Magdi könyve*. Magyar Fotográfiai Múzeum, 146–150.
- Stemlerné Balog Ilona 2009: *Történelem és fotográfia*. Osiris, Budapest.
- Katona Anikó, Szarka Anita (szerk.) 2014: *Képpé formált háború. Az első világháború nemzetközi képes emlékei az Országos Széchényi Könyvtárban*. OSZK–Osiris, Budapest.

Turbucz Péter

AZ ORSZÁGOS HADSEGÉLYEZŐ BIZOTTSÁG SZEREPE A HONI PROPAGANDÁBAN 1914–15-BEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A BIZOTTSÁG ÁLTAL RENDEZETT ELŐADÁSOKRA¹

„Ezt a háborút nemcsak végig kell küzdeni,
hanem végig gondolni is.”²

Bevezető gondolatok

A hazánkban már hosszú ideje működő Vöröskereszt mellett, az I. világháború kitörését követő hetekben a harctereken küzdők és a sebesültek részére, illetve a hadirokkantak valamint a hősi halált halt katonák hozzátartozóinak megsegítésére több hivatal, egyesület, bizottság és számos különféle társadalmi egyesület alakult. A legnagyobbak és egyben a legismertebbek az Augusztá-alap, a Hadsegélyező Hivatal, a Hadsegélyező Bizottság és a Budapesti Központi Segítő Bizottság voltak. A jelen tanulmánynak nem célja a most említett segítségnyújtó szervezetek működésének teljes, részletekbe menő ismertetése – ez amúgy is túlfeszítené a rendelkezésre álló időkeret. Céлом ezért specifikusan az Országos Hadsegélyező Bizottság szervezésében megvalósult *Hadí beszédek* vagy más szavakkal *Háborús előadások* történetének és propa-

¹ A tanulmány Szegeden, Az I. világháború információtörténetéhez című konferencián elhangzott előadás bővített, jegyzetekkel ellátott változata. Sajnos nemcsak élőszóban, de írásban is kényszerűen le kellett mondanunk a teljesség igényéről. Emez áttekintés mindösszesen a kutatás jelen állásába kíván betekintésül szolgálni.

² Alexander Bernát I.; eredeti megjelenés: *Budapesti Hírlap*, 1915/45: 8–9.

gandaszerepének leíró adatolása³ – a bizottság alapításának és működésének bemutató föltárásából kiindulva –, valamint eme beszédek hatáskövetkezményeinek rövid ismertetése a fennmaradt és rendelkezésemre álló korabeli sajtóorgánumok alapján, a téma információtörténetének alaposabb megismerése céljából.

Általános áttekintés a Hadsegélyező Bizottság megalakulására és működésére vonatkozóan

A Hadsegélyező Bizottság háborús előadásainak megismeréséhez, valamint létrejöttük céljának és a honi propagandában betöltött szerepük megértéséhez elengedhetetlen a szervezet 1914-es történetét is röviden áttekinteni. Ezt most egy kérdés feltételével kezdjük, ami a következőképp szól: Miért volt szükség a megszervezésére, és milyen célt szolgált az Országos Hadsegélyező Bizottság?

Mindennek előtte azonban essen néhány szó az intézmény elnevezéséről. A bizottság neve a korabeli lapok tudósítása szerint Országos Hadsegítő Bizottság volt, de működése során a sajtóban gyakran történik rá hivatkozás úgy is, mint Országos Hadsegélyező Bizottság. A nevek használata nem konzekvens. Az általam vizsgált kétéves periódusban a bizottság életéről szóló híradásokban látszólag teljesen tetszőlegesen használták hol az egyiket, hol a másikat. A *hadi beszédek füzetében*⁴ és a Hadsegélyező Bizottság más hivatalos kiadványaiban ellenben minden esetben az Országos Hadsegélyező

³ A hadi beszédek és/vagy háborús előadások fogalmi meghatározása e helyütt elhagyásra kerül. Ezt lásd Turbucz, 2014a (ugyanitt megtalálható a Hadsegélyező Bizottság előadás-sorozata előtt, illetve azzal egy időben rendezett fontosabb háborús előadások leírása is), valamint Turbucz, 2014c.

⁴ A füzetek röviden összefoglalt történetét lásd alább a főszövegben.

Bizottság intézménynév szerepel, ezért ezek nyomán a továbbiakban így hivatkozom a szervezetre.

Az Országos Hadsegélyező Bizottság intézményét gróf Tisza István miniszterelnök hívta életre 1914. szeptember 6-án⁵ a miniszterelnökség épületében, a jótékonyági akciók országos központosítása érdekében,⁶ de nem ez volt az első ilyen célzattal létrehozott hivatalos jótékonyági intézmény. A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium báró Hazai Samu személyes kezdeményezésére augusztus második felében⁷ már föllállította az Országos Hadsegélyező Hivaltalt (Bp. IV. ker. Váci-utca 38. szám), a honvédelmi minisztérium és a Vöröskereszt ily módú tehermentesítése, illetve a magánszervezésű hadsegítő egyesületek segítése, munkájuk koordinálása céljából (vö. Jelentés, 1918: 5). Ám a Kirchner Hermann vezette⁸ szervezet, annak ellenére, hogy alapszabálya lehetővé tette volna, jelentősen kisebb feladatkört látott el az alapítását követő hetekben.⁹ Tevékenysége ekkoriban a jótékonyági akciókra való felhívásokban, a katonák özvegyeinek és árváinak támogatásában (szociális és egyéb juttatásokkal) és a hadrakelt seregek és a sebesültek segítésében (gyűjtések révén) lényegében kimerült; hang-

⁵ Az új szervezet vélhetően az Országos Segítőbizottság utódaként jött létre. Az említett hivatalról a kutatás jelen állása szerint kevés információ ismert. Egyik nagyobb gyűjtéséről lásd *Budapesti Hirlap*, 1914/194: 8.

⁶ *Pesti Napló*, 1914/215: 11 és uo. 1914/218: 6; Az új intézmény ügyvezető elnöke gróf Wilczek Frigyes volt. Az ügyvezető alelnök feladatait Simontsits Elemér látta el. Emez információ többek között egy későbbi, novemberi felhívásból ismert. Úgymint: *Pesti Hirlap*, 1914/291: 18.

⁷ A Hadsegélyező Hivatal egész pontosan augusztus 19-én jött létre (Jelentés, 1918: 4).

⁸ A helyettese: dr. hernádszurdoki Melichár Kálmán miniszteri tanácsos volt. Lásd *Belügyi Közlöny*, 1914/83: 556 és *Pesti Hirlap*, 1914/202: 9.

⁹ A Hadsegélyező Hivatal alapításáról, működési szabályzatáról, céljairól stb. lásd még *Belügyi Közlöny*, 1914/83: 555–556 továbbá a korabeli sajtóban: *Pesti Hirlap*, 1914/199: 6; uo. 1914/202: 9; uo. 1914/219: 8; illetve a szakirodalomban: Tóth, 2012: 167–176; Suba, 2012: 177–184; Sallay, 2012: 153–158.

súlyozandó, hogy még a most felsorolt teendőket sem sikerült szeptember első feléig megfelelően ellátnia.¹⁰ A hozzávetőleg két héttel később alapított Hadsegélyező Bizottság intézménye viszont alapításától kezdve komoly előnnyel indult, hiszen működésének körülményeit ellentétben a hivatallal nem neki magának kellett megteremtenie. Nemcsak az új intézmény székhelye lett előre kijelölve, hanem a hatékony működés érdekében az rendkívül széles jogkörrel lett felruházva, ugyanis az összes hadsegélyező szervezet fölötti országos felügyelőszervecnek szánták. „*E bizottság feladata, hogy a társadalmi tevékenység legfőbb irányítása megfelelően szereztesse és a hadsegélyező hivatal működése a társadalmi tevékenységgel szerves kapcsolatba hozassék*” (Pesti Napló, 1914/215: 11).¹¹ A szeptember 6-i, vasárnapi alakuló ülésen¹² a miniszterelnök beszéde szerint:

¹⁰ Ennek egyik feltételezett oka, hogy a hivatal alapvetően katonai irányítású szerv volt (1916-ban ténylegesen katonai intézmény lett), emiatt nem rendelkezett a szükséges feltételekkel, amellyel egy polgári szervezet igen (viszont hála a katonai vezetésnek óraműpontossággal működött). Például önmagában olyan mérvű háborús propagandatevékenységet nem tudott volna kifejtetni – hiába voltak meg az anyagi feltételek –, mint a vele szorosan együttműködő egyéb szervek. Az intézmény munkásságát összegző hivatalos tájékoztató szerint a működéshez szükséges minden feltételt magának teremtett meg. Ez is egyike volt a kezdeti akadályoknak (lásd Jelentés, 1918: 4). A Hadsegélyező Hivatal tevékenységéről olvasható egy érdekes tudósítás Losonczy Zoltántól az egyik korabeli lapban. Lásd *Pesti Napló*, 1914/238: 7.

¹¹ Az ülés döntése értelmében a bizottság és az alárendelt hadsegélyező szervezetek működési köréből a továbbiakban a sebesültek ellátása kiesett (*Budapesti Hírlap*, 1914/218: 5), mondván ezekkel a teendőkkel a társadalmi akciónak nem kell foglalkoznia. Azonban a feladatkörrel kapcsolatban maradtak fenn olyan elintéznivalók, amelyek a Vörös Kereszt működését megkönnyíteni voltak hivatva (uo.). Erről lásd a főszövegben az albizottságok alapítását ismertető szakaszt.

¹² Az alakuló értekezleten jelen voltak: báró Jósika Samu, a főrendiház elnöke, Szász Károly és Simontsits Elemér, a képviselőház alelnökei, Jankovich Béla, báró Hazai Samu honvédelmi miniszter, Teleszky János, báró Ghillány Imre és báró Harkányi János miniszterek, gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi Albert, gróf Serényi Béla, gróf Széchenyi Béla, gróf Dessewffy Aurél,

„A megalakítandó Országos Hadsegítő Bizottságnak a hivatalos hadsegítő bizottsággal együtt kell működnie és kapcsolatot kell teremtenie a különböző társadalmi egyesületekkel. Feladatai volnának a hadbavonultak családjainak, özvegyeinek és árváinak és a nyomorékoknak támogatása; munkaközvetítés, a sebesültek társadalmi támogatásának irányítása és vezetése, a hadbavonultak meleg ruhával való ellátása és ezzel kapcsolatban a munkanélküliek foglalkoztatása, a legnehezebb helyzetben levő művelt középosztály támogatása, munkaalkalmak teremtése; általános közegészségügyi és népjóléti intézkedések, az orvoshiány hatásának enyhítése, élelmiszerek és fűtőanyagok beszerzése és szétosztása, a kórházakkal való érintkezés stb. Indítványozza, hogy az értekezlet mondja ki az Országos Hadsegítő Bizottság megalakulását és üdvözlje táviratban Zita főhercegné szonyt¹³ és Jenő főherceget” (*Pesti Napló*, 1914/218: 6).¹⁴

A miniszterelnök ezt követően indítványozta albizottságok létrehozását. A Tisza által felsorolt albizottságok közül az első hatáskörébe tartozna többek között a katonai *ruhánemű társadalmi úton történő biztosítása és az ezzel kapcsolatos foglalkoztatásra alapított bizottság*¹⁵ (elnöke: gróf Serényi Béla; ügyvezető elnök: Simontsits Elemér; tagok: Ormódy

gróf Zichy János, Bárczy István polgármester, Boda Dezső főkapitány, Várady L. Árpád érsek, Zubkovics György és Glattfelder Gyula püspökök, Hajdú Tibor főpát, Kirchner Hermann altábornagy, Demján Ottó főhadbiztos, gróf Ráday Gedeon főispán, Lánchy Leó, Ullmann Adolf, gróf Wilczek Frigyes, Vázsonyi Vilmos, Darányi Ignác, Földes Béla, Ormódy Vilmos, báró Madarassy-Beck Marcell, Wälder Gyula, Krausz Simon, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Hoitsy Pál, Márkus Miksa, Vészi József, Légrády Ottó, báró Vojnits István, Tóth János, Hegedűs Lóránt, báró Fejérváry Imre, Herczeg Ferenc, báró Ghillány Sándor, Hanvai Sándor, Sztányi Ödön, és végül Kun Béla miniszteri tanácsos (*Budapesti Hírlap*, 1914/218: 5).

¹³ Ő volt minden hadsegítő kezdeményezés legfőbb védnöke.

¹⁴ Ő lesz az új bizottság védnöke.

¹⁵ Működéséről készült tudósítások közül néhányat említve: *Pesti Hírlap*, 1914/251: 8; uo. 1914/235: 8; *Pesti Napló*, 1914/251: 11.

Vilmos, Walder Gyula, báró Madarassy-Beck Marcell, Hamvai Sándor, Szász Károly, gróf Ráday Gedeon). A második albizottság a *kórházak körüli teendők ellátására alakított bizottság*¹⁶ (elnöke: gróf Khuen-Héderváry Károly; alelnök: Herczeg Ferenc; tagok: gróf Zichy János, Zubkovics György, Glattfelder Gyula, báró Jósika Samu, Darányi Ignác, gróf Edelsheim-Gyulai Lipót, Várady L. Árpád, Márkus Miksa, Légrády Ottó, gróf Ráday Gedeon). A harmadik albizottság a *munkanélküliség leküzdésére hivatott bizottság*¹⁷ (elnöke: Wekerle Sándor; alelnök: Hegedűs Lóránt; tagok: gróf Dessewffy Aurél, Földes Béla, gróf Széchenyi Béla, Lánczy Leó, Ullmann Adolf, Hajdu Tibor, Rákosi Jenő, Krausz Simon, Szitányi Ödön, Márkus Miksa, Vázsonyi Vilmos). A *népjölelti bizottság*, mint a negyedik albizottsághoz, a közegészségügygel kapcsolatos és egyéb általános népgondozó teendők tartoztak¹⁸ (elnöke: gróf Apponyi Albert; alelnök: gróf Wilczek Frigyes¹⁹ tagok: Tóth János, Hoitsy Pál, Beöthy Zsolt, Vészi József, gróf Dessewffy Aurél, Darányi Ignác, gróf Edelsheim-Gyulai Lipót, Krausz Simon, Hamvai Sándor, Kun Béla. Végül az utolsó albizottságként Lánczy Leó indítványára megalakították még a *pénzügyi bizottság*ot, amelynek elnöke Széll Kálmán lett.²⁰ Az ülés Tisza minden indítványát elfogadta, majd ezután még néhány az alakulással kapcsolatos szer-

¹⁶ Működéséről lásd *Pesti Hírlap*, 1914/249: 8.

¹⁷ A bizottság tagsága és tevékenysége jól ismert. Erre vonatkozóan többek között lásd *Népszava*, 1914/301: 1. A most hivatkozott cikk elsősorban azért érdekes, mert bírálatot fogalmaz meg a bizottság tevékenységére vonatkozóan. A bizottság tevékenységéről lásd még: *Pesti Hírlap*, 1914/224: 9; *Pesti Napló*, 1914/224: 12; uo. 1914/229: 11.

¹⁸ A bizottság tagságáról és működéséről lásd: *Pesti Hírlap*, 1914/224: 9; uo. 1914/227: 10, valamint *Pesti Napló*, 1914/226: 10 és uo. 1914/235: 11.

¹⁹ Máshol Ferenc néven említik (*Pesti Napló*, 1914/226: 10).

²⁰ A szervezet tevékenységéről lásd: *Pesti Napló*, 1914/234: 11; uo. 1914/242: 14; uo. 1914/249: 14.

vezeti, illetve egyéb gyakorlati jellegű indítványt tárgyalt. Végezetül a miniszterelnök megköszönte a megjelentek érdeklődését, és az Országos Hadsegítő Bizottság első ülését berekesztette. Ezzel hivatalosan is megalakult az új intézmény.²¹

Az eseményről a m. kir. miniszterelnök táviratban a következőképp értesítette Zita főhercegasszonyt, a hadsegélyező szervezetek fővédnökét:

„A Hadsegélyező Hivatal céljainak előmozdítására és kiegészítésére mai napon megalakult hadsegélyező bizottság egyhangú lelkesedéssel elhatározta, hogy fenséges védnökknőjét mély hódolattal üdvözlje. Amidőn tehát kötelességszerűen tolmácsolnám a bizottság mély hódolatát, a Gondviselés áldását és különös kegyét kérem fenséges védnökknőnkre. *Tisza* István.

Ugyanilyen táviratot intézett a bizottság nevében a miniszterelnök *Jenő* főherceghez, mint a hadsegélyező bizottság védnökéhez” (*Pesti Napló*, 1914/218: 6, vö. *Budapesti Hirlap*, 1914/218: 6).

Az üdvözlő táviratra Bécsből, a schönbrunni kastélyból a főhercegasszony a következőkben válaszolt:

„Őszintén örülvén, hogy a hadsegítő-bizottság megalakulása alkalmából rólam olyan melegen megemlékezett, önnek és az egybegyűlteknak legszívesebb köszönetemet fejezem ki. Zita királyi hercegnő” (*Budapesti Hirlap*, 1914/219: 8).

A főherceg választávirata szintén fennmaradt. Az alábbiakat írta:

„Nagy örömmel értesültem a hadsegélyező bizottság megalakulásáról, melynek üdvös működését élénk érdeklődésem fogja kísérni. Fogadja Nagyméltóságod a bizottság tagjainak nevében is a hozzám intézett üd-

²¹ *Pesti Napló*, 1914/218: 6; *Budapesti Hirlap*, 1914/218: 5–6.

vözlő táviratért meleg és őszinte köszönetem nyilvánítását. *Jenő főherceg*” (*Pesti Hirlap*, 1914/218: 7).

Jenő főherceg tehát elvállalta a bizottság fővédnöki tisztét – melyhez az uralkodó is hozzájárult –,²² amit 1915. január első napjaiig látott el. Január 7-én, a *Buda-pesti Hirlap* tájékoztatása szerint, miután átvette a déli hadseregeink parancsnokságát protektorátusától visszalépett, helyét Károly István királyi herceg vette át.²³

Az új szervezet életében a következő fontos epizód 1914. szeptember 8-a. Ekkor a hadsegítő intézmények közül – Szász Károlynak, a képviselőház ügyvezető alelnökének felajánlását elfogadva – több átköltözött az Országházba – tudható meg a *Pesti Hirlap*ból.²⁴ Az alelnöki és a jegyzői helyiségbe került a korábban a miniszterelnökségi palotában működő az akkor Simontsits Elemér vezette a főváros területén tevékenykedő Központi, vagy más helyeken Középpontinak nevezett bizottság.²⁵ A gyorsiroda helyiségébe költözött „*Kirchner Hermann altábornagy élén a Hadsegélyező Bizottság*” (*Pesti Hirlap*, 1914/219: 8). (Megjegyzem, bár több lap is némi eltéréssel szó szerint ezt a hírt közölte, de majdnem biztos, hogy valójában a Hadsegélyező Hivatal vezetői/adminisztratív törzséről volt szó, és nem a Hadsegélyező Bizottság adminisztratív irányítása került az altábornagy kezébe.) A pénzügyi bizottság termébe a Hadsegélyező Bizottság kórházi bizottsága került.²⁶ A miniszteri kapu

²² *Pesti Napló*, 1914/204: 8.

²³ *Budapesti Hirlap*, 1915/8: 7.

²⁴ *Pesti Hirlap*, 1914/219: 8. A *Pesti Napló*ban ugyanez a hír: *Pesti Napló*, 1914/219: 12. A *Budapesti Hirlap*ban ugyanezt lásd *Budapesti Hirlap*, 1914/219: 8.

²⁵ A képviselőház alelnökének és hadsegélyező bizottságának nevéhez fűződik az 1914. szeptember 18-i *katonanap* megszervezése és lebonyolítása (*Budapesti Hirlap*, 1914/194: 8 és uo. 1914/195: 8). A szervezet tevékenységéről lásd még *Pesti Napló*, 1914/244: 8.

²⁶ *Pesti Hirlap*, 1914/219: 8.

mellett levő bizottsági termekben gróf Wilczek Frigyes vezetésével a népjóléti bizottság kapott elhelyezést a korabeli sajtóbeszámoló szerint.²⁷ A lap tudósítása szerint „*A még megalakítandó bizottságok is vagy a képviselőház vagy a főrendiház helyiségeiben fognak elhelyezést nyerni.*”²⁸ Az alszervezetek alakulásának és elhelyezésének adatolása után²⁹ áttérek a bizottság háborús előadásainak feltáró bemutatására.

Elindul a háborús előadások szervezése

Az előadások története a következőképp alakult: 1914 őszén a Hadsegélyező Bizottságnak a fent említettek mellett további albizottságai (pl. *jelvény albizottság*) létesültek a fővárosban, melyek közül a *felolvasásokat rendező albizottság* tevékenysége volt az egyik legnépszerűbb vállalkozás 1914-ben, és a hazai propaganda területén a legmaradandóbb is az elkövetkező években. Az új albizottság működésének közvetlen célja – a Hadsegélyező Hivatalhoz hasonlóan – elsősorban még a hadba vonult katonák megsegítése és a „*háborúban elesett, vagy a háborúban kapott sebek, avagy a hadi fáradalmak következtében elhalt katonák özvegyei és árvái javára*”³⁰ való gyűjtés és egyéb szociális támogatás volt, ám a korábbi hadsegélyező vállalkozásoktól eltérően annak elérését nemcsak

²⁷ Az eddigi kutatási adatok szerint nem Wilczek volt a népjóléti bizottság elnöke, hanem Apponyi. Itt feltehetően mint irodavezetőre/ügyvezetőre utalhat az idézett lap Wilczekre hivatkozva (uo.).

²⁸ Uo.; vö. *Pesti Napló*, 1914/222: 13. Az elhelyezésről készült beszámolót vö. *Budapesti Hírlap*, 1914/223: 8.

²⁹ A Hadsegélyező Bizottság alszervezeteinek bemutatásától és működéséről e helyütt nincs lehetőség bővebben értekezni, az egy másik munka feladata lesz.

³⁰ Idézet a Hadi beszédek füzetének címlapjából.

a jótékonyság szerény hangján, hanem a polgári közvélemény hazafias irányba történő befolyásolásával is elő kívánta segíteni. A Hadsegélyező Hivatallal ellentétben azonban a bizottságnak ehhez a magasztos célhoz már a szükséges föltételek, illetve a követendő példa is birtokában volt. A háborús előadások szervezésének gondolata a szervezeten belül, és általában véve Magyarországon, már rég nem volt sem új keletű, sem előzmények nélkül álló (lásd Vörösváry, 1915: 245–247, valamint ‘Turbucz, 2014a). A Hadsegélyező Bizottság számára a mintát egyrészt a Szabad Lyceum és társszervezetei, a Központi Segítő Bizottság, az Uránia Magyar Tudományos Egyesület és a Budapesti Tudomány-Egyetem kezdeményezése,³¹ illetve a Hadsegélyező Hivatal egyik korábbi, szintén a háború témakörében rendezett felolvasása adta.³² A Hadsegélyező Bizottság végrehajtó bizottsága azonban egy-egy háborús expozé lebonyolításánál lényegesen komolyabb célokat tűzött ön maga elé, mégpedig egy felolvasásokat rendező albizottság alapítását, amely rendszeres jelleggel szervezne fölolvasásokat a magyar szellemi elit bevonásával és a sajtó hathatós támogatásával. De a bizottság valójában még az eddig előadottaknál is komolyabb álmokat dédelgetett. Nemcsak az ország figyelmét felkeltő előadás-sorozatot kívántak útjára indítani a magyar entellektüelek bevonásával, hanem mindezt fokozandó, szerették volna egész Magyarország területére is kiterjeszteni a háborús előadások rendezését; ez többé-kevésbé sikerült is. Hozzáálltak

³¹ Az egyetem háborús összejöveleivel közel egy időpontban indult a Kolozsvári Ref. Theol. Fakultás háborús felolvasó-ciklusa.

³² *Pesti Hírlap*, 1914/263: 7. Az előadást egyébként Vámbéry Rusztem, a büntetőjog egyetemi tanára tartotta *A háború és a büntettek* címmel a Deák téri ev. iskola második emeleti dísztermében október 22-én, csütörtökön délután hat órakor. Az iskola dísztermében más hadsegélyező műsorokat rendeztek például: *Pesti Napló*, 1914/268: 11.

tehát a szervezéshez; egy fennmaradt újságcikkben olvasom:

„Az Országos Hadsegélyző Bizottság végrehajtó bizottsága elhatározta, hogy a közönség buzdítása céljából a háborúval kapcsolatos kérdésekről egyes országos nevű férfiak felolvasásokat tartanak és e célból újabb bizottságot küldött ki, amelynek elnökévé *Berzeviczy Albertet*, tagjaivá pedig gróf *Apponyi Albertet*, *Hegedűs Lórántot*, *Herczeg Ferencet* és gróf *Khuen-Héderváry Károlyt* választotta meg. A felolvasások rendezését már december havában megkezdik. A bizottság gróf *Andrássy Gyulát* és *Wekerle Sándort* tagjaivá, *Mikszáth Kálmánt* pedig jegyzőjévé választotta” (*Pesti Hirlap*, 1914/280: 8; *Budapesti Hirlap*, 1914/279: 7).

Talán szembetűnhet, de korántsem meglepő, hogy az újonnan felállítandó albizottság vezetésével éppen *Berzeviczy Albert* lett megbízva, mint az e tekintetben legnagyobb tapasztalatokkal rendelkező személy,³³ de az sem véletlen, hogy a tagságot is olyan személyek adták, akik ekkor már komoly jártassággal rendelkeztek ezen a területen. A szervezés mindezek ellenére nagy körültekintést igényelt, mert az ötletben – mint arról fentebb már esett szó – más intézmények is komoly lehetőséget láttak, és ráadásul ezek már novemberben tartották is az előadásait,³⁴ meglehetősen nagy sikerrel.³⁵

Az eddig felsorolt vállalkozásokból körülbelül már kirajzolható, hogy pontosan mely társadalmi és kulturális osztályhoz tartozó személyek is tartották a háborús szó-

³³ Berzeviczynek a Szabad Lyceum vezetőjeként ekkor már komoly tapasztalata volt ilyen témájú előadások szervezésében (Turbucz, 2014a).

³⁴ Fontos megjegyezni, hogy az egyes hadsegélyző szervezetek között komoly versengés vagy konkurenciaviszony nem volt. Működésüket tudatosan egyeztettek és akcióikat összehangolták. Erről lásd: *Pesti Hirlap*, 1914/239: 5.

³⁵ Lásd *Pesti Napló*, 1914/307: 11.

noklatokat, illetőleg kik alkották az említett segély-, egyben propagandaszervezet tagságát.

Amiről még nem történt említés: a résztvevőkről és a támogatókról csak annyi információ áll rendelkezésre, hogy az előadások hallgatóságának, amely előadástól függően hozzávetőlegesen 500-1500 fő között váltakozott,³⁶ majd felét a hölgyek adták (vö. Vörösváry, 1915: 252). A hadi előadásokon igen nagy számban képviselték magukat a magas társadalmi osztályok tagjai és a fontos állami és egyéb hivatali posztokat betöltő hivatalnokréteg is. Emez előrevetett információk később, a bemutatásra kerülő előadásokból, pontosabban az azokról készült sajtóbeszámolók föllevenítésének segítségével demonstrálva lesznek. Máshol már említésre került (Turbucz, 2014a), de itt is szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az átfedések az előadásokban és a tagságban is különösen föltűnő lehet, amely meglehetősen kuszává teszi a téma kutatását. Amiről még szintén nem szóltam: az előadások bevétele. Pontos adatok sajnos itt sem ismertek. Egy komolyabb szervezésű hadi előadást a fővárosban 600 embernél csak a legritkább esetben látogattak kevesebben. A bizottság előadásainak a 17 előadó függvényében legkevesebb 500 fős részvétellel számolva 8500 korona, legtöbb 1500 fővel számolva 25 500 korona lehetett a bevétele. Ha az eseti felülfizetéseket is belekalkuláljuk az eddigi számításokba, amely az összes előadást alapul véve 2500 koronánál nem valószínű, hogy több lehetett, akkor 11 000-28 000 korona közötti bevételt tippelhetünk. Azonban figyelembe véve a Központi

³⁶ Pontos adatok sajnos nem állnak rendelkezésre a látogatók létszámára vonatkozóan, arra mindössze az egyes előadásokról készített beszámolók és egyéb újságcikkek (például Alexander Bernáté) alapján következtethetünk. Annyi bizonyos, hogy átlagosan 200-300 fővel látogatták többen a bizottság rendezvényeit, mint más előadásokat.

Segítő Bizottság előadásainak bevételét, amely 14 026 korona volt,³⁷ úgy vélem, hogy a végösszeg valahol 18 000 korona körül lehetett összesen.

Visszatérve a felolvasásokat rendező albizottság tevékenységéhez, a *Pesti Hirlap* november 21-i szombati számában az alábbi tudósítás szerepel:

„Az Országos Hadsegélyező Bizottságnak Berzeviczy Albert elnöklete alatt álló felolvasásokat rendező albizottsága már december elején megkezdte a háborúval összefüggő kérdésekre vonatkozó nyilvános előadásokat. Az előadások sorát báró Hazai Samu honvédelmi miniszter nyitja meg. Még december folyamán fognak előadást tartani: Beöthy Zsolt, Csernoch János hercegprímás, Kozma Andor és gróf Tisza István miniszterelnök. Az eddig tett ígérek szerint január-februárra várhatók Wekerle Sándor, gróf Apponyi Albert, Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc, Hegedűs Lóránt, Marcali Henrik, Alexander Bernát és Raffay Sándor előadásai a fővárosban. A vidék legfőbb helyein is valószínűleg már decemberben megindulnak az előadások” (*Pesti Hirlap*, 1914/293: 9, vö. *Budapesti Hirlap*, 1914/293: 9).

A *Pesti Napló* egy rövidebb hírben adott tájékoztatást az eseményekről:

„Az Országos Hadsegélyező Bizottságnak felolvasásokat rendező bizottsága december elején megkezdte a háborúval összefüggő kérdésekre vonatkozó nyilvános előadásokat. Az előadások sorát báró Hazai Samu honvédelmi miniszter nyitja meg” (*Pesti Napló*, 1914/293: 10).

Az albizottság belső életéről egyelőre nem áll rendelkezésre bővebb információ. A kutatás pillanatnyi állása szerint arról sincs mód beszámolni, hogy – más albizottságokhoz hasonlóan – volt-e alelnöke a szerveződének.

³⁷ *Budapesti Hirlap*, 1915/6: 15.

A rendelkezésre álló forrásanyag függvényében úgy vélem, minden szervezés körüli teendőt – kis bizottságról lévén szó (összehasonlítva mondjuk egy kórházi bizottsággal) – az elnök, maga Berzeviczy, a *Magyar Tudományos Akadémia* vezetője intézhette.

Decemberben, mint az fentebb már említve volt, megkezdődtek a bizottság háborús előadásai, melyről a *Pesti Hirlap* december 3-i csütörtöki számából az alábbi részletek tudhatók meg:

„Az Országos Hadsegélyező bizottság felolvasásokat rendező albizottsága a fővárosban december hó folyamán a következő előadásokat rendezi: December hó 8-án, kedden: Báró Hazai Samu honvédelmi miniszter: A háború tényezői. December hó 11-én, pénteken: Beöthy Zsolt egyetemi tanár: A háború és kultúra. December hó 15-én, kedden: Csernoch János bíboros, hercegprímás: Egyház és háború. December hó 22-én, kedden: Gróf Tisza István miniszterelnök: A háború hatása a nemzeti jellemre. December hó 29-én, kedden: Kozma Andor országgyűlési képviselő, író: A katona a magyar költészetben. Valamennyi előadást a Sándor-utcai régi országház gyűléstermében, esti hat órakor tartják. Beléptidő: egy korona, a hadsegélyező alapok javára. Jegyek a hadsegélyező bizottság jelvényosztályában (képviselőház) és este a pénztárnál kaphatók. Tíz koronáért az összes előadások látogatására jogosító állandó jegyek válthatók. Felülfizetéseket köszönettel fogadnak” (*Pesti Hirlap*, 1914/305: 8).³⁸

³⁸ Vö. *Pesti Napló*, 1914/305: 11; *Budapesti Hirlap*, 1914/305: 15 és *Népszava*, 1914/315: 7.

A bizottság előadásai és azok propagandaszerepe 1914-ben

Mivel a fölolvadásokról nemcsak a korabeli beszámolók, hanem az előadások közül soknak lejegyzett változata is fennmaradt, ezért azok együttes vizsgálatával most, az I. világháború centenáriumán lehetőség kínálkozik a szervezetnek a hazai propagandában betöltött fontos szerepének vizsgálatára. Időzzünk most el az első előadásoknál.

Mint fentebb már idéztem több helyen, a Hadsegélyező Bizottság előadásainak sorát báró Hazai Samu honvédelmi miniszter, a Hadsegélyező Hivatal megszervezőjének³⁹ *A háború tényezői* című beszéde nyitotta meg (Hazai, 1914/1915). A korabeli lapok december elejétől már-már szenzációként kezelték az eseményt. Több újság, több számban napokon keresztül reklámozta az elkövetkező előadást, külön is hangsúlyozva, hogy annak teljes bevétele a hadbavonultak hozzátartozóinak segítésére fog szolgálni.⁴⁰ (Megjegyzem, a báró a háború alatt maga is komoly pénzadományokat juttatott saját vagyonából ilyen célokra.⁴¹) Egy beszámolót idézve az előadásról:

„Díszes és rendkívül előkelő közönség gyűlt egybe kedden délután hat órakor a régi képviselőház üléstermében, hogy meghallgassa báró *Hazai* Samu honvédelmi miniszternek az Országos Hadsegélyező Bizottság javára rendezett felolvasását. Különös érdekességű volt e felolvasás: A honvédelmi miniszter, aki szónoki képességeiről több ízben tett már kiváló tanúságot, ezúttal a jótékonyság, a hadbavonult katonáink családtagjai érde-

³⁹ *Pesti Hirlap*, 1914/202: 9.

⁴⁰ *Pesti Napló*, 1914/308: 15; *Pesti Hirlap*, 1914/308: 8; uo. 1914/310: 8.

⁴¹ A példák közül egyet kiragadva: *Budapesti Hirlap*, 1914/194: 8.

kében szólalt meg a nyilvánosság előtt a legaktuálisabb tárgyról: *a háborúról*.

Előadását a történelemből vett példával kezdte. Elmondotta, hogy Nagy Sándor egy lakomán megölte Clytust, aki apját nagyobb hadvezérnek mondotta, mert ő teremtette meg Macedónia nagy *erkölcsi tulajdonságokkal bíró hadseregét*, amelylyel Nagy Sándornak könnyű volt győznie. Hivatkozva Napoleon dicső haditetteire, előrebocsájtotta előadásának bebizonyítandó tételét, hogy a háború sikere legfőként az *erkölcsi elemnek tulajdonítható*. E bevezetés után áttért a háború elemeinek vizsgálatára. Plasztikusan festette meg azoknak az eszközöknek a képét, amelyekre a győztes háborúban szükség van. Elmondotta, miként vételkedtek egymással az Olympuson az istenek, miként erősítgette a Fegyverek, a Szervezés, a Bátorság istene, Minerva, az Ész és a Véletlenség istene a maga fontos szerepét. Csak a Kötelességérzet és a Jellem nem szóltak semmit és hagyták, hogy a vitát Viktória, a győzelem istennője döntse el, aki megmagyarázta, milyen szükség van mindegyikükre a háborúban.

– Ha az ezek szerint megállapított tényezőket, amelyeket a siker tényezőinek nevezünk, összevonom és osztályozom – folytatta Hazai – akkor a harcosok erejeként szerepelnek: a vezérek, a csapatok intelligenciája, *mint szellemi erő*; a hazafiasság, a bátorság, a fegyelem, a kötelességtudás, az engedelmesség, stb. stb. *mint morális erő*; a csapatok sokasága, melyet számerőnek szoktak nevezni, az organizáció, a fegyver, az élelmezés, az egészségügy, stb., *mint anyagi erő*.

Már most az a kérdés: e három tényező közül, melyik bír a legnagyobb fajsúlylyal?

Néhány szóval megkapóan bizonyította be a miniszter, hogy az anyagi erő az, amelyet legkevésbé kell figyelembe venni. A vezetés és az erkölcsi tényezők közül

az elsőbbséget az erkölcsi elemnek kell odaítélni, mert *az a hadsereg, amely magas erkölcsi nívón áll, rövidebb, vagy hosszabb idő után jó vezéreket teremt és vitéz, kitartó csapatok már sokszor nyertek oly csatákat, melyeket jó vezérek is elveszetteknek hittek.* Hivatkozott ennek bizonyítékaul a római és görög példákra és ezek után levonta a végleges tanúságot, hogy sikeres eredmény csak ott jön létre, ahol az erkölcsi erők túlsúlyával más erők is bőségesen rendelkezésre állnak, ahol nem kell azon gondolkodni, hogy az ellenséget legyőző erőtöbbletet melyik elem révén nyerjük meg.

A nemzetet nevelni kell a győzelemre. A kisebb versenyképesség nem jelent egyet a veszteséggel. *A nemzet minden egyes alkalmas fia a védképesség szélső határáig legyen katona* és mindenki dolgozzék céltudatosan és állandóan a nép moralizálásán. Neveljük nagyra az erényeket, az erkölcsi tulajdonságokat, mert ezek azok, amelyek nagygyá tesznek bennünket

Előadását azzal fejezte be, hogy a polgári társadalomnak is meg kell tenni a kötelességét, mindenkinek dolgoznia kell közjó érdekében. Ezeket a feladatokat nálunk mindenki teljesíti és így meg fogják hallgatni az imánkat:

Isten áld meg a magyart,
Jó kedvvel, bőséggel.
Nyújts feléje védő kart,
Most küzd ellenséggel.

A honvédelmi miniszter előadását rendkívül nagy tetszéssel fogadták; percekig zúgott a taps az előadás végén és lelkesen éljeneztek az excellenciás előadót” (*Pesti Napló*, 1914/311: 2–3).

Hazai irodalmilag nagy gonddal fölépített és ókori *dialógus* formában elbeszélt gondolatai rendkívüli sikert

arattak.⁴² A valamivel több mint fél óras rendezvényen a miniszterelnök kivételével a kormány minden tagja és a tábornoki karból is többen részt vettek. Azonkívül jelen volt Berzeviczy Albert, Andrássy Gyula, Wlassics Gyula, Plósz Sándor, Beöthy Zsolt, Székely Ferenc.⁴³ Beszédének rövid jellemzéseként még elmondható, hogy Hazai báró nem foglalkozik a háború kitörésének okaival vagy a hadviselő felek győzelmi esélyeinek latolgatásával. Aki előadásának olvasásától ilyesmit várna, az bizony csalódni fog. Őt az elméleti hadtudomány, kis túlzással a háború filozófiai háttere érdekli. A végletekig egyszerűsített módon körvonalazva gondolkozását, ami Hazait foglalkoztatja, az annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy milyen tényezők dominanciája vezethet a háború megnyeréséhez? Miután bevezetés gyanánt fölvezolta a sikeres hadviselés három tényezőjét, és megállapítja, hogy ezek közül az *erkölcsi tényező* ér a legtöbbet, rátér a hátország morális felkészítésének feladatára, amely plauzibilis következtetése szerint legalább annyira fontos, mint a jó fegyverzet vagy a katonák alapos kiképzése és vezetése. A középkori háborúk kora után – miként sugallja –, a tömeghadseregek korában legalább oly' fontos tényező a hátország szilárd, hazafias magatartása, mint az első vonalakban küzdő katonák hősiessége. A modern háborúban mindenkinek katonának kell lennie. Minden feladatban egy újabb leküzdendő hadállást kell látni. „Minden polgár katonája, minden céhbeli katona polgára legyen a hazának azért, hogy a katonai és polgári életszükségletekről egyforma szeretettel s megértéssel történjék gondoskodás” (Hadi beszédek, 1915: 20). A háborús előadások addigi történetében – tudomásom szerint – ő mondja ki először,

⁴² *Pesti Hirlap*, 1914/311: 8.

⁴³ Uo.

hogy a népet tudatosan kell nevelni a heroikus eszményekre és összességében magára a háborúra. Nemzet és nép fogalmát különválasztva, a nemzetben (értsd az értelmiség, illetőleg a nemzet katonai és politikai vezetőinek tagjaiban) látja a nép neveléshez szükséges potenciált. De mégis talán a legnagyobb feladat a nőre hárul az erkölcsi nevelésben. A győzelem istennőjének ajkára adva a szavakat kijelenti: „*Neveljétek hát nagyra az erényeket az erkölcsi tulajdonságokat, mert ezek azok, melyek nagygyá tesznek benneteket*” (Hadi beszédek, 1915: 20). Beszédét végül az egész magyarság rendíthetetlen harc készségének és áldozatkészségének dicsőítésével fejezte be a miniszter.

A hadi beszéd rendkívül nagy közönségnek örvendett, olyannyira, hogy már az első előadás után közzétették nemcsak a következő felolvasások időpontját,⁴⁴ de még a következő év januári előadók névsorát is.⁴⁵ A Hadsegélyező Bizottság hadi beszédeinek sorában Beöthy Zsolt volt a második előadó. A néhány nap múlva rendezett felolvasásról kijelenthető, hogy tartalmában nem maradt el Hazai fölolvása mögött.⁴⁶

„A tudós előadását nagyszámú előkelő közönség hallgatta végig. Beöthy Zsolt előadásában rámutatott arra, hogy a háború védelmezi azt az erőt és azt a munkát, amellyel a világ kultúrájához a nemzetek hozzájárulnak. A csatamezőn most az európai kultúrának azt a részét védelmezzük mi, amely lelkünkéből fakad, a mi nemzeti kultúránkat. A legfontosabb, amit ennek a háborúnak köszönhetünk, az, hogy *egy hitet, egy akaratot* nyilatkoztatott meg közszellemünk erejében. Ez az egységes erő

⁴⁴ Pl. *Pesti Napló*, 1914/313: 10.

⁴⁵ *Népszava*, 1914/331. 6. Egy korábbi hír a következő évi előadók soráról: *Pesti Hírlap*, 1914/293: 9. Az említett cikkben olvasható még, hogy várhatóan már december hónapban megkezdődnek a bizottság által vidéken szervezett előadások is.

⁴⁶ Az előadás meghirdetését lásd: *Népszava*, 1914/331: 6; *Pesti Napló*, 1914/313: 10.

a háború után bizonyára a kultúrában is meg fog nyilatkozni. A közönség nagy tetszéssel fogadta az illusztris előadót” (*Pesti Napló*, 1914/314: 8).

Beöthy Zsoltnak nem ez volt az egyetlen hadi beszéde. A tudományegyetem bölcseészkarának későbbi dékánjának (Szögi, 2010) tudományos munkásságában az 1914. év végétől a háborús tematikum ugrásszerűen megnőtt. Ugyanez elmondható lesz egyetemi kollégájáról, a későbbiekben előadó Alexander Bernátról,⁴⁷ valamint barátjáról, Berzeviczy Albertről (pl. Berzeviczy, 1916). Beöthyről ismeretes, hogy egész hamar, már december 15-én tartott egy előadást a *Központi Egyetem* háborús előadásainak sorában (Háborús előadások, 1914/1915) is *Angol és orosz szövetségeseink* címmel (Beöthy, 1914/1915).⁴⁸ Az említett előadáson Alexander Bernát is elmondotta első háborús vonatkozású filozófiai beszédét, a *Háború, mint nemzetnevelő* címmel,⁴⁹ amely később különnyomat formájában is megjelent (Alexander, 1914/1915).⁵⁰ Most viszont időzzünk el kicsit az esztéta Beöthynek a *Háború és kultúra* című előadása mellett, melynek összefoglalását némi eltéréssel közölte a *Pesti Hírlap*. Idézve a lapból:

„Érezzük a háború rémségeit, a jövő kétségeit, de azért a háború és a kultúra ellentétes voltában lelkünk mélyén még sem nyugszunk meg. A csatamezőn most az európai kultúrának azt a részét védelmezzük mi, amely lelkünkéből fakad, a mi nemzeti kultúránkat. A legfontosabb, amit ennek a háborúnak köszönhetünk az, hogy egy hitet, egy akaratot nyilatkoztatott meg közszellemünk erejében. Ez az egységes erő a háború után bizonyára a

⁴⁷ A filozófus háborús előadásainak összefoglalását lásd Turbucz, 2014c.

⁴⁸ *Pesti Napló*, 1914/320: 10.

⁴⁹ *Pesti Napló*, 1914/317: 9; *Népszava*, 1914/297: 10; *Pesti Hírlap*, 1914/320: 12.

⁵⁰ Újabb megjelenése: Alexander, 1915/2014a: 5–15; A beszéd elemzését lásd Turbucz, 2014b.

kultúrában is meg fog nyilatkozni és ki fogja építeni Széchenyinek, annak a Széchenyinek, aki előrelátó, teremtő lelke mélyén először érezte meg a háború és kultúra kapcsolatában az erők kapcsolatát, az álmát: Magyarország lesz!” (*Pesti Hirlap*, 1914/314: 8)

Bööthy Zsolt előadását Hazaiéhoz hasonlóan nagyszámú közönség hallgatta. Az előkelőségek közül megjelent Berzeviczy Albert, Zsilinszky Mihály, Wlassics Gyula, báró Papp Géza, Ruffy Pál miniszteri tanácsos, de szép számban képviseltették magukat az egyetemi hallgatók közül és a művelt pesti hölgyek.⁵¹ A beszéd teljes terjedelmében rendelkezésre áll, de annak tartalmát a korabeli hírlapok megfelelően tükrözik, ezért külön idézésétől eltekintek.

Annál inkább fontos Csernoch János bíboros beszéde (Csernoch, 1914/1915) „*aki azt fejtegette, hogy megengedhetőnek tartja-e az egyház hittani és erkölcsi szempontból a háborút és miképpen illeszti bele az erkölcsi világrendbe*” (*Pesti Hirlap*, 1914/318: 9, vö. *Pesti Napló*, 1914/318: 9). Emellett beszélt még a kultúra békebeli dekadenciájáról és fokozatos süllyedéséről, mondván: „*a kultúra magában rejtő az elpuhulás és elérzékiesedés veszedelemét*” (Csernoch, 1914/1915: 12), szembeállítva azt, ti. a háború előtti magyar közállapotokat a háború erkölcsi tisztaságával és kultúrafejlesztő szerepével. Csernoch János teológiai fejtegetése olyannyira provokatív szellemű volt, hogy az egyik hírlap jelentős bírálatban is részesítette.⁵²

⁵¹ *Pesti Hirlap*, 1914/314: 8.

⁵² *Pesti Hirlap*, 1914/321: 9. A kutatás jelen állása szerint egyébként az Sz. Z. álnéven író szerző kritikája volt az egyetlen negatív szellemű bírálat annak idején a Hadsegélyező Bizottság hadi előadásairól. A bírálat lényege, hogy nem a kultúra felelős azért az erkölcsi hanyatlásért, amely a háború előtt tapasztalható volt. A kultúremler hősiességben küzd, mint a műveletlen keleti tömeg és a gyarmatok tömegkatonája. „[...] a kultúremler mindent összevéve erősebb, tűrősebb, ellentállóbb, mint a kulturátlans hogy oly

Már az első – itt csak töredékeiben ismertetett – három előadás vizsgálata is többé-kevésbé lehetővé teszi bizonyos konzekvenciák levonását. Az első előadások „a társadalom organizációjáról”⁵³ (főképp lélektani attitűdből megközelítve, egyén és társadalom szemszögéből) és a kultúra szerepének megítéléséről szoltak (pl. specifikusan a katona szerepe a magyar költészetben, illetve kultúrában, vagy épp általános kultúrtörténeti áttekintés formájában). E hónapban még sokkal kisebb szerepet kapott a háború okainak, előzményeinek, illetve a háború előtti magyar belpolitikai állapotok vizsgálata. Összességében a decemberi előadásokról általánosan kijelenthető, hogy azok alapjában véve bár bölcséleti-teoretikus alapbeállítottságúak voltak, és információtörténeti hozadékuk is jelentősnek tekinthető a hazai propaganda területének vizsgálatakor, ám Csernoch és kisebb részben Beöthy előadását leszámítva a magyar tudományos és irodalmi élet fejlődésére alig-alig lehettek hatással. Ellenben nemcsak tovább erősítették, hanem immár hídfőként is szolgáltak a hazai úgynevezett *intellektuális* vagy *értelempropaganda* működtetésében. A decemberi előadások majd’ mindegyike mögött ott húzódik a korábbi már ismert (lásd Hegedűs, 1914/1915) *megértés* fogalmának gondolati előtételzése, ezen belül is a hallgatóságot különösen foglalkoztatta, hol találkozik, és miként kapcsolódik össze *kultúra és háború, vallás és háború* stb. fogalmai, és eme metszéspontok miként fogják alakítani a további háborús időszakban, illetőleg a békekötést követően a nemzet életét. Ezen a ponton tehát

mértékben erősebb, ellenállóbb és tűrősebb, amely mértékben kulturált” (*Pesti Hírlap*, 1914/321: 9). A hercegprímás beszédének és az arról írt kritika bővebb ismertetésére e helyütt sajnos nincs lehetőség.

⁵³ A fogalmon a totális háború fogalmának egyik elődjét kell érteni. Ehhez lásd a soron következő idézetet.

megfigyelhető, miként a teória fokozatosan praxissá alakult. Erről most bővebben szólok.

A honi úgynevezett *defenzívpropaganda*⁵⁴ prekonceptiója a következő tételre épült: a háborút a győzelem érdekében nemcsak a fronton, hanem a hátszágban is vívni kell, mert az ellenség nemcsak ágyúkkal és katonákkal támad. Ők belülről is bomlasztani kívánják a nemzetet. De nem a külső ellenség okozza a legnagyobb problémákat. A társadalom széles spektrumot felölelő tagozódása és a nemzetiségi homogenitás a belső ellentétek melegágya. Ha győzni akarunk, akkor felül kell emelkednünk ezeken a bajokon egyszer s mindenkorra. *Organizálni* kell a társadalmat, hogy egységes egésként tudjuk fölvenni a harcot a számbeli és anyagi túlerőben lévő ellenséggel szemben. De mit jelent az organizáció? Alexander Bernát egyik háborús cikke szerint:

„Egy új jelszó hangzik végig az egész világon: organizáció. A németektől tanultuk mi, tanulja az egész világ. Valamikor zsoldos seregek voltak, ezek organizálva voltak, a nemzetek nem. Most oly óriás mérkőzés folyik, hogy az egész államnak az utolsó porcikájáig organizálnak kell lennie, hogy egész erejét összefoglalhassa és ott érvényesíthesse, a hol szükség van rá. Azt mondták, hogy most a hadvezér, a vezérkar, az ágyú minden, az egyes semmi. Semmiképp sem igaz! Minden ezred, minden század az egésznek a része ugyan, de maga is egész, sőt minden egyes katona alkalomadtán egy egész, melynek kis körben az egésznek a funkcióit kell végez-

⁵⁴ Az elnevezést röviden tárgyalva, tulajdonképpen abból adódik, hogy a hazai propagandaművek minden esetben nemcsak a háború kitöréséről, hanem annak lehetséges befejeztéről is úgy beszéltek, mintha az kizárólag az ellenséges hatalmaktól függene. Magyarország háborús helyzetét, törekvését, céljait mindig az ellenséges propaganda állításaira válaszolva, azaz védekező helyzetből határozták meg.

nie. Minden vasúti állomás, minden kórház, minden trénszakasz, minden raktár, az egész közigazgatás, az egész polgárság, minden gyár, minden, minden eleven része az egésznek, organizmus, mely nagyobb organizmusnak szerve, rész és egész, melyben az egésznek lelke él, különben az egész is elgyöngül. Az egész államnak minden ízében teljesen organizáltnak kell lennie. Tehát semmi elnézés, semmi lanyhaság, itt nincsenek kicsi dolgok, minden fontos” (Alexander, I.; eredeti megjelenés: *Budapesti Hírlap*, 1915/94: 8).

Katonáinknak látniuk kell, hogy miként ők a harctéren és a lövészárkokban, úgy az itthon maradottak is küzdenek a győzelemért, segítve őket. Ahhoz azonban, hogy a társadalom organizációja megvalósulhasson, nevelni-tanítani kell a nemzetet. Meg kell értetni az emberekkel a háború célját; be kell mutatni, hogy kik az ellenségeink és miért; el kell magyarázni, hogy miért harcolunk mi, és miért ellenségeink stb. Csak ha megvalósul a hátszágban a háború megértése, akkor tettük meg az első lépést az organizáció, a győzelem felé (vö. Vörösváry, 1915: 247–250). Ezért minden eszközt meg kell ragadni, és az előadás az egyik, ha nem a leghatásosabb eszköz.

A bizottság előadásai, publicisztikai tevékenysége és propagandaszerepe 1915-ben

A háborús előadások szervezése 1915-ben már ország-szerte folyamatos volt. Majd’ minden nagyobb városban havonta legalább egy előadást tartottak. A Hadsegélyező Bizottság előadásokat szervező albizottsága decemberi előadásainak sikere után magától értetődött folytatás januárban. Az egyik hírlap tudósítása szerint:

„Az Országos Hadsegélyező Bizottság nyilvános felolvasása során január 6-án, szerdán Alexander Bernát *A háború filozófiája*; január 12-én, kedden gróf Andrássy Gyula: *Anglia és a háború*; január 19-én, kedden Hegedűs Lóránt: *A pénz filozófiája a háborúban*; január 26-án, kedden Apponyi Albert: *A magyar nemzet természetes elhelyezkedése a világpolitikában* címen tartanak fölolvast. Az előadások a régi képviselőházban (Főherceg Sándor-utca 8.) mindenkor pontosan délután hat órakor kezdődnek. A belépőjegyek ára egy korona” (*Pesti Napló*, 1915/3: 15).⁵⁵

Az előadásokra szóló belépőjegyeket, már Budapest több pontján is árulták, így többek között a képviselőházban a bizottság jelvényosztályán, a *Singer és Wolfner* cégnél, *Bárd Ferenc és Testvére zenemű-kereskedésben* stb.⁵⁶

A januári előadások közül talán a legérdekesebb volt Alexander Bernáté,⁵⁷ melynek lejegyzett formája (Alexander, 1915/2014b) a háborús években rendkívüli hatást gyakorolt a filozófia területén. Alexander háborús szerepvállalása esetében egyébként is egy kisebb kulturális alapításról beszélhetünk (vö. Kiss, 2012: 164), melynek irodalmi és tudományos hatása közvetetten a háborús irodalmat is túlélte. A *Háború filozófiájáról* címet viselő előadást – hiszen mégiscsak filozófiáról lévén szó – azonban viszonylag kevesen hallgatták. Bár a magyar filozófusok közül nem ő volt az első, aki hadi beszédet tartott, hanem Prohászka Ottokár, de míg a püspök *háború és vallás* viszonyát vizsgálta (Prohászka, 1914/1915), addig Alexander volt, aki elsőként tárgyalta a háború morálizáló avagy „nemzetnevelő”, illetőleg filozófia és háború

⁵⁵ Lásd még: *Budapesti Hirlap*, 1915/1: 9.

⁵⁶ *Budapesti Hirlap*, 1915/1: 9; *Budapesti Hirlap*, 1915/12: 8; *Pesti Napló*, 1915/12: 9.

⁵⁷ Előadásának hirdetését lásd *Budapesti Hirlap*, 1915/6: 9.

nagy múltú kapcsolatát. Januári előadását idézve egy korabeli beszámolóból:

„A hadsegítő bizottság rendezte ciklusnak a mai előadója Alexander Bernát volt. A nagynevű filozófus a *háború filozófiájáról* beszélt. Szelleme, a mely bámulatos mélységgel bocsátkozik alá a *gondolat* misztikus rejtelseibe, új kincseket hozott föl, új értékeket állapított meg, új szempontokat adott a háború etikájának, nemzetmegváltó jelentőségének megértésére. Az előadást legalább ötszáz ember hallgatta végig feszült figyelemmel, mondatról-mondatra növekedő érdeklődéssel. És mikor a tudóson erőt vett érzése a háború borzalmainak festése közben, a megindultság hulláma rezgett végig az egész előkelő gyülekezeten.

A háborúval nem kizárón, és nem is elsősorban a filozófia foglalkozik. A háború tárgya a történelemnek; a história felsorolja, leírja, magyarázza a háborút, de a tényekhez ragaszkodik és nem érinti a lényegét. A társadalmi tudomány a háború tényeinek sorozatából igyekszik törvényeket megállapítani, a hadi-tudomány a hadviselés technikai részét magyarázza, tényeket foglal össze rendszerbe. Ezekről a tényekről mi, laikusok, fájdalom, nagyon keveset tudunk. Műveltségünk e részben való fogyatékosága az oka a sok oktalan és dilettáns fecsegésnek.

A háború azonban emberi cselekvés is, az állam cselekedete. Mint ilyennek, van célja és van értéke. Ennek az értéknek, mint általában a ténnyel szemben minden értéknek megállapítása, a filozófia feladata. Tény és érték két különböző világ. A milói Vénusz, mint tény, egy darab márvány, mint érték, a diadalmas női szépség legsodálatosabb kifejezője. A háború, mint tény, vérontás és borzalom; mint érték, egészen más. És a végén a lenge eszményi érték mégis legyőzi a vaskos tényt, az érték a világ ura, mert a történelem sem egyéb, mint régi értékek összeomlása és új értékek kibontakozása.

A háborúról filozofálni ma még korai volna, de valószínűleg átélni csak ma lehet és mai élményeink fognak majd alapot szolgáltatni később a háború igazi filozófiájának.

Az első, a legnagyobb élmény maga a *hadüzenet volt*. Egyszerre előttünk állott az állam, mint parancsoló, mindnyájunkkal rendelkező, saját elhatározásából cselekvő erő. Úgy éreztük, hogy eltörpülünk nagyszerűsége mellett és mégis egynek éreztük magunkat vele. Csodálkozás fogott el bennünket: ez hát az az állam, a melyet olyan szürkének, mesterkéltnek, összetöpreődöttnek láttunk, a mellyel alkudni lehetett a melyet lelkiismeret furdalás nélkül meg lehetett csalni? Most lett előttünk világossá a hellének bölcsessége, a kik szintén kifejlesztették egyéniségüket, de nem az állam rovására. A mi túlzó individualizmusunk csaknem eltorzította az államot. Csak akkor lángoltunk föl, ha a mi közömbösségünkön fölbátorodva, az idegen bántotta államunkat. A nagy és véres jogtalanság, a melyet Szerbia és Oroszország megkísérelt ellenünk, egyszerre kigyógyított bennünket beteges letargiánkból.

A másik nagy élmény – harciasságunk. Békés emberek voltunk, a háborút csak hírből ismertük, senki sem gondolt komolyan arra, hogy rémei ellátogathatnak közénk. És a legbékésebb polgárokból halálmegvető vitézek lettek. Az ifjú elfeledte jövőjét, a férfi múltját, a nagy kollektív egyéniségnek az államnak lettünk részei. Mind megéreztük, hogy az utolsó argumentum öklünkben van; mert bár tiszteljük a békemozgalmakat és a nemzetközi bíróságokat, mégis szörnyűség elgondolni, mi lett volna belőlünk, ha Szerbiával való pörünk egy ily bíróság fóruma elé kerül. Ítéletében csak akkor bízhattunk volna meg, ha bírakul Isten küldötte volna le angyalait Hágába.

A nemzeti érzés erős föllobbanása megszüntette a végzetes pártviszályokat. A nemzet nagykorú lett, többé nem lehet neki hazudni, a korteseknek új nótákat kell tanulniuk. Most kezdjük fölismerni belső értékeinket. Az első próbát már nemesül megállottuk, az erkölcsi győzelem már a mienk és ezt követni fogja a katonai győzelem is. Egy új értéket vitt bele ez a háború a történelembe: a németekkel való fegyverbarátságot. Ez nemcsak érdekeken alapul, mint ellenségeink szövetsége, hanem a jog, az igazság és a kultúra közösségén.

A legérdekesebb tapasztalásunk a háború rendjén az egyéniség végtelen egyszerűsítése. A katona hetekig él a lövőárokban, kitéve minden nélkülözésnek és lemondva minden megszokott kényelemről: de nagyszerűen tűri. És mi is, az itthon maradottak a végtelenségig egyszerű életet élünk. Semmi sem érdekel, izgat, foglalkoztat bennünket, mindig ez jár eszünkben, ez nyűgözi le fantáziánkat. Nem ismerünk vallási, társadalmi, rangbéli különbséget, mert a golyó sem ismeri. Visszatértünk a természethez. A háború levetkőztet bennünket, most kitűnik, ki egyenes, izmos, ki satnya, púpos.

Mint érző egyén, megborzadunk, ha látjuk a háború rémségeit, annyi fiatal élet pusztulását és sóhajtva könnyölgük vissza a békét. De könnyeink között is látjuk, mily sokat köszönhetünk a háborúnak. A győzelem a szellemé. A mi szellemi életünk helyzete jó, megállotta a próbát, bizonyítékát vette türelmének és kitartásának.

A legnagyobb erő a világon a gondolat és ha látjuk ellenfeleink hazug kapkodását és a mieink tiszta, igaz és mélyen erkölcsös fölfogását: akkor megszáll bennünket az a megnyugvás, hogy velünk van a gondolat ereje és a miénk lesz az utolsó szó akkor, a mikor a békét diktálják” (*Budapesti Hírlap*, 1915/7: 5–6).⁵⁸

⁵⁸ Ugyanezt az idézetet részletszerűen lásd Somos, 2004: 103.

Andrássy Gyula január 12-re hirdetett előadása a gróf leányának betegsége miatt elmaradt (*Népszava*, 1915/28: 7; *Budapesti Hirlap*, 1915/13: 9). Hegedűs Lóránt és Apponyi előadása szintén bölcséleti jellegűek voltak, melyekről itt már külön nem szólok.

Februárban és Márciusban az albizottság további előadásokat szervezett. Előadói között ekkor ott találjuk februárban: Herczeg Ferencet, Giesswein Sándort, Wekerle Sándort és Raffay Sándort márciusban: Marczali Henriket, gróf Andrássy Gyulát, Rákosi Jenőt és Pekár Gyulát.

A februári előadások pontos sorrendjét a Hadsegélyező Bizottság a következőképp állapította meg:

„Február 2-án *Herczeg Ferenc: A háború és a magyar nép*; február 9-én *Giesswein Sándor: A háború társadalomtudományi nézőpontból*; február 16-án *Wekerle Sándor: A háború közgazdasági következményei*; február 23-án *Raffay Sándor: Az erkölcsi erők szerepe a háborúban* címen tartanak előadást” (*Budapesti Hirlap*, 1915/27: 8).

A bizottság a hadbavonultak segítségére márciusban rendezett előadásainak rendje:

„Március 9-én *Andrássy Gyula gróf: A jó béke céljai*; március 16-án *Rákosi Jenő: Magyarország jövője a háború után*; március 23-án *Pékár Gyula: Nemzeti értékek a világ-háborúban*; március 30-án *Berzeviczy Albert: Epilóg a háborús előadásokhoz* címmel tart előadást a Sándor-utcai régi képviselőházban, mindenkor délután hat órakor” (*Budapesti Hirlap*, 1915/63: 9).⁵⁹

Mint az idézetből kiderül, az utolsó háborús expozét a fővárosban rendezett előadások sorában maga az albizottság elnöke, Berzeviczy Albert tartotta március 30-án,⁶⁰ aki

⁵⁹ A programot vö. egy korábbi számmal: *Budapesti Hirlap*, 1915/59: 16.

⁶⁰ *Pesti Napló*, 1915/87: 12; uo. 1915/89: 13.

többek között röviden összefoglalta az elmúlt négy hónap előadásainak tanulságait. Előadásának lejegyzett változata a jelen ismeretek szerint soha nem jelent meg. Arról csak közvetett adatok, egész pontosan: korabeli sajtóbeszámolók állnak rendelkezésre. Az egyiket idézve:

„Az Országos Hadsegélyző Bizottság által a hadbavonultak hozzátartozói javára rendezett nyilvános előadás-sorozat során kedden délután dr. *Berzeviczy* Albert tartott előadást *Epilóg a háborús előadásokhoz* címmel. Mint a felolvasó-rendező bizottság elnöke, mindenekelőtt köszönetet mondott az összes előadónak s az érdeklődő közönségnek, majd szemlét tartott az elmúlt nyolc háborús hónap fölött, melynek az előadások mintegy kommentárjául szolgáltak. Utalt a közönség hangulatának a világesemények hatása alatti érthető csapongására és a sajtó működésének nehézségeire s konstataulta, hogy bár a háború csalódásokat hozott nekünk is, ezek nem voltak oly súlyosak, mint amelyek ellenfeleinket érték s lélekemelő tapasztalatokat is bőven arattunk. Lélekemelő jelenségeit a hősiségnek láttuk, viszont önfeláldozó buzgalmat a társadalom, különösen nővilágunk részéről; láttuk az ellentétek és gyűlölségek elhallgatását, a nemzeti együttérzés megnyilatkozását, a hadsereg és polgárság egyetértését. A háború nagy léleknevelőnek bizonyult, egyúttal a hazaszeretet iskolájának s oly iskolának, amelyben a nemzetek egymást és önmagukat megismerik. A háború kimenetele Isten kezében van, de mi annál több reményt fűzhetünk hozzá, úgymond, minél kevésbé merész célokat akartunk vele elérni. Mi és szövetségeseink a keleti és nyugati harcvonalon mintegy 94 000 négyzetméter ellenséges területet tartunk megszállva, ellenségeink sokkal csekélyebb gazdasági értékű, mintegy 50 000 négyzetkilométert. Ha tehát ma kerülne békekötésre a sor, *sokkal nagyobb súlyt vehetünk*

a latba, mint ellenfeleink. A mi nemzeti hivatásunk érzése csak megerősödve kerülhet ki e küzdelemből; életrevalóknak és szükségeseeknek bizonyultunk; barátaink bizalmára méltók vagyunk s ellenségeinknek újra bebizonyítottuk Zrínyi, a költő jelmondásának igazságát és érvényét, hogy *ne bántsd a magyart!* Az előadás végén a közönség Berzeviczy Albertet zajos ovációban részesítette” (*Pesti Napló*, 1915/90: 10).⁶¹

Ugyan 1915-re vonatkozóan csak két előadás tartalmát volt alkalmam idézni, és főképp az események áttekintő bemutatására szorítkoztam, ennek ellenére nem kerülhető el azok hatástörténetének rövid vizsgálata.

Az 1915-ben rendezett előadásokra jellemző, hogy azok egyre inkább elhagyták a moralizáló szövegkeretet, bár formailag (retorikailag) továbbra is rendkívül alaposan felépítettek voltak, de a decemberi előadásoktól eltérően már jóval racionalizáltabbak és specifikusabbak. Felépítésükre jobban jellemző a lélektani alapbeállítottság háttérbe szorítása a tudományos igényekkel szemben. Ennek ellenére azok tartalma népszerűsítő, sőt populáris szándékú igények kielégítését kívánja elérni. Ezekben az expozékból egyre nagyobb hangsúllyal kapott szerepet a háború okainak főképp politikai és történeti kutatása; a „jelen háború” okozta, az élet minden területén érzékelhető válságok és problémák feltérképezése, továbbá azok társadalmi hatásaira történő megoldási javaslatok keresése. Mindezek szigorúan elvi alapon tárgyalva, úgyszólván minden hétköznapiságtól lehetőség szerint mentesen, de arra valamilyen formában mindig reagálva, választ adva és hatva. Megjegyzésként hívom fel rá a figyelmet, hogy még az Alexander-előadás is a háború előzményeinek és élményeinek vizsgálatából

⁶¹ Vö. *Budapesti Hírlap*, 1915/90: 10.

indul ki, természetesen nem véletlenül. A tárgyalt időszakban megtartott fölolvadások felépítésükből adódóan már jóval komolyabb tudományos hozadékkal rendelkeztek, mint az 1914. decemberiek, vagy akár az azt megelőző egyéb hadi ciklusoké.

Az év elejétől a Hadsegélyező Bizottság a Hadsegélyező Hivatal bevonásával saját szervezésű előadásai mellett, más egyesületek rendezte háborús beszédek is közreadott különnyomat formájában. Összesen 28 háborús füzet jelent meg.⁶² A háborús füzetek jelentősége abban állott, hogy még szélesebb olvasóközönséghez juttatták el a nemzet elitjének szavait-gondolatait, így elsősorban a vidéki városokba, ahol többnyire az újságosoknál és a dohánytőzsdéken árulták azokat.

1915-ben a hadi beszédek nívója ugrásszerűen emelkedik, olyannyira, hogy már az ország majd minden jeles oktatási intézményében, a Tudományos Akadémián, a Kisfaludy Társaságban és a Történelmi Társulatban is mondanak hadi beszédek, de nemcsak a tudományos társulatok rendezte felolvasóesteken vagy a közgyűléseken, hanem székfoglaló gyanánt is. 1915-ben ekképp propaganda és tudomány addig viszonylag jól elválasztható határai teljesen egybemosódtak, a tudományos élet uniformizálódott. A társadalomtudományok majdnem teljesen asszimilálva lettek a propaganda számára, ekképp befolyásoló és hatóerejük is növekedett. Hasonló beolvasztás történt még ugyanazon az évben az irodalom és a pedagógia területén is. Mindezek ellenére még egységes világnézet kialakulásáról továbbra sem beszélhetünk. Az előadók néhány kivételtől eltekintve továbbra is reflexió szintjén foglalkoztak a háború és az egyes

⁶² A bizottság megbízásából kiadott füzetek történetének ismertetése egy külön tanulmány feladata lesz, itt csak épp említésre került.

tárgyterületek kapcsolatával, lét- és kultúravédelem címen. Tehát továbbra is az önvédelem hangja szólal meg, és fontos: majdnem minden esetben defenzív formában.

1915-ben az értelempropaganda egyik fő kulcsszava továbbra is a megértés volt, a szellemi, és ami még fontosabb, a társadalmi organizáció jegyében. A változás az előző évhez képest abban rejlett, hogy a tudományos szempontok, melyek addig némiképp ignoráltak, most vitathatatlanul felértékelődtek. A megértés kulsgondolata mellett, német mintára, új elképzelések is létrejöttek.⁶³

A Hadsegélyező Bizottság háborús előadásai vidéken

Az előadásokat rendező albizottság országszerte a Hadsegélyező Hivatal részvételével 1915-től több vidéki nagyvárosban is rendezett háborús előadásokat. Mivel azonban ennek kutatása a választott témán belül egy külön tárgyalási horizontot érdemel, ezért itt épp csak említésre került. 1915 februárjától a Hadsegélyező Bizottság háborús előadásokat rendezett az eddigi adatok szerint Aradon,⁶⁴ Jászberényben,⁶⁵ Szombathelyen⁶⁶ és Győrben is.⁶⁷

⁶³ Egyik ilyen elképzelés volt véleményünk szerint a *selektív gondolat* eszméje, melynek jegyében előbb a filozófusok és teológusok, majd a történészek és végül az egész magyar tudósrésadalom hadrendbe állt 1915 második felétől (legalábbis névlegesen). Lásd Alexander, 1915/2014c: 70–74.

⁶⁴ *Budapesti Hírlap*, 1915/12: 8; Aradon az első előadó Herczeg Ferencz volt február 7-én.

⁶⁵ *Budapesti Hírlap*, 1915/40: 7; Jászberényben február 9-én Apponyi adott elő.

⁶⁶ *Budapesti Hírlap*, 1915/36: 9; uo. 1915/62: 8; Szombathelyen március 14-én Apponyi adott elő.

⁶⁷ *Budapesti Hírlap*, 1915/41: 10; Győrben Giesswein Sándor adott elő. (Teljesen még nem bizonyított, hogy Hadsegélyező Bizottság szervezte-e az előadást, de valószínű.)

**Az előadásokat rendező albizottság
tevékenységének összegzése
és hatáskövetkezményeinek leírása
a kifejtett adatok függvényében**

Az eddig elmondottak, illetve a fölolvastott idézetek után fölvetődhet a kérdés. De mégis miben volt más a bizottság kezdeményezése más szervezetek háborús témájú előadásaihoz képest, és miért volt népszerűbb? A válasz némiképp összetett. Ahhoz a sikerhez, mely az albizottság rendezvénysorozatát végigkísérte, több szegmens együttes alkalmazása kellett.

Először: A szervezet rendkívül nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy olyan „*országos nevű férfiak*” legyenek az előadók, akik nemcsak addigi tevékenységükkel bizonyították, hogy a háború pártján állnak, és hazafias megnyilvánulásaiokról már jól ismert a közönség (gondolok itt a tudományos élet köréből elsősorban Alexander Bernátra és Marczali Henrikre,⁶⁸ valamint a politikai életből Apponyi Albertre és Andrássy Gyulára), hanem az is elengedhetetlen szempont volt, hogy autentikus gondolatokat tudjanak közvetíteni háborús témában. Hogy a fönt idézett személyek közül már többen tartottak háborús előadást, az nem volt kizáró szempont, épp ellenkezőleg. Legnagyobb sajnálatomra az eddig elmondottak függvényében vehető egy ellentmondás, mégpedig az, hogy más szerve-

⁶⁸ Mindkét tudós háború alatti politikai és ehhez kapcsolódó publicisztikai tevékenysége mára teljesen feledésbe merült. A hazai filozófiatörténet legelismertebb tudósai az első világháborút követően és főképp a szocialista időszakban sokat tettek azért, hogy Alexander Bernátot, ha csak mód nyílt rá, apolitikus színben amolyan 'szobatudósként' ábrázolják. Életrajzából a háborús időszak tárgyalását gyakorlatilag kihagyták. A történettudomány is hasonlóképpen járt el Marczali Henrik esetében. Bár itt megemlítették a háborús szerepvállalását, és még egy-egy publikációt is idéztek ennek kapcsán, ám a gyakorlatra ezen munkák teljes semmibevétele volt jellemző.

zetek rendezvényein is nagy számban jelentek meg és szerepeltek magas rangú személyiségek. Akkor mégis miben volt ez a rendezvénysorozat más? Ez az ellentmondás csak részgazság. Bár több magas rangú személy tartott korábban is háborús előadást, de Tisza István miniszterelnök, Csernoch János bíboros-hercegprímás vagy épp Hazai Samu honvédelmi miniszter nem; és ilyen előadók mellett a rendezvények sikere gyakorlatilag garantált volt.

Másodszor: A bizottság a rendezvényeit úgy építette föl, hogy megtartotta a fővárosi Központi Segítő Bizottság által rendezett⁶⁹ előadásokon bevezetett adakozás/belépődíj rendszerét, viszont elhagyta a korábbi előadásokra jellemző egész estés programokat, mint a hangversenyek és az egyéb zenés, verses előadások. Ezzel egyszerre nemcsak a hadi beszédek tartalmi színvonalát növelte meg (eleve több idő állt így a szónokok rendelkezésére gondolataik tolmácsolására), hanem a puritánabb szervezés formailag is további súlyt adott az elhangzottaknak. Így az addig nagyszabású kulturális rendezvénynek számító programot igazi tömegrendezvénné avanzsálta, hiszen a férfiak közül becsalta a városi, polgári hallgatóság mellé a munkásokat, akik – az eddigi kutatási eredmények függvényében – jelentősen nem növelhették a létszámot, nem is annyira az 1 koronás belépő, hanem az előadások tartalmi nívója miatt, továbbá a nőket minden társadalmi osztályból.

Harmadszor: A Hadsegélyező Bizottság egy további újítást hozott a saját hadi beszédek szervezésével; erőforrásainak hála még szélesebb nyilvánossághoz jutottak el a háborús szónoklatok. Míg hallgatóságát tekintve a Szabad Lyceum és társszervezetei, valamint a Központi Segítő Bizottság, az Uránia és a tudományegyetem elő-

⁶⁹ A bizottság előadásairól vázlatosan lásd Turbucz, 2014a.

adásait szintén közel ezer fő hallgatta (főképp a budapesti közönség), de azok lejegyzett változata csak hónapokkal később vált széles körben hozzáférhetővé, az egész ország lakossága számára. Ami a szervezet albizottságában megtartott előadásokat december elejétől március végéig a hazai propaganda élvonalába helyezte, nem csak az előadások magas szellemi igényeket is kielégítő nívója és az előadók magas társadalmi pozíciójából származó tekintély volt, a siker kulcsát az addigiakhoz képest jóval fokozottabb sajtónyilvánosság jelentette.

Mindhárom tényező röviden összegezhető a *demonstratív szerep* megnevezéssel. A bizottságnak az előadások rendezésével, mint azt a megjelölés is mutatja, kettős célja volt. A hadsegélyezésen túl a hallgatóság gondolkozását is alakítani, nevelni próbálták. Ennek leginkább bevált módszere a feddhetetlen és jó hírnévnek örvendő előadók fölolvására való felkérése, akik már pusztán megjelenésükkkel is tekintélyt parancsolnak és a személyük már fél garanciát jelentett az elmondottak igazságtartamának hitelességéhez, illetve azok befogadásához. Világosabb megfogalmazásban a Hadsegélyező Hivatal 1918-ban megjelent Jelentésében olvassuk, a háborús előadások részben:

„Mindnyájan éreztük a háború első idejében azt a rendkívüli észbeli és fogalomzavart, amelyet a mi békében nőtt és a háborúra még be nem idegzett társadalmunk tanúsított a háború nemzeti, társadalmi, szociálpolitikai és gazdasági kihatásaival szemben.

Az Országos Hadsegélyező Bizottság is felismerte ennek a fogalomzavarnak a káros kihatását az általános gondolkozásra és annak felolvasásokat rendező bizottsága az ország legnagyobb gondolkozóit kérte fel az irányt jelző, a nagy eseményekben elszórtan pangó vezető gondolatok összefoglalására” (Jelentés, 1915: 69).

Az idézet azonban a demonstratív szerep mellett egy más kifejezés híján *intellektuális attitűd*ként meghatározható tartami jellegről is beszámol. Azaz, maguk az előadók is nyílt vagy burkolt formában – a hadsegélyezési célok előmozdítása érdekében valamint azon túl –, propagandaszándékkal léptek föl. Reflexióik révén sok egyéb között bizonyítani kívánták, hogy ellenségeink szerint mi kezdtük a háborút, ami formálisan/papíron lehet, hogy igaz, de a valóságban nem. Minket háborúba kényszerítettek, melynek végigharcolása szükségszerű és elkerülhetetlen részünkről; tulajdonképpen létkérdés (ezt taglalta pl. politikai alapon Andrassy, történeti alapon Marczali, filozófiai alapon Alexander). Bizonyítani kívánták továbbá, hogy ez a háború a nemzetet erkölcsi, tudományos, politikai, közéleti stb. alapon meg fogja tisztítani az utóbbi évek káros eszméitől (liberalizmus, individualizmus – a legkedveltebb ellenségkép-fogalmak) (pl. Alexander, Raffay). Az előadók többsége tudományos érvekkel is argumentált: filozófiai, esztétikai, teológiai, történeti, etikai, közgazdaságtani, irodalmi stb. érveket keresnek a háború jogosságára. További közös tényező volt, hogy mindegyik előadó elhatárolta magát (legalábbis hadi beszédében) a közvetlen propagandától valamilyen okból. Mindezek mellett mindannyian egyetemesen állították, hogy nem voltunk felkészülve a háborúra, ezért most ha utólag is, de a nemzetet nevelni kell. A fölolvasásokban előtérbe kerül tehát a pedagógiai/moralizáló szempont.

Amiben nem volt összhang az előadók között, az a kultúra szerepe a háborúban. Volt köztük, aki a kultúra káros, lélekölő voltáról beszélt e sorba tartozott Csernoch bíboros, de volt, aki nem tartotta ellentmondásosnak kultúra és háború viszonyát; ezt az elképzelést vallotta az esztéta Beöthy. Ő a nemzeti kultúra erősödését, a ma-

gyar szellem fejlődését várta a háborútól. A többi előadó nézete nagyjából e két álláspont között teteleződött.

Az eddig kifejtett konstellációk függvényében, a tárgyalat két előadás-periódus hatáskövetkezményéről a továbbiakban még elmondható, hogy a hadi előadók mellett, hogy az ellenséges sajtó útján terjedő lélektani támadásra egyrészt érdemben reagáltak, egy időben válaszoltak a polgári társadalom felől érkező háborúval kapcsolatos tudományos, egyházi, politikai kérdésekre is; mindezt a hadsegítő törekvések előmozdítása érdekében – mint mondták. A katonákat a harctér neveli hősöké, az itthon maradottakat az értelmiség. E prekonceptió jegyében a Hadsegélyező Bizottság célja már a kezdetektől jóval magasztosabb volt – a társadalom oktatása, nevelése és a szellemi útmutatáson túl a magyar nemzeti kultúra önvédelmi erőinek fokozása. Tudatosan, az értelmi belátás képességére apellálva, kijelölték azokat a határpontokat, melyek révén egy háborús propaganda iránti fogékonyság egyáltalán létrejöhetett, illetőleg és ami talán az eddig elmondottak függvényében is a legfontosabb, kiépítették a lélektani hidakat hátország és front között, illetve tevékenységükkel fokozatosan hozzájárultak tudomány és propaganda időleges eggyé válásához, ezáltal szellemileg elősegítve egy markáns, meghatározott szellemiségű és kijelölt irányba mutató magyar háborús irodalom létrehozását. Természetesen ez utóbbi gondolat a többi szervezetről is elmondható, így elsők között a Szabad Líceumról, a Budapesti Központi Segítő Bizottságról, a budapesti tudományegyetemről és az Uránia-előadásokról. A „hadsegítő bizottság előadásokat szervező albizottsága”, a Hadsegélyező Hivatal anyagi támogatásával és részvételével, annyival tett többet az ügy érdekében, hogy elsőként kezdte meg az

említett szervezetek, valamint a kisebb, magánkezdeményezésű hadi rendezvények⁷⁰ előadásának kiadását.

A Hadsegélyező Bizottság hadi előadásairól részletes, a mai tudományos igényeknek is mindenben megfelelő feldolgozás még nem készült. Jelen gondolatok nem kívántak ilyen babérokra törni, csak remélhetik, hogy használható bevezetésül szolgálhatnak a téma későbbi kutatásához.

Irodalom

Alexander Bernát, I. Háborús írások. (Kézirat.)

Alexander Bernát, 1914/1915: *A háború, mint nemzetnevelő*. Pallas, Budapest.

Alexander Bernát, 1914/2014a: *A háború, mint nemzetnevelő*. In uő: *A háború után*. Attraktor, Máriabesnyő, 5–15.

Alexander Bernát, 1915/2014b: *A háború filozófiájáról*. In uő: *A háború után*. Attraktor, Máriabesnyő, 16–27.

Alexander Bernát, 1915/2014c: *Cselekvő gondolat*. In uő: *A háború után*. Attraktor, Máriabesnyő, 70–74.

Belügyi Közlöny 1914-ben megjelent lapszámai.

Beöthy Zsolt, 1914/1915: *Angol és orosz szövetségescink*. In [sz. n.]: *Háborús előadások a Budapesti Kir. M. Tudomány-Figyetemen*. Franklin, Budapest, 72–77.

Berzeviczy Albert, 1916: *Előszó*. In Pályi Sándor – Hervey A. Dezső (szerk.): *A hadi rokkantak, özvegyek és árvaik ügye a Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság előadásai az 1915/16. év folyamán*. I. sorozat. Szabad Lyceum, Budapest, 5–6.

Budapesti Hírlap 1914–1915 között megjelent lapszámai.

Csernoch János, 1914/1915: *Egyház és háború*. Pallas, Budapest.

Hazai Samu, 1914/1915: *A háború tényezői*. Pallas, Budapest.

Hegedűs István, 1914/1915: *Elnöki megnyitó*. In Vörösváry Ferenc (szerk.): *Inter arma a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett*

⁷⁰ Gondolunk itt elsősorban a kir. magyar Természettudományi Társulat állattani szakosztályának hadi előadására, ahol Méhely Lajos (Méhely, 1914/1915) adott elő (*Pesti Hírlap*, 1915/275: 13).

- háborús tárgyú előadások gyűjteménye.* A három egyesület kiadása, Budapest, 5–9.
- Kiss Endre, 2012: A magyar modernizáció és a diszciplínává váló filozófia. Alexander Bernát filozófiájáról. In *Fekvilágosodás – Magyar századforduló.* Szerk. Egyed Péter. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 163–180.
- Méhely Lajos, 1914/1915: *A háború biológiája.* Pallas, Budapest.
- Népszava* 1914–15-ben megjelent lapszámai.
- Pesti Hírlap* 1914–15-ben megjelent lapszámai.
- Pesti Napló* 1914–15-ben megjelent lapszámai.
- Prohászka Ottokár, 1915: *Háború és vallás.* Pallas, Budapest.
- Sallay Gergely Pál, 2011: Propaganda és hadsegélyezés az első világháborús jelvények tükrében. In Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria* 12. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 153–158.
- Suba János, 2011: Az Országos Hadigondozó Hivatal. In Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria* 12. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 177–184.
- sz. n. [Háborús előadások], 1914/1915: *Háborús előadások a Budapesti Kir. M. Tudomány-Egyetemen.* Franklin, Budapest.
- sz. n. [Hadi beszédek], 1915: *Hadi beszédek.* Pallas, Budapest. (A füzetek egybekötött változata.)
- sz. n. [Jelentés], 1918: *Jelentés A M. Kir. Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatalának három évi működéséről 1914. augusztus 20 – 1917. augusztus 20.* Globus, Budapest.
- Szögi László, 2010: *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története képekben.* ELTE, Budapest.
- Tóth Orsolya, 2011: A Hadsegélyező Hivatal tevékenysége a Hadtörténeti Múzeumban őrzött plakátok tükrében. In Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria* 12. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 167–176.
- Turbucz Péter, 2014a: *Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben. Történeti vázlat.* (Kézirat.)
- Turbucz Péter, 2014b: A háború nemzetnevelő szerepe Alexander Bernát első hadi beszédében. *Magyar Hírlap*, 2014/4. 464–482.
- Turbucz Péter, 2014c: Alexander Bernát és háborús beszédei. In Alexander Bernát. *A háború után.* Attraktor, Máriabesnyő, 75–111.
- Vörösváry Ferenc (szerk.) 1915: *Inter arma a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye.* A három egyesület kiadása, Budapest.

Kiss Gábor

JELENTŐKUTYÁK ÉS POSTAGALAMBOK ALKALMAZÁSA AZ OSZTRÁK–MAGYAR HADERŐBEN AZ I. VILÁGHÁBORÚ SORÁN

Kutyák katonai feladatokra történő alkalmazására első ízben a német–francia háborút követően a francia hadseregben került sor. 1872-ben próbaképp 20 kutyát (10 airdale terriert és 10 skót juhászt) vásároltak.¹ 1897-ben, a kedvező tapasztalatok után már 200 ebet foglalkoztattak, elsősorban őrző-védő feladatokra. Később, látva a német rendőr-kutyák, a német juhászok sikerét, a skót juhászokat lecserélték német juhászokra. Az első világháború kitörésekor a francia hadseregben már 380 kiképzett kutya dolgozott. *A háborúban több lehetőség nyílt a kutyák alkalmazására*, a következő feladatokra használták őket:

- sebesültek felkutatására és szállítására,
- járőr-kíséretre,
- hadifogolytáborok és más katonai objektumok őrzésére,
- jelentés- és üzenettovábbításra,
- lövészárkok rágeszélőmentesítésére, valamint
- teherhordásra, vontatásra.

Főként a következő fajták alkalmasak hadicélra:²

- A német juhász, amely nyugodt vérmérsékletű, jó szaglóérzékkal rendelkező és erőteljes testfelépítésű.

¹ Mayer, I.

² Ziegler, 1935: III/227.

Ezért rendszerint kiváló egészségügyi, őrző- és jelentőkutya.

- A dobermann, amely izgatott és támadóbb vérmérsékletű, így elsősorban őrzési feladatokra vehető igénybe.
- A különféle terrierek, amelyek játékos, kitartó, fürgé állatok, szenvedélyes rágcsálópusztítók.

A cs. és kir. hadseregben³ a *kutyák szervezett keretek közt történő kiképzése* – a rendőrségtől átvett tapasztalatok alapján – 1914 végén indult meg. Az iskola a Hadügyminisztérium felügyelete alatt az Osztrák–Magyar Rendőr- és Hadikutya-szövetség szakmai irányításával működött. Elnevezése kezdetben hadikutya és egészségügyi kutya-vezető tanfolyam, majd hadi és egészségügyi kutya-vezető tanfolyam volt.⁴ A képzési, idomítási tervek kidolgozása nemzetközi tapasztalatok alapján történt. A tervek elkészítéséhez a külföldi tapasztalatokat a katonai attasék szállították.

A *hadseregben szolgálatot teljesítő kutyákra vonatkozó ügyekkel* (tartás, idomítás, egészségügyi ellátás stb.) a cs. és kir. Hadügyminisztérium 3. osztálya foglalkozott. A kutyákat a 3. osztály által kidolgozott útmutatások alapján a katonai parancsnokságok szerezték be. Az ebeket vagy megvásárolták, vagy a „kutyasorozások” alkalmával bérbe vették őket, de ajándékozás útján is számos kutya szolgált a hadseregben.⁵ A kutyák minden esetben a cs. és kir. Hadügyminisztérium nyilvántartásába kerültek, ahol számmal ellátott anyakönyvet kaptak. Egy fajtisza, „katonai szolgálatra” megfelelő kutya ára 1915-ben kortól

³ A m. kir. honvédség kutya-, illetve kutya-vezetői kiképzést nem szervezett, ezért a honvédségi állományból jelentkezőket is a bécsi tanfolyamra iskolázták be.

⁴ KA KM 3. Abt. 34/8-1915. sz.

⁵ 1916 decemberéig a lelkes polgárok 1300 kutyát ajándékoztak a hadsereg számára. KA KM Internakten 2. d.

és képzettségtől függően 40 és 100 korona között mozgott,⁶ a bérleti díjról azonban nincs adatunk.

A világháború harcterein 1915 elejére kialakult *állásháború egyre több kiképzett jelentőkutyát és kutyavezetőt kívánt*. A jelentőkutyákat írásbeli jelentések továbbítására használták. Szerepük – telefonkapcsolat hiánya, illetve lehallgatás veszélye esetén – két pont közötti összeköttetés biztosítása volt. Például az előretolt megfigyelőállások vagy telefonvonal-lehallgató posztok és a lövészárók közt, gyalogsági harcosport-parancsnokság és a tüzérsorozat-parancsnokság közt stb.⁷ Gyakorta azonban telefonvezetékek fektetésére, postagalamb- vagy élelmiszer-szállításra is felhasználták őket. A kutyákkal kizárólag csak a két kijelölt kutyavezetőjük foglalkozhatott. A kutyavezetők naponta legfeljebb két alkalommal indíthatták útba a rájuk bízott ebeket. Jelentőkutyaként elsősorban német juhászokat alkalmaztak. Minden hadosztály távírószázadához egy jelentőkutyás rajt osztottak be, 4–8, kizárólag kan kutyával és vezetőikkel.⁸ Érdekességként megemlíthetjük, hogy a francia hadseregben jelentőkutyaként elsősorban nősténykutyákat használtak, mert megfigyeléseik szerint lelkiismeretesebbek és kevésbé lusták voltak.⁹

A kutyák elhelyezése és megfelelő ételmezése a cs. és kir. Hadügyminisztérium rendeletei alapján történt. Az 1916-ban kiadott utasítás szerint naponta legalább 1 koronát kellett fordítani egy kutya ételmezésére. Az ebek számára legalább naponta kétszer meleg, fűszermentes ételt biz-

⁶ 1 korona (1914-1915 közötti értékét tekintve) ma 3-3,5 eurónak felel meg.

⁷ KA KM 3. Abt. 34/80-3-1916. sz.

⁸ HL. Cs. és kir. 123. gyalogezred parancsnoksága 112/2.-1918. op. sz.

⁹ „...Noch etwas: die Hündinnen leisten den Verbindungs oder Botendienst besser als die Männchen: sie sind gewissenhafter weniger faul...” KA KM 3. Abt. 34/66-1916. sz.

tosítottak, amely többnyire főtt húsból, csontból, burgonyából vagy rizsből és zöldségből, esetleg kenyérből állt. Az ivóvíz biztosítása természetes követelmény volt.¹⁰

A cs. és kir. Hadügyminisztérium irattárában fennmaradt kimutatás szerint 1818 októberében az olasz határára 249; Szerbiában, Montenegróban és Albániában 86; Romániában és Ukrajnában 13 hadikutya teljesített szolgálatot. A bécsi kiképzőközpontban pedig Magyarországról 27 kutyát idomítottak.¹¹ Azt azonban nem jelzi a dokumentum, hogy hány kutya dolgozott jelentőkutyaként. Persze *gyakorta előfordult, hogy egy kutyát többféle feladatra is alkalmaztak*. A cs. és kir. tiroli országvédelmi parancsnokság 1916. június 16-án kelt jelentése szerint a parancsnoksághoz beosztott két egészségügyi kutyát, a 494. számú Harrast és a 489. sz. Dollyt elsősorban jelentőszolgálatra használták. Mindkét eb ebben a feladatkörben is kiválóan megállta a helyét, a rájuk bízott üzeneteket gyorsan és megbízhatóan továbbították. Dolly tevékenységéről egyébként több jelentés is fennmaradt. Egyik vezetője, Heinrich Siegl kutyavezető naplójában kiemelkedő képességekkel rendelkező kutyaként említi Dollyt, a német juhászt. 1916 január-februárjában alpesi szolgálatra osztották be Dollyt és vezetőjét, ahol a kutya 3000 méter feletti magasságban dolgozva gyorsan és biztosan közvetítette a rá bízott üzeneteket. Csupán két idézet a munkájára vonatkozóan, Siegl naplójából: „1916. febr. 2. napjának éjjelén nagy szorgalommal és pontossággal dolgozott.” „...1916. márc. 4-én a kutya nagy élénkséget mutatott.”¹²

A kutyák hadi alkalmazásának lehetőségei az I. világháborút követően tovább bővültek. A két világháború

¹⁰ KA KM 3. Abr. 34/12-5-2-1916. sz.

¹¹ KA KM Internakten Hundewesen 2. d.

¹² Uo. Evidenz der Erfolgs-Berichte über die Tätigkeit und die Verwendung der bei der Armee im Felde befindlichen Kriegshunde. 4.

közt Németországban például gázfigyelő szolgálatra is képezték ki kutyákat.¹³ Manapság pedig a világ számos fegyveres testületénél akár kábítószerkeresőként vagy „határőrként” is foglalkoztatják őket.

Valamennyien tudjuk, hogy az ember a kutya mellett számos állatfajtát – köztük a galambot is – már évezredekkel ezelőtt háziasított. Sokukat érdekeinek megfelelően ki is használ. Ez történt a galambokkal is. „A postagalambbal való híradás egyes galambfajok azon tulajdonságán alapszik, hogy – ha megfelelően berepültettük őket – nagyobb távolságokról és hosszabb távollét után is ösztönszerűleg visszarepülnek otthonukba.”¹⁴ A fenti megfigyelés mikéntjére azonban a mai napig nem tudunk pontos magyarázatot adni. Annyi azonban bizonyos, hogy már az ókorban hírvivő szolgálatra alkalmazták őket. Az ókor legnagyobb galambtenyészetait Egyiptomban hozták létre. A hírvivő galambok keresett árucikké váltak, amelyeket föníciai kereskedők szállítottak az akkori világ államaiba. A görögök már állandó galambposta-állomásokkal hálózták be államukat. A galambtenyésztést, illetve a nemesítés tudományát a görögöktől átvéve a rómaiak is továbbvítették. Ekkor már rendszeresen versenyeket is rendeztek. A középkor kezdeti évszázadaiban, Európában a tenyésztés és a versenyzés is feledésbe merült. A 10. században azonban újra felfedezték a galambászatot. A felfedezéshez nagyban hozzájárultak a kereszties hadjáratok. A Perzsiába, Szíriába vonuló kereszties hadak ugyanis jól szervezett, kifejezetten katonai célra létrehozott hírvivőgalamb-állomásokot, illetve -szolgálatot találtak. Az ókor legnagyobb galambtenyészetait Egyiptomban hozták létre. A hírvivő galambok keresett árucikké váltak,

¹³ Bernard, 1937: IV/216.

¹⁴ Utasítás, 1928: 9.

amelyeket föníciai kereskedők szállítottak az akkori világ államaiba. A görögök már állandó galambposta-állomásokkal hálózták be államukat. A galambtenyésztést, illetve a nemesítés tudományát a görögöktől átvéve a rómaiak is továbbvitték. Ekkor már rendszeresen versenyeket is rendeztek. A középkor kezdeti évszázadaiban, Európában a tenyésztés és a versenyzés is feledésbe merült. A 10. században azonban újra felfedezték a galambászatot. A felfedezéshez nagyban hozzájárultak a kereszties hadjáratok. A Perzsiába, Szíriába vonuló kereszties hadak ugyanis jól szervezett, kifejezetten katonai célra létrehozott hírvívőgalamb-állomásokat, illetve -szolgálatot találtak.

Magyarországon a 11. században kezdtek ismerkedni a hírvívőgalambok tenyésztésével. A török háborúk során már rendszeresen használták a galambokat. A következő századokban a katonai célra alkalmazott galambok szerepe csökkent. Katonai célra való újbóli felfedezésük a francia–porosz háború idején történt. A poroszok által 1870 szeptemberében körülvárt Párizs – a megrongált híradóvonalak miatt – csupán galambokkal tudta fenntartani a kapcsolatot az el nem foglalt területekkel. A háborút követően – látva és értékelve a francia eredményeket – számos ország hadvezetősége a már addig is meglévő postagalamb-szolgálatának további fejlesztésébe fogott. Így tett a Monarchia hadügyét irányító cs. és kir. Hadügyminisztérium is. A folyamatosan bővülő cs. és kir. postagalamb-állomások hálózatának irányításával, haderőbéli alkalmazásával – a minisztérium már említett 3. osztálya mellett –, az 5/TB (Telegraphen- und Brieftaubenwesen) osztály foglalkozott. A postagalamb-állomások száma beleértve – a katonai támogatással működő egyesületi állomásokat is – az 1910-es évekre Monarchiaszerte 18-20 körül volt. Az igényeknek megfelelően

ugyanis évről évre szüntettek meg, illetve állítottak fel újabb állomásokat. Az erődökben, pl. Przemyślben, Komáromban, Krakóban vagy Péterváradon azonban állandóan működtettek postagalamb-állomásokat, amelyek egyenként 400-500 galamb számára biztosítottak férőhelyet.¹⁵ A haderő kötelékében fenntartott tenyészetek mellett a polgári tenyésztést is ösztönözte. A saját tenyészeiből térítésmentesen tenyészpárokat helyezett ki, valamint anyagilag is támogatta a galambászegyesületek munkáját.¹⁶ A postagalamb-állomásoknak és az egyesületeknek éves beszámolási kötelezettségük volt a Hadügyminisztérium 5/TB osztályának. A beszámolók szerint egy katonai állomás éves fenntartási költsége, illetve egy egyesület évi támogatása 500–1000 korona volt évente.

Az első világháború kitörésekor a hadviselő felek hadseregeiben már százezres nagyságrendben tartották a kiképzett postagalambokat. A könnyen kiképezhető galambokat hozzászoktatták a helyváltoztatásra képes úgynevezett mozgó dúchoz – ami lövontatású, kerek galambház volt –, nem utolsósorban pedig a harcér zajához. A galambok a domborzati viszonyoktól függetlenül és megfelelő gyakorlat után a napszaktól függetlenül is megbízható partnereknek bizonyultak.¹⁷ Egyedül csak az időjárási viszonyok akadályozhatták alkalmazásuk sikerét.

Az állásháború kialakulása messzemenően visszaigazolta a postagalambok nélkülözhetetlenségét. Az első vonalakba telepített távbeszélő vezetékek a tüzéségi tűz következtében gyakorta megsérültek, használhatatlanná váltak. Ezért sokszor az egyetlen megbízható híradási lehetőséget a postagalambok biztosították. Az osztrák–

¹⁵ KA KM 5/TB Abt. 14/1-1-1914. sz.

¹⁶ Szikora, 1983: 9–39.

¹⁷ HL M. kir. 20. honv. tábori tüzérdandár parancsnoksága 702/6.-1917. op. sz.

magyar haderő német tapasztalatok alapján 1916–1917-ben építette ki a mozgó postagalamb-állomások hálózatát. Az alapegységet a mozgó dúccal rendelkező, 60 galambból, 1 tisztből – aki a parancsnoki beosztást töltötte be –, 1 fő gondozóból, valamint 2 fő küldöncből álló postagalambszakasz jelentette.¹⁸ Minden hadosztály-parancsnokság mellé 1 postagalambszakaszt osztottak be. A dúcot a parancsnokság közelében meghatározott szabályok szerint telepítették, s innen küldöncök szállították a meghatározott ezredparancsnokságokhoz a 24 órás szolgálatra beosztott, általában 2 db galambot.

A m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztály 1917 novemberében 30 postagalambbal és 15 fős ápoló legénységgel rendelkezett.¹⁹ A galambokat a hadosztály központi galambállomásáról naponkénti váltásban küldték a hadosztály kötelékében harcoló ezredparancsnokságokhoz. Mindennap délben indultak a 2-2 galambot rejtő ketrecek 1-1 ápoló kíséretében. Megérkezésükkor az első vonalba irányították őket, ahol a frontszakasz összeköttetés nélkül maradt, vagy az összeköttetés megszakadásának veszélye fenyegetett. A galambok 24 órás szolgálatot adtak. A felváltás beérkezésekor – amennyiben a szolgálat alatt nem alkalmazták őket – a felváltott madarakat egy tiszt felügyelete mellett gyakorlásképpen szabadon engedték. A tiszt feljegyezte az indításuk időpontját, ezt behelyezte egy kis alumíniumcsőbe, amelyet a galamb lábgyűrűjéhez erősített, vagy egy tollszárba helyezett, amelyet a galamb egyik evezőtollához fogatott.²⁰ Később egy Löw nevű százados, egy, a galamb mellére erősíthető kengyelt szerkesztett, amelyre egy kis tasakot erősítettek, és a tasakba tették bele az üzenetet.

¹⁸ HL. M. kir. 6. honv. gyalogezred parancsnoksága 181.-1918. op. sz.

¹⁹ HL. M. kir. 79. honv. gyalogdandár parancsnoksága 315/3.-1917. op. sz.

²⁰ HL. K. u. k. 4. Armeekommando 657/16.-K. sz.

A galambok gyakoroltatására is pontos utasítást adtak ki. A tréning eleinte csak tiszta időben és úgy történt, hogy a madarak még a sötétség beállta előtt elérjék otthonukat, a galambdúcot. Később már esőben, ködben és későbbi időpontokban is útnak indították őket. A galambok egyébként 1 km távolságot tettek meg 1 perc alatt, „hatótávolságuk” pedig elérte az 500 km-t. A galambokat csak az ápolóik és csak a dúcban etethették. Amennyiben az első vonalba kiküldött galambok felügyeletét ellátó gondozót a hadifogságba jutás veszélye fenyegette, azonnal köteles volt a galambokat szabadon engedni és lehetőség szerint a hordozó kosarat megsemmisíteni vagy elrejteni.

Természetesen az elhelyezésükről és az ellátásukról is pontosan rendelkeztek.²¹ A dúcot az üzenetek gyors kézbesítése érdekében a hadosztály-parancsnokság közelébe telepítették, messze az út, a vasút zajától és megfelelő távolságban az esetlegesen működő tűzértség dőrejétől. Kerülték az elektromos vezetékek és magas fák közelségét is. Az elhelyezésnél előnyben részesítették a szabad kirepülés, illetve a gondozó számára szabad kilátás lehetőségét. A dúc gyakori mozgatását igyekeztek elkerülni. Amennyiben mégis elkerülhetetlenné vált, a galamboknak az új környezethez való szoktatása 2-3 hétbe telt.

*Galambok azonban nemcsak a szárazföldi haderőnemenél szolgáltak, hanem a haditengerészetnél, illetve a légiáró csapatoknál is.*²² A bevetésre ugyanis számos hajó, tenger-alattjáró és repülő vitt magával postagalambokat, amelyeket vészhelyzet esetén vetettek be. Nem egy esetről tudunk, amikor a tenger felett lelőtt repülőgép

²¹ A postagalamb-állomások számára kiadott, E-62. sz. szolgálati könyv pontosan meghatározta a tartás körülményeit is.

²² Igazság szerint a légiáró az osztrák–magyar haderőben a szárazföldi haderőnemhez tartozott, vagyis nem önálló haderőnemként szerepelt.

vagy a szerencsétlenül járt hajó személyzetét az üzenettel hazabocsátott galamb mentette meg.

Természetesen *postagalambok az antant haderejében is szolgáltak*. Sőt: sokkal nagyobb számban használták őket, mint a központi hatalmak haderői. Angliában például sokszor katonai rendfokozatot vagy kitüntetést is adományoztak a kimagasló képességű szárnyasok részére.²³ Az olasz hadszíntéren pedig a Monarchia által megszállt területeken kém-, illetve hírszerző tevékenységre is felhasználták őket. Sokszor előfordult, hogy fonott kosárban osztrák–magyar katonák postagalambokat találtak, amelyek az olasz ellenőrzés alatt lévő területekről származtak, és vélhetően repülőőről, ejtőernyővel dobták le őket, nyilvánvalóan hírszerzés céljából.²⁴ A ledobott galambok beszolgáltatását 50 koronás pénzjutalommal is ösztönözték.²⁵ A beszolgáltatási lehetőséget, valamint a jutalmat a lakosság számára is lehetővé, illetve elérhetővé tették. A levéltári dokumentumokból eddig egyetlen lakossági beszolgáltatás történetét ismerjük.²⁶ 1915 októberében történt, hogy egy földműves, aki egyébként engedéllyel galambokat tartott, a madarai közt egy idegen, üzenettel ellátott szárnyast talált. Az üzenet alapján vélhetően Velencébe tartó galambot a hirtelen kialakuló viharos erejű szél leszállásra kényszerítette. Szegény pára annyira kimerült, hogy a számára idegen földművest közvetlen közelébe engedve hagyta magát megfogni. Természetesen a jutalom sem maradt el a „becsületes” megtaláló számára. Mindenek ellenére ki tudja, hány galamb vitte a megszállt területekről a fontos hírszerzési adatokat? Ezt megakadályozandó galambfi-

²³ Szikora, 1983: 41.

²⁴ HL, HM 33983/1.-1918. eln. sz.

²⁵ HL, K. u. k. H. Armeekommando 1921.-1918. Na. sz.

²⁶ KA NFA 2576.-1915. Ka. sz.

gyelő posztokat is létesítettek. A galambok röptét figyelve, követve próbálták meghatározni a felbocsátás helyét. A feladat ellátásához ismertető anyagokat készítettek, amelyekben rajzos és szöveges formában is felhívták az egyszerű házigalamb és a postagalamb közötti különbségekre a figyelmet.²⁷ A megszállt területeken elővigyázatosságból a lakosság számára a postagalambászatot betiltották. A galambokat az illetékes parancsnokságnál le kellett adni. Akik ezt nem tették meg, és tettük kiderült, hadbírósaági eljárásra és galambjaik megsemmisítésre számíthattak.²⁸

Az első világháború során a postagalambok nélkülözhetetlenségüket bizonyították a hadsereg szolgálatában. *Ezért az 1922-ben újjáalakuló m. kir. Honvédség is rendszerben tartotta őket.* Minden híradó ezred rendelkezett egy postagalamb századdal.²⁹ A polgári galambtenyésztő egyesületek élére pedig általában katonatiszt került. A honvédség pontos nyilvántartást vezetett a tenyésztőkről és állományaikról.³⁰

A postagalambok a II. világháború idején is pótolhatatlan szolgálatokat tettek, és a rájuk erősített miniatűr fényképezőgépek segítségével már fényképezésre is igénybe bevették őket. A II. világháború végével ugyan a magyar hadseregben megszüntették a postagalambok tenyésztését, de például a svájci hadseregben egészen a közelmúltig bevetésre kész szolgálatban maradtak.

²⁷ HL. K. u. k. 4. Armeekommando 657/16.-1916. sz.

²⁸ HL. M. kir. 5. honv. lovashadosztály parancsnoksága 191.-1916. K. sz.

²⁹ HL. M. kir. 9. kolozsvári honv. helyőrségi kórház parancsnoksága 3. doboz, 1581/41. sz.

³⁰ HL. M. kir. 1. honv. vegyesdandár parancsnoksága 4314/el.n.-1930; 411/el.n.-1931; 217/el.n.-1932. sz.

Levéltári források

Kriegsarchiv Wien (KA)
Kriegsministerium (KM)
Neue Feldakten (NFA)
Hadtörténelmi Levéltár (HL.)
Honvédelmi Minisztérium (HM)

Irodalom

- Bernard Artúr 1937: Kutyák a gázvédelem szolgálatában. *Magyar Katonai Szemle*, Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Mayer, Wilhelm: Das Kriegshundewesen in der Österr.-Ungarischen Armee. KA *Manuskriptensammlung* TIWK/186. sz.
- Szikora András 1983: *Katonagalambok, hírvivő galambok*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Utasítás a híradócsapat és csapattárbeszélők számára. Postagalamb és jelentőkutya szolgálat*. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1928.
- Ziegler Gyula 1935: A hadikutya. *Magyar Katonai Szemle*, Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt.

Hámori Nagy Zsuzsanna

ESZMÉK ÁRAMLÁSA A FRONTOKON ÉS HADIFOGOLYTÁBOROKBAN – MEZEY ISTVÁN LEVELEI FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁNNAK

A budapesti Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum adat-tári gyűjteményéből két kép volt látható az első világháború információitörténetéről szóló konferencia kiállításán: Baktay Ervin katonakönyve,¹ valamint egy tábori híradós sátor fotója.² Az információitörténet ezen elsődleges, külső megjelenésén túl a múzeumi anyag tartalmát is érdemes megvizsgálni, hiszen számos olyan levelezőlap és baráti levél található itt, amelyek nagy részét az első világháború frontvonalairól és hadifogolytáboráiból kapta ismerőseitől Felvinczi Takács Zoltán művészet-történész, az 1919-ben létrehozott intézmény első igazgatója. A leendő igazgató az első világháborúban nem látott el katonai szolgálatot, a világháborús frontokról és hadifogolytáborokból írott leveleket így még szépművészeti múzeumbeli munkahelyére vagy Üllői úti lakására címezte a festőket, írókat, tudósokat felölelő széles ismeretségi köre. Ezen dokumentumok alapján

¹ HMA, 2014.16 F. Ismeretlen: Baktay Ervin egy karosszékekben, kezében a katonakönyve. 1916. Zselatinos napfénypapír, 11 × 7,7 cm. Hátoldalán Baktay Ervin kézírásával: 1916.

² HMA, 2014.16 F. Ismeretlen: Tábori híradós sátor (a hátsó sorban Baktay Ervin). 1916 körül. Zselatinos napfénypapír, 8,8 × 14 cm, hátoldala postai lapnak megnyomva. HMA, F 2014.17.

felmerül a kérdés, hogy a háborús időszak korlátozott csatornáival vajon megghiúsult-e a tudományos és kulturális információáramlás, a kapcsolati hálók építése, vagy esetleg más utakon folytatódott. Egyes esetekből úgy tűnik, hogy lehetséges volt a tudományos kutatómunka folytatása a katonai szolgálat ellenére is (így Teleki Pál vagy Lénárd Jenő esetében), sőt, még a távoli vidékeken elszervezett hadifogság sem feltétlenül vágott el minden hazai kapcsolatot (Mezey István példája). A turanizmus eszméje jelen volt nemcsak az európai frontokon, hanem a kelet-szibériai fogolytáborokban is. Utóbbi eset bizonyítja ugyanakkor, hogy a hosszas távollét alatt az ismeretszerzés és a kapcsolatépítés módja egyre inkább a hadseregbe, illetve a hadifogolytáborra szűkölt, így a korábban is képviselt eszmerendszer birtokában a világháború végére Mezey elvesztette naprakész kapcsolatát a hazai tudományos élet fejleményeivel.

A Felvinczi Takács Zoltánnak a frontokról levelet küldő személyek két nagyobb csoportra oszthatók: a Kelet iránt elkötelezett és a turáni eszmével szimpatizáló tudósok vagy értelmiségiek, akik közül néhányan a Turáni Társaságnak is tagjai voltak, valamint olyan művészek, akikkel a Hopp múzeum későbbi igazgatója művészeti tanulmányai során ismerkedett meg. A tanulmányban ezekből a körökből az információáramlás szempontjából legjellemzőbb példákat emelem ki mind a levélírók személyét, mind a tárgyalt témákat illetően, amelyek között – mennyiségére és tartalmára való tekintettel – külön egységet alkot Mezey István levelezése. A tanulmány végi függelékben megtalálhatók a frontokról és hadifogolytáborokból származó múzeumi anyag szerzőinek további adatai táblázat formájában. Fontos megjegyezni, hogy a vizsgált dokumentumok egyirányú információáramlást mutatnak be, hiszen Felvinczi Takács

Zoltán válaszelevelei, esetleges küldeményei nem ismertek, illetve csak egy-egy elszórt megjegyzésből lehet rájuk következtetni. Végül pedig a pecsétek miatt sok esetben külsőleg is szembetűnő cenzúra jelenlétéről sem szabad megfeledkezni, amely a közölt információkat befolyásolhatta.

A háborúból levelezőket természetesen egységesen információéhség jellemezte. Mindezt nemcsak az új hírek, hanem maga a szellemi táplálék hiánya is okozta a harcoló értelmiségiek, művészek körében. Azonkívül tehát, hogy a levélírók számon tartották, mióta nem kaptak üzenetet otthonról, igyekeztek olyan kiadványokat, könyveket, folyóiratokat kérni, amelyek szükségesek voltak saját munkájuk folytatásához, vagy éppen arra reflektáltak. Így tett például a délnyugati fronton – saját szavaival élve – „csendes nyárspolgári életet” élő Teleki Pál, akinek feladata Stanjel (San Daniele, ma Szlovénia) vasútállomásának irányítása volt 1915–1916 fordulóján (Ablonczy, 2005: 103–104). 1916 legelején a következőt kérte Budapesten dolgozó gyermekkori barátjától: „A geográfiai érzék kifejlődésének történetével foglalkozva, azt találom, hogy ebbe belejátszik a tájkép felfogásának története, annak átérzése stb. – Tudnál nekem erre nézve valamelyes litteraturát ajánlani? Ha van Nektek, lehet kikölcsönözni? Ide t. i. civil címemre, amelyet közölnék, lehet bátran küldeni is.”³ Teleki háború alatti tudományos munkavégzésének nemcsak a fenti témában megjelentetett könyve (*Földrajzi gondolat története*, 1917) lett az eredménye. A Magyar Keleti Kultúrközpontban végzett nélkülözhetetlen tevékenysége miatt ugyanis 1917. április 5-én a honvédelmi miniszter „a népfelkelői

³ HIMA, A2662 L. Teleki Pál tábori lapja Felvinczi Takács Zoltánnak Budapestre, 1916. január 10.

szolgálat alól bizonytalan időre” felmentette,⁴ így a továbbiakban hozzá tudott járulni a kormány által – a központon keresztül – támogatott Balkán-kutatás megteremtéséhez is (Ablonczy, 2005: 105–108).

A háború alatti tudományos életből és információáramlásból Teleki Pál és Felvinczi Takács Zoltán közös ismerőse, Lénárd Jenő, eredeti nevén Eugen Isak Levy filozófus sem esett ki: szintén a turanizmus témájában, illetve keleti kutatásai kapcsán vette fel a kapcsolatot mindkettőjükkel. Az eszéki önkéntes iskola parancsnoka, majd tartalékos százados 1914–1917 között 44 tábori lapon⁵ tudósította röviden művészettörténész kollégáját a frontról, hosszabb leveleiben pedig többek között a japán–kínai viszonyt fejtegette a buddhizmus kapcsán. A háború utolsó éveiben pedig Teleki Pál segítségével kezdte megszervezni kis-ázsiai expedícióját Bécsben, amelynek ügye még 1918 májusában is függőben volt – számolt be hosszú levélben budapesti barátjának.⁶ Az expedíció végül a világháború legvégén, 1918 szeptemberében indulhatott útnak: ennek alkalmából a Magyar Tudományos Feketerengeri Expedíció tagjai tábori lapra nyomtatott hálás sorokkal köszöntötték támogatóikat, köztük Felvinczi Takács Zoltánt és a Turáni Társaságot is.⁷ A tanulmányút vezetője, illetőleg parancsnoka maga

⁴ MNL OL P1384, Turáni Társaság, 2. tétel, 1. doboz, 1069 sz. A Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium íratata a Magyar Keleni Kultúrközpontnak, 1917. április 18.

⁵ HMA, A2602.1–44 L. Lénárd Jenő tábori lapjai Felvinczi Takács Zoltánnak Budapestre, 1914. október 22.–1918. szeptember 24.

⁶ HMA, A2601.10 L. Lénárd Jenő levele Felvinczi Takács Zoltánnak Bécsből Budapestre. 1918. május 13.

⁷ HMA, A2602.43 L. A Magyar Tudományos Feketerengeri Expedíció tábori lapja Felvinczi Takács Zoltánnak Budapestre. 1918. szeptember 24, 9 × 14 cm. Bélyegzők: K. u. K. Geb. San. Kol. Nr. 36. Feldpost 451. MNL OL, P1384, Turáni Társaság, 2. tétel, 4. doboz, 2191 sz. 1918. szeptember, 451. tábori posta. Mindkét lap aláírói: Lénárd Jenő, Györfly István, László Gábor, Széchényi Rudolf, Vidéky Ervin.

dr. Lenárd Jenő volt, tagjai pedig dr. Vidéky Emil Műegyetemi magántanár, dr. László Gábor osztálygeológus, gróf Széchenyi Rudolf főhadnagy és dr. Györffy István etnográfus voltak. Lenárd és Széchenyi a gazdasági, Vidéky a műszaki, László a geológiai, Györffy a néprajzi felvételt vállalta az expedíció munkájából (Györffy, 2001). A *Túrán* folyóirat (1918, 9–10: 623–624) hírvivata már a tudósok Konstantinápolyba való visszatéréséről számolt be, hiszen az osztrák–magyar katonaságnak november 28-ig kellett elhagynia Törökországot annak fegyverszüneti szerződése alapján. A valóságban azonban a hazatérés keserves volt: a résztvevőket decemberben internálták Moda és Maltepe városokba. Innen csak nehezen tudtak kiszabadulni, majd Triesztbe hajóztak, és vonattal értek haza 1919. január 21-én (Györffy, 2001).

Nemcsak a tudósokat, hanem a művészeket és más polgári foglalkozású személyeket is egységesen információéhség jellemezte a fronton: Felvinczi Takács Zoltánnak írott üzenetei alapján például Ribiczey Gyula jogász, a keleti kapcsolatok elkötelezettje nagyon örült volna bármilyen cikknek vagy tanulmánynak, különös tekintettel barátja írásaira.⁸ Vidor Marcell író arról panaszkodott, hogy a fronton nem követheti figyelemmel azt, ami érdekelné, így a saját kötetéről megjelent kritikák és más újságok megküldését kérte Takácstól.⁹ Mindez a szellemi éhség nem jelentette azonban a szakmai kapcsolatok és az információáramlás teljes megszűnését, hiszen a levelezők a sanyarú körülmények ellenére értesültek a hazai szellemi áramlatokról és a tudományos közélet híreiről, elkészített munkáikat hazaküldték és megjelen-

⁸ HMA, A2646.1–4 L. Ribiczey Gyula tábori postai lapjai Felvinczi Takács Zoltánnak Budapestre, 1915. február 20.–1916. január 24.

⁹ HMA, A2686.4 L. Vidor Marcell tábori lapja Felvinczi Takács Zoltánnak Budvából Budapestre, 1917. január 16.

tették, tehát képesek voltak folytatni tudományos tevékenységüket és egyéb, festői vagy írói munkájukat. „Dolgozom katonailag és irodalmilag” – üzenté haza Vidor Marcell. Nemes-Lampérth József festőművész egészen addig kitartóan rajzolt a frontvonalakon, amíg el nem fogyott a ceruzája, illetve súlyos sérülést nem szenvedett. Bató József festő a háborús képeit pedig egy bécsi kiadónál tudta megjelentetni 1915-ben.

Az eszmék áramlását a világháborúban leginkább a turanizmus tárgyában született levelek szemléltetik. E témakörben többen is folyamatos levelezésben voltak Felvinczi Takács Zoltánnal. A már említett Lénárdon kívül például Ribiczey is nagy érdeklődéssel kísérte az otthoni szellemi mozgalmakat: 1915 júliusában eljutott hozzá Germanus Gyula egy cikke, valamint 1916-ban az a hír is, hogy a Turáni Társaság alapítója, Paikert Alajos megszakította a kapcsolatot Germanusszal. A vita kiváltó oka minden bizonnyal utóbbi 1916-os, *Turán* című kultúrtörténeti tanulmánya volt, amelyben a mozgalom képviselőinek nyelvészeti tévedéseit elemezte. Később a turanizmus földrajzi vonatkozásai kapcsán pedig Telekivel is hosszas vitasorozatba bonyolódott (Germanus, 1957; Ablonczy, 2005: 110–111, Teleki, 1918).

A legrészletesebben Mezey István ügyvéd, a japán–magyar kapcsolatok előmozdításának lelkes szószólójának sorsa és munkássága rekonstruálható azokból a híradásokból, amelyeket „az ősmagyarok földjéről az új Magyarországra” küldött „a turáni eszme első bajnokának, Takács Zoltán doktornak baráti megemlékezéssel”.¹⁰ Megsebesülése és hadifogságba kerülése előtt nemcsak katonai feladatairól számolt be részletesen a bukovinai frontról, hanem élénken

¹⁰ HMA, A2618.27 KL. Mezey István képeslapja Felvinczi Takács Zoltánnak Nikolszk-Uzurijszkból Budapestre, 1920. május 08.

érdeklődött a Turáni Társaság ügyei és kiadványai iránt. Örömmel értesült budapesti kollégájától arról, hogy a társaság átszervezése után ő maga is helyet kapott a szervezetben. Szibériai hadifogságától kezdve csak néhány soros, a cenzúra miatt főképp idegen nyelvű híradások érkeztek Mezeytől, ám ezekből is jól nyomon követhető Európától való távolodásának útvonala: Tobolszk, Omszk és Habarovszk állomásokon keresztül jutott el azokba a kelet-szibériai hadifogolytáborokba, amelyek irányítását 1918-ban vették át az oroszoktól az amerikaiak és a japánok. A háború végére úgy tűnik, szinte teljesen megszakadt az információáramlás közte és barátja között: 1919 novemberében arról panaszkodik, hogy már két éve nem kapott levelet Felvinczi Takács Zoltántól. Hamarosan azonban helyreállt a kapcsolat, és maga Mezey is sűrűbben küldte haza leveleit. Ebben szerepet játszhatott mind a hadifoglyok, mind a saját sorsának jobbra fordulása: 1920 elején megkezdődött a foglyok hazaszállításának szervezése, továbbá Mezey 1919 őszétől a nikolszk-uzurijszki és a krasznaja-rjecskai hadifogolytáborok, valamint a vlagyivosztoki japán vezérkar tolmácsaként, összekötő tisztjeként dolgozott. Munkarendje ekkor már a következőképpen alakult: délelőtt a hadifogolytáborban tolmácsolt, délután tartózkodott a japán katonai missziónál, este pedig saját írásait rendezte.¹¹

Két fontos dolgot érdemes kiemelni Mezey levelei alapján: mint a háború kezdetekor, a hadifogság sanyarú évei alatt is igyekezett a nagyvilág híreiről tájékozódni, szellemi képességeit fejleszteni. Később pedig, a szibériai japán expedíciós sereg parancsnokságának összekötő tisztjeként és tolmácsaként maga is mintegy információs

¹¹ HMA, A2615.9.1 L; A2615.10.1 L; A2615.13.1 L. Mezey István levelei Felvinczi Takács Zoltánnak Krasznaja-Rjecskából és Nikolszk-Uzurijszből Budapestre, 1919. szeptember 4.; 1919. november 15; 1920. július 1.

központként vett részt a hírek továbbításában és a japán–magyar kapcsolatok szervezésében, Felvinczi Takács Zoltánon keresztül sürgetve a hazai lépések megtételét. 1919. március 10-i, német nyelvű levelében bár arról ír, hogy a fizikai munkavégzés miatt fel kellett függesztenie tanulmányait, ebből és más leveleiből is kiderül, hogy a hadifogságba esett török tisztoktól törökül, a körülmények hatására pedig japánul tanult, hamarosan tolmácsként alkalmazták e nyelveken. A tábor többi értelmiségi lakója, köztük a krakkói és a prágai egyetem tanárai előadásokat tartottak földrajzból és angol irodalomból, amelyeken szintén részt vett. Habarovszkban orientalista szeminárium hallgatója volt. Mindemellett látható, hogy a nemzetközi sajtóhoz a hadifoglyok is hozzájutottak, különösen miután amerikai és japán fennhatóság alá kerültek. E két államból érkező híreket, elsősorban a japán újságok számain Mezey szinte szemlélte budapesti barátja részére, és rendszeresen megírta, mely lapok cikkei foglalkoztak Magyarországgal vagy Erdéllyel. Beszámolt a hadifogoly-szabadítást szervező Magyar Vöröskereszt misszióról is, amely az USA-n keresztül, San Fransiscóból érkezett Vlagyivosztkba Dell'Adami Géza százados és Dr. Kovács István törzsorvos vezetésével 1920. június végén. Eljutott hozzá a pittsburghi magyarok lapja, a *Hungarian Herald* (Magyar Híradó) azon száma is, amelyben Vámbéry Rusztemet kérdezték a turáni kérdés akkori állásáról, és aki éppen Germanus kritikus álláspontját idézte válaszában. Mezey e véleményre adott képzeletbeli válaszcikkében¹² összegződik mindaz, amit teljes levelezésében a keleti kulturális és gazdasági kapcsolatépítésről kifejtett: „a turáni eszmére

¹² HMA, A3540 K. Mezey István: Keleti orientációnk. Válaszul Vámbéry Rusztem doktornak, 1921. A kéziratot Felvinczi Takács Zoltánnak küldte el, de nem találtam nyomát, hogy megjelent volna a későbbiekben.

felépített keleti orientáció az egyedüli kivezető út jelenlegi elszigeteltségünkől”. Véleménye alátámasztására az általa olvasott japán lapokon kívül azoknak a tiszteknek a véleményét is idézi a japán és a magyar nép hasonlóságáról, akikkel ő maga kapcsolatba került. Mezey már korábbi leveleiben beszámolt arról, hogy tárgyalásokat kezdeményezett egy Magyar–Japán Kereskedelmi Társulat létrehozásáról, valamint turáni tematikájú folyóirat közös kiadásáról és kultúrközpontok létrehozásáról, továbbá sürgette a két ország közötti diplomáciai kapcsolatfelvételt a turanizmus jegyében.

Mezeynek a turáni eszmére és saját személyes kapcsolataira épített japán szimpátiája azt mutatja, hogy a rendelkezésére álló információkat szubjektív szempontból közölte. Mind leveleiből, mind az általa írt visszaemlékezésekből (Mezey, 1930: 486–496) kiderül, hogy a japán fennhatóság alatti hadifogság megítélésében Mezey értékelése a pozitív oldalt képviseli. Az 1920-as évben a japán ellenőrzés alatt álló magyar hadifoglyok száma mintegy 2000 fő, tehát az összes szibériai magyar hadifogolylétszám, 51 500 töredéke volt csupán. Japán továbbá nem tekintette emberjogi kérdésnek a fogolyszabadítást, sőt, három, szökni próbáló magyar katona utólagos agyonlövétése a két állam között elhúzódó nemzetközi botrányt eredményezett (Kondó, 2009: 182–184). Mezey erről az ügyről csak néhány szóban számolt be visszaemlékezésében, Felvinczi Takács Zoltánnak írott levelei pedig nem is említik az incidenst.

A világháború utáni években, amikor a kelet-szibériai hadifoglyok még hazaszállításukat várták, Mezey a turanizmus néhány évvel korábban megismert kereteiben gondolkodott, a kialakítandó japán–magyar kapcsolatokat is e politikai, gazdasági, kulturális irányban ajánlotta megszervezni. Felvinczi Takács Zoltán feljegyzései

ugyanakkor rávilágítanak, hogy a Turáni Társaság tudós tagjai idehaza 1920-ra jórészt eltávolodtak a szervezettől, „hiszen a turánságnak avult felfogása, sőt e felfogásnak ideologikus túlszínezése vörös posztó volt a szakszerűsége törekvő keletkutatók szemében.” Az 1918-as Turán folyóiratszám szerkesztői megalapították a Kőrösi Csoma Sándor Társaságot, és lapját, a Kőrösi Csoma Archívumot. Az új szervezet kimondta együttműködését a Turáni Társasággal „mintegy magára vállalva annak tudományos feladatát.”¹³

A Felvinczi Takács Zoltán művészettörténésznek címzett levelek közül kiragadott néhány példa alapján információtörténeti szempontból levonható az a tanulság, hogy a hadseregmozgások vagy a hadifogság miatt az intellektuális központnak tekinthető Budapesttől egyre távolodó személyek képesek voltak megtartani szellemi kapcsolatukat és korábbi érdeklődésüket a hazai eszmei áramlatok iránt – bár ez az érdeklődés sokszor egyirányúnak bizonyult. A frontokon harcolók sem művészeti, sem tudományos tevékenységüket nem szüneteltették, így eredményeikkel részt vettek az információáramlásban. Különösen Mezey esetében szembe tűnő, hogy a tudományos, kulturális, sőt gazdasági kapcsolatépítést távolról is igyekezett befolyásolni, azaz előmozdítani. A kapcsolatépítés hangsúlyai a világháború befejeztével ugyanakkor eltolódtak: a szibériai hadifogolytáborokból kiinduló japán–magyar közeledésnek

¹³ HMA, A3852K Felvinczi Takács Zoltán fogalmazványtöredéke, é. n. HMA, A2765.3Ű Jegyzőkönyv a Kőrösi-Csoma Társaság alapító üléséről, 1920. június 17. Az ülés jegyzője Felvinczi Takács Zoltán volt, a társaság elnöke Teleki Pál, alelnöke Szinnyei József, titkára Hóman Bálint lett.

természetesen nem lehetett hivatalos diplomáciai folyamán. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Japán között, a Monarchia hadüzenetével 1914. augusztus 24-én megszakadt diplomáciai kapcsolat újrafelvétele Japán és Magyarország között 1920. december 30-án történt meg, míg követségek kölcsönös felállítására csak 1938–1939-ben került sor. A Mezey és egykori fogolytársai lelkesedése által az 1924-ben életre hívott Magyar–Nippon Társaság mégis sokat tett a két állam közötti társadalmi és kulturális kapcsolatok fejlődéséért, és megalapozta a későbbi hivatalos érintkezéseket (Farkas, 2007¹: 87–88).

Függelék

Felvinezi Takács Zoltán (Nagysomkút, 1880. április 7.–Budapest, 1964. december 4.) jogász, művészettörténész, keletkutató, egyetemi tanár, múzeumigazgató. Jogi tanulmányai mellett festészeti és művészettörténeti tanulmányokat is folytat, többek között a müncheni Hollósy Simon-féle festőiskola növendéke, emellett Nagybányán és Berlinben is tanul. Az Országos Képtárnál, majd a Szépművészeti Múzeumban helyezkedik el, utóbbi esetében gróf Vay Péter keleti gyűjteményének gondozója. Hopp Ferenc halálakor a gyűjteményéből kialakított kelet-ázsiai művészeti múzeum megszervezője, annak első igazgatója 1919-től 1948-as nyugdíjazásáig, azonban haláláig a múzeum kutatója marad. 1922-ben a Kőrösi Csoma Társaság egyik alapító tagja, 1932–1944 között a Magyar–Nippon Társaság alelnöke. A Magyar Keleti Társaság alapító tagja és 1932–1945 között ügyvezető alelnöke. 1926-tól egyetemi magántanár, 1939-től nyilvános rendes egyetemi tanár. 1935–1936-ban tanulmányúton jár Távol-Keleten, érinti Indiát, Kínát, Japánt, Koreát, útja során számos előadást tart, élményeit kétkötetes monográfiában publikálja. A második világháború során a Kolozsvárra visszahelyezett egyetem művészettörténet tanára, a Keleti művészeti kiállítás és a Kőrösi Csoma Sándor emlékkiállítás megszervezője. Muzeológusi tevékenysége mellett életművében számos magyar és nemzetközi publikáció szerepel változatos, az európai festészetet és a keleti művészeti ágakat érintő témákban. Egyik fő érdeklődési területe a motívumvándorlás. Élete

vége felé régészeti témájú cikkeket, továbbá Hollósy Simonnal foglalkozó tanulmányokat közölt, illetve összeállította Hopp Ferenc részletes életrajzát.

(MÉL, MMA, HMA. Részletes életrajzi adatok és bibliográfia: http://www.szepmuveszeti.hu/data/cikk/91/cikk_91/03.03./szemelyi_biblio/Felvinczi_Takacs_Zoltan.pdf)

Mezey István (Szabadka, 1895. november 25., halála dátuma ismeretlen) ügyvéd, a budapesti török követség jogtanácsosa, a tokiói Senshu Egyetem tiszteletbeli tanára, író. Élénken részt vett a háború előtti nemzeti irányú ifjúsági mozgalmakban, később keleti nyelvészetet tanult. 1913-tól az Országos Széchenyi Szövetség titkára. A világháború kitörésének híre 1914 augusztusában Kis-Ázsiában érte. Ekkor hazatérve önként jelentkezett katonának, s a tiszti iskola elvégzése után az orosz frontra vezényelték a bukovinai Dornavára és Csernyivci környékére. 1916-ban a Brusilov-offenzíva idején súlyosan megsebesülve hadifogságba esett. 1918-ban a vlagyivosztoki japán expedíciós hadsereghez került mint összekötő tiszt és a nikolszk-uzurijszki, majd a krasznoj-a-rjeckai hadifogolytábor tolmácsa. Innen Japánon keresztül tért haza. A magyar hadifoglyok hazahozatala körül kifejtett érdemeiért a Magyar Vöröskereszt Egylet elismerő okirattal, a japán főparancsnokság aranyéremmel tüntette ki. Megkapta a nagy- és kisezüst vitézi érmet. Hazatérve a magyar ügyvédi kar ismert tagja. 1924-ben megalapította a Magyar–Nippon Társaságot. 1928-ban a Nemzetközi Vásár japán kiállításának megszervezése a nevéhez fűződik. 1935 után az Országos Ügyvéd Szövetség külügyi bizottsági előadója. 1936-tól Felvinczi Takács Zoltánnal közösen megalapítják és szerkesztik a *Távol Kelet* című folyóiratot. 1937-ben Távol-Keletre utazott és bejárta Japánt, Koreát, Kínát, Mandzsukiót és Belső-Mongoliát. Útja során megszervezte a tokiói magyar kultúrintézetet, majd 1938-ban kelet-ázsiai úttjáról *Az igazi japán* című, feltűnést keltő könyvében számolt be. Hazatérve mint tartalékos hadnagy, a lövészezred kötelékében, részt vett a Felvidék visszafoglalásában. A Magyar–Nippon Társaság ügyvezető alelnöke, a Turáni Társaság alelnöke. Németül, franciául, angolul, törökül és japánul beszél (MÉL, KMK, HMA).

A **turanizmus** a századforduló idején megjelenő eszmei irányzat, a pán-mozgalmakkal (elsősorban a pánszlávizmus, pángermanizmus) párhuzamosan, illetve azok ellenében az Európában rokontalannak tekintett magyarságnak a turáni népesoportba való tartozását fogalmazta meg. Feladata a többi turáni nép megismerése, a velük való

kulturális és gazdasági kapcsolatok kialakítása. A fogalom nyelvészeti és földrajzi kategóriaként is létezett. A terminus sokáig az ural-altaji népek összefoglaló nevéként jelent meg. Szervezeti keretét az 1910-ben megalakított Turáni Társaság képviselte, tagjai között megtalálhatók a magyar orientalisztika neves képviselői (Goldziher Ignác, Lóczy Lajos, Vámbéry Ármin). A turanizmust politikai értelemben felfogó kormányzati csoportok gazdasági programként Kis-Ázsia és Közép-Ázsia felé tekintettek, a világháború alatt pedig Törökországgal és Bulgáriával keresték a kapcsolatot. Egyesek – köztük az egyik alapító, Paikert Alajos – felfogásában Japán is a turáni népek közé tartozott, és mintaként szolgált Magyarország számára mint az egyetlen olyan ázsiai ország, amelyik a modernizáció útjára lépve elkerülte a gyarmati sort. Paikert felfogásában Magyarország és Japán a legnyugatibb és legkeletibb turáni nép, feladatuk a többi, eddig alvó turáni népesorport öntudatra ébresztése „Décenyttől Tokióig” (Farkas, 2007¹; Farkas, 2009).

Irodalom

- Ablonczy Balázs 2005: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest.
- Farkas Ildikó 2007¹: A Magyar-Nippon Társaság. In Szerdahelyi István – Wintermantel Péter (szerk.): *Japanológiai körkép. Em-lékkönyv az ELTE BTK japán szakos képzésének húszéves jubileumára*. Budapest.
- Farkas Ildikó 2007²: A magyar turanizmus török kapcsolatai. *Valóság*, 6.
- Farkas Ildikó 2009: Japán megjelenése a két világháború közötti Magyarországon. In Farkas Ildikó – Szerdahelyi István – Umemura Yuko – Wintermantel Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyar-japán kapcsolatok történetéből*. Budapest.
- Germanus Gyula 1957: *A Félhold farka fényében – Utikalandok*. Györffy István írásai a Balkánról és Törökországról. Terebess Kiadó, Budapest, 2001.
- HMA Hopp Múzeum Adattár
- KMKA Keresztény Magyar Közéleti Almanach
- Kondó Maszanori 2009: A szibériai magyar hadifoglyok és Japán. In Farkas Ildikó – Szerdahelyi István – Umemura Yuko – Wintermantel Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyar-japán kapcsolatok történetéből*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- MEÉL Magyar Életrajzi Lexikon

Mezey István 1930: Magyarok japán hadifogságban. Írta dr. Mezey István, a Magyar Nippon Társaság ügyvezető igazgatója, volt összekötő tiszt a japán expedíciós hadseregnél. In *Hadifogoly magyarok története*. Második kötet. Athenaeum, Budapest.

MÍÉM Magyar írók élete és munkái.

MMA Magyar Múzeumi Arcképcsarnok.

Teleki Pál 1918: A 'Túrán földrajzi fogalom. *Túrán*, 1–2. sz.

Levélíró neve	Foglalkozás	Turáni Társaság tagja	Leltári számok	Főbb témák
Bató József	festőművész		A2878.7	Mappája megjelent a bécsi Artaria & Co. Verlagnál.
Coriolan Petran	művészettörténész		A1948-1949	Szeretne bekerülni a bukaresti múzeumba, ebben kéri FTZ segítségét.
Davidovics Elekné			A2878.4	Híreket vár.
Katonai szolgálatosok (pl. Pogány Kálmán; Rubletzky Géza)	művészettörténész; szobrász		A2668	Baráti üdvözet többektől az isonzói frontról.
Kenczler Hugó	művészettörténész		A2878.2	Kisebb sérülés miatt pihenőre kényszerül.
Lambrecht Kálmán	ornitológus, paleontológus		A2598	Kéri családjá megkeresését.
Lénárd Jenő	filozófus, orientalista	igen	A2601.1-11, A2602.1-44	Tudományos témák: anatta és kamma fogalmai a háborúban; turáni eszmék; fekete-tengeri expedíció; japán–kínai viszony a buddhizmus kapcsán. Sajnálja, hogy a Magyar Keleti Kultúr Központ egyre inkább átveszi a Turáni Társaság irányítását. Doktori szigorlatot tett filozófiából summa cum laude. A fronton törökül tanul egy „feld-imám”-tól. Ázsiai ókori bölcslethez habilitálna, hogy a Turáni Társaság tagjaként taníthassa azt is. Kéziratai publikálását kéri.

Felcímzési Takács Zoltánnak a frontról érkezett levelek a HMA gyűjteményében

Mezey István	ügyvéd	igen	A2614.1-2, A2615.1-17, A2618.1-31, A3539.1-3, A3540	Főbb témák: Turáni Társaság ügyei, turanizmus eszméje; hétköznapi, kulturális és tudományos élet a hadifogolytáborban; fotók szálláshelyeikről és katonatársairól; a japán–magyar kapcsolatok előmozdításáért kifejtett tevékenysége; török és japán tanulmányai; összekötő tiszt és tolmács munkája; keleti lapok szemléje; a turáni eszme védelmében írt cikke.
Nemes-Lampérth József	festőművész		A2599.1-6	Addig tudta folytatni a rajzolást, amíg el nem fogyott a ceruzája. Súlyos karsérülése után kórházi helyet keresne Budapesten.
Pogány Kálmán	művészettörténész		A2644.1-4	Háború nehézségeiről.
Ribiczey Gyula	jogász, jogtörténész		A2646.1-4	Jegyzetei továbbítását kéri. Turanizmus kérdései.
Teleki Pál	földrajztudós, politikus	igen	A2662-2663	Geográfiai érzék kifejlődéséről. Dr. Suida nevű osztrák művészettörténészt ajánlja Felvinczi Takács Zoltán figyelmébe, mert valószínűleg február közepén Pestre megy.
Térey Pál			A2669-2673	Háborús helyzetről.
Vercse Mihály			A2878.3	Újévi üdvözet.
Vidor Marcell	író		A2686.1-4	Szerb nőkről készült fényképeket ragasztott tábori lapjaira. Érdeklődik, hogy a Budapesti Hírlap melyik számában írtak a könyvről.

Frisnyák Zsuzsa

A RÉMHÍREK TÉRBELI TERJEDÉSE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI. AZ AUTÓSOK ÜLDÖZÉSE 1914 AUGUSZTUSÁBAN

1914. augusztus 4-én este 10 óra 10 perckor Segesváron a megyei alispán lakásán megcsörrent a telefon. Az alispánt a helybéli MÁV-állomás főnöke kereste, és egy frissen, az aradi üzletvezetőségtől érkezett táviratot olvasott fel neki: „Franciaországból több autó van útban hölgyekkel 100 millió frankot visznek Oroszországba.” Az autók lehetséges rendszámainak felsorolása után a távirat utasításokat is tartalmazott: „Értesítse azonnal a saját személyzetét, a vonalőröket, pályafelügyelőket, osztálymérnököket, körzetéhez tartozó községi elöljáróságokat, csendőröket, pénzügyőröket, határrendőröket, határvámokat. Feltartóztatásuk iránt minden lehető intézkedést tegye meg.” Az alispán valószínűleg még fel sem ocsúdott a szenzációs hír hatása alól, amikor kézbesítő csemetett a lakása ajtaján egy újabb távirattal: „Franciaországból több autó hölgyekkel útban van Oroszországba pénzzel.” A 12. hadtestparancsnokság által küldött táviratban szintén szerepelt néhány rendszám is. Bár a rendszámok egy része nem volt azonos az állomásfőnök által felsoroltakéval, ez akkor és ott lényegtelen apróságnak tűnt. Mindezt azért ismerjük ilyen részletességgel, mert az alispánnak egy hét múlva igazoló jelentésben kellett magya-

rázkodnia.¹ A pénzszállító automobilmek híre ugyanis az egész országban szétterjedt, hatósági intézkedéseket generált, és emberéleteket követelt.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy bemutassa, miként változott ez a hír az elkövetkező hetekben, hogyan vált rémhírré, és mindez milyen következményekkel járt. Szerencsés módon a történeteket nem kétes újsághírekből² kell kibogozni, hanem rendelkezésre állnak a Belügyminisztérium és a megyei közigazgatási hatóságok közötti levél- és táviratváltások is. A hazai közbeszédben, és erre Vörös Boldizsár hívta fel a figyelmet, a rémhír fogalmának tartama és használata ellentmondásos.³ Ebben a tanulmányban a rémhír kifejezést erős érzelmi felindulást keltő álhír értelmében használom.

A pénzszállító automobilmek híre a magyarországi vasutak kommunikációs hálózatán 1914. augusztus 4-én söpört végig. Ez az a nap, amikor a vasutak irányítását a katonai hatóságok átveszik. Ez az a nap, amikor az általános mozgósítást követően életbe lép a hadi menetrend Magyarországon. Ez az a nap, amikor a vasúthálózaton már semmiféle polgári forgalom nincs, ellenben útnak indulnak a frissen egyenruhát öltött népfelkelőkkel teli vonatok. Ez az a nap, amikor az állomásépületeket a hátrahagyott rokonok sírása, és a szívszorító búcsú kívülről is megrendítő pillanatai töltik be. Mindent egybevetve ez egy olyan érzelmileg felfokozott nap, amikor a pénzszállító automobilmek hírének hitelességében senki

¹Az igazoló jelentésre azért volt szükség, mert a Segesvár melletti Héjjasfalván a csendőrség egy porosz katonai futárt szállító autót feltartóztatott. A Nagy-Küküllő megyei történetek országos szinten nem voltak kirívóak.

²Az ausztriai sajtó szerint az osztrák tartományokban és Csehországban is a magyarországihoz hasonló atrocitások történtek. Németországban 28 embert öltek meg az aranyat szállító autók rémhíre miatt.

³Vörös Boldizsár értelmezésében a rémhír egy rémületet keltő hír, amely akár igaz is lehet, azaz a rémhíreknek csak egy része ténylegesen álhír.

sem kételkedett, viszont mindenkit azonnali cselevésre ösztönzött. A hír hallatán a katonai és polgári hatóságok az országutak mentén őrségeket állítanak fel, és úti akadályokat emelnek.⁴ Így kezdődött el az a folyamat, amelyik órákon belül az autósok zaklatásába és üldözésébe fordult.

Mivel a polgári hatóságok a hír igaz vagy hamis mivoltában nem lehettek biztosak, legelőször a hír eredetének kiderítésével foglalkoztak. A vasútügyekért felelős Kereskedelemügyi Minisztériumnak már másnap, augusztus 5-re sikerül kinyomoznia, hogy a pénzszállító autók hírére az osztrák vasúttársaságok alkalmazottai továbbították a magyar kollégáiknak. Ugyanezen a napon Oderbergből is érkezett egy távirat, amely szerint a hír eredeti forrása a németországi Essen város rendőrsége.⁵ Ez volt az a pont, amikor a kormány érintett tagjai meggyőződhettek arról, hogy a pénzszállító autók híre nagy valószínűséggel hamis. Ekkor még úgy látszott, az előző nap emelt útzárakat egy körrendelettel fel lehet oldani. Ennek érdekében augusztus 6-án a Belügyminisztérium elrendeli: Magyarországon a gépkocsikat csak az államhatáron kell ellenőrizni, az autók országon belül akadálytalanul haladhatnak. Másnap, augusztus 7-én a csendőrkerületekhez is megérkezik az utasítás: nem kell megállítani az autómobilokat, az úti akadályokat fel kell számolni, a gépkocsikra nem kell lövöldözni, és az őrségeket is fel kell oszlatni. Mindez

⁴ Kozma Miklós említi, hogy augusztus 5-én éjjel a szerémségi Erdővégen három nő ruhába öltözött orosz tisztet kellett lesnie, akik autón aranyat csempésznek Szerbiából Oroszországba, Magyarországon keresztül. „Ily örültséget józan fejjel nem lehet elhinni, de felsőbb parancsra mindenütt kihírdették ezt az örültséget.” Kozma, 1932: 10.

⁵ A rémhírről szóló első távirat valójában nem Essenből, hanem a tőle 60 km-re fekvő Geldern város hatóságától származott. Verhey, 2004: 86.

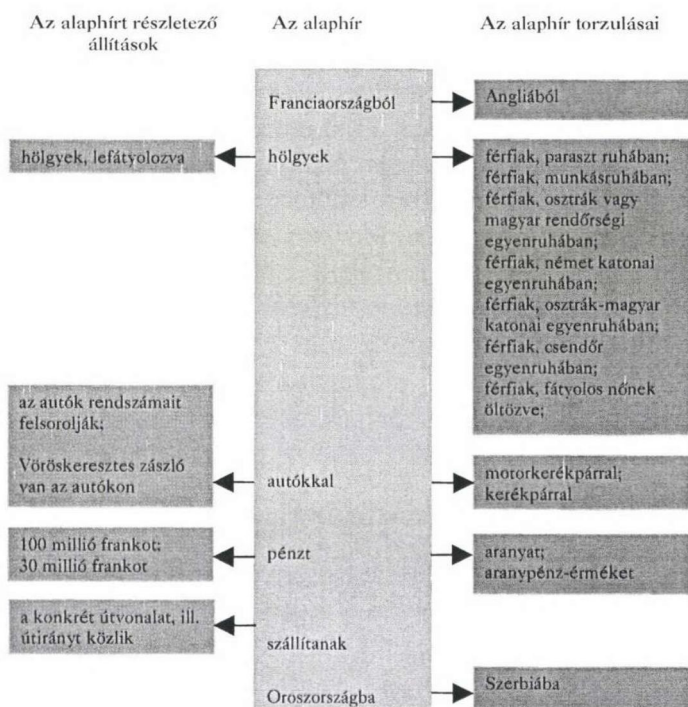
azonban sem a rémhír további terjedését nem akadályozta meg, sem pedig az útzárak végleges feloldását nem eredményezte. Pedig augusztus 7-én már volt olyan napilap is, amelyik a hírt rémhírnak minősítette.⁶ A józan hangokat a gyorsan pörgő események azonban elfedték. Augusztus 7-én hajnalban Lajtaújfalu határhídján szolgálatot teljesítő pénzügyőrök hivatalos értesítést kaptak ebenfurti kollégáiktól: Ausztria felől hat gyanús autó jön Magyarország felé. A kordonokat újból felállítják az országban.

A rémhír jellemzői

Szerencsés módon a pénzszállító autók híre számos formában és különböző tartalommal fennmaradt. Ez teszi lehetővé, hogy a rémhír szerkezetét és változatait is megvizsgáljuk (1. ábra). Alaphírnak az alábbi mondatot tekintem: Franciaországból hölgyek autókbal pénzt szállítanak Oroszországba. Ehhez az állításhoz 1914 augusztusában több részletező, és egyúttal az alaphírt megerősítő, hitelesítő funkciót is betöltő kisebb állítás is csatlakozott. Ilyen volt például az autók rendszámának felsorolása, vagy például az, hogy közölték, milyen útvonalon-útirányban haladnak a gépkocsik. Az alaphírt hitelesítő és kiegészítő állítások mellett, felbukkantak az alaphír tényállításainak torzulásai: nem hölgyek ülnek az autókban, hanem különféle egyenruhát viselő férfiak, nem autóval, hanem motorkerékpárral haladnak, nem Oroszországba, hanem Szerbiába, és nem pénzt, hanem aranyat szállítanak.⁷ Érdekes módon az eltorzult alaphír-

⁶ Mese a francia hadikincsről. *Budapest*, 1914. augusztus 7.

⁷ Az „aranyat szállítanak Oroszországba” – állítás, később egy 1919-es rémhírben is felbukkant. Vörös, 2005.

1. ábra. A rémhír szerkezete és variációi

ben már fel lehet fedezni a valóság magját: az autósok üldözésének napjaiban az utazás veszélyeztetettségét ti. azzal próbálták meg az érintettek csökkenteni, hogy a sofőr mellé valamilyen egyenruhát viselő személyt ültettek. Mindez azonban a kortársak számára egy olyan trükknek tűnt, amellyel leplezni akarják az autósok valódi küldetését.

A rémhír terjedésének sebességét a távirda-, illetve telefonhálózat működésének sajátosságai határozták meg. Az alaphír első, azaz augusztus 4-i terjedéséről három konkrét időpontot ismerünk: a 16 órakor Esztergomban, 19 órakor Zalaegerszegen, 22 órakor pedig Se-

gesváron robbant a szenzáció. Érdekes módon a postai távírdák a rémhírterjesztésbe kevésbé szálltak be, egyetlen vétkes postai tisztviselőt megbüntető esetet ismerünk.⁸

A folyamatosan változó szövegű rémhírnek volt azonban két olyan jellemzője, melyek figyelemre méltó állandóságot mutatnak. Ezek egyike: a hírről mindig olyanok tudósítanak, akik nem átélői az eseménynek, azaz a hírt továbbító személy sohasem részese és szemtanúja a hírnak. Például augusztus 5-én nem a Csík megyei hatóságok, hanem Udvarhely megye alispánja értesíti a Belügyminisztériumot, hogy Vasláb Csík megyei községben feltehetően a franciaországi autók tűntek fel. Csík megyéből viszont nem érkezik erről az eseményről hír. Vagy például a szegedi napisajtó tudósít arról, hogy Esztergomban elfogták a pénzszállító autókat. Az esztergomi sajtó minderről nem tud, viszont hallott arról, hogy Komárom megyében elfogtak egy autót, amelyben hölgyek ültek.⁹

A rémhír másik, állandó jellemzője: a kaotikus áramlás, a rémhír ti. olyan helyszínekre is eljut, és olyan helyszíneken is intézkedéseket generál, akik abban még a hír igazsága esetében sem lennének érintettek. A kaotikus híráramlás és az azonnali – bár meglehetősen értelmetlen – cselekvés

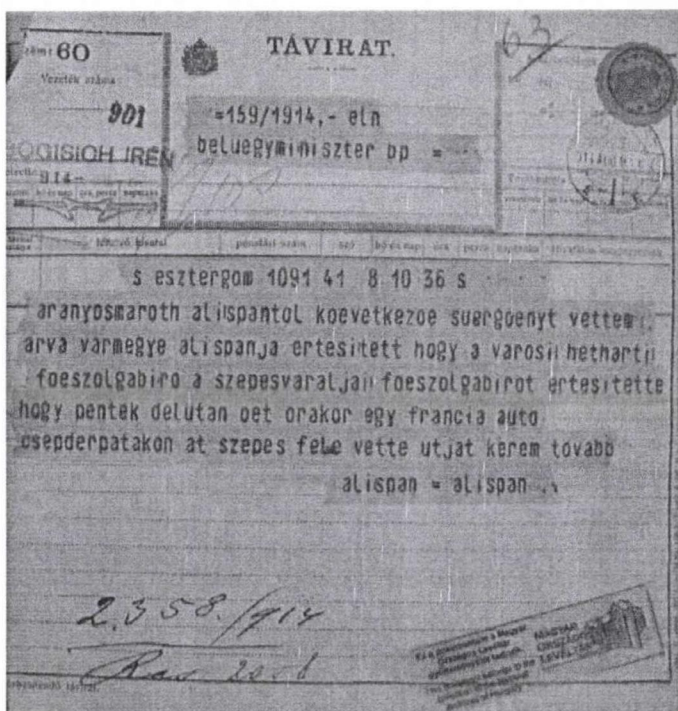
⁸ Augusztus 9-én hajnalban Budapesten, a Központi Távírda-hivatalban szolgálatot teljesítő Wagner Karoly vesz egy a grazi vonalról érkező névtelen üzenetet, mely szerint a németországi Marburg felől, Grazon áthaladva, Spielfeld irányából Magyarországon halad fog áthaladni egy tíz autóból álló konvoj. A tisztviselő megbeszéli a jelen lévő munkatársaival, mit is kellene tennie. Az a vélemény alakul ki, hogy a kapott hírt azonnal tudomására kell hozni az rendőrségnek, és *nincs idő a fontolgatásra*. Ezek után a tisztviselő az üzenetet továbbítja a dunántúli városok rendőrségére, és más illetékesnek vélt hatóságoknak. Később a tisztviselőt fegyelmissel sújtják. Vö. A Budapesti Posta- és Távírda-igazgatóság jelentése, 1914. szeptember 2. MOL. K 149. 1914. 11. tétel. 68. doboz

⁹ Elfogott francia milliók. *Dél-Magyarország*, 1914. augusztus 7. 2. A milliós autók. *Esztergom*, 1914. augusztus 9. 5.

ereje alól még a közigazgatási hatóságok vezetői sem tudták kivonni magukat. A Nagy-Küküllő megyei alispán augusztus 4–8. között összesen nyolc különböző táviratot kapott a pénzszállító autókról. Habár a megyéje nem volt érintett a vélelmezett eseményben, az alispán kötelességének tartotta, hogy valamennyi, egymásnak is ellentmondó távirati hírt továbbítson az alsóbb megyei szervekhez. Például így járt el azzal az augusztus 7-i távirattal is, amely a csehországi Ratibor városában áthaladó autók útirányáról, számáról és az utasok öltözkészéről tudósított. Csak a felfokozott érzelmi állapottal lehet indokolni, miért gondolhatta az alispán, hogy a Segesvártól 900 kilométerre fekvő ratibori események kihatnak a megyéje életére. Hasonlóképpen irracionális, ráadásul még időben is elkéssett az a távirat, mely augusztus 9-én érkezett a Belügyminisztériumba. Ebben Esztergom megye alispánja a következőket írta: „Aranysmarót alispántól a következő sürgőnyt vettem. Árva megye alispánja értesített, hogy a városi hétharti főszolgabíró a szepesváraljai főszolgabírót értesítette, hogy péntek délután öt órakor egy francia autó Csepderpatakon át Szepes felé vette útját kérem tovább.”¹⁰ E távirat értelmetlenségét a benne szereplő beazonosíthatatlan földrajzi nevek (Héthart, Csepderpatak) mellett tovább növeli, hogy az egy két nappal korábbi (péntek ti. augusztus 7-re esett) eseményről tudósított (2. ábra).

A továbbított hírek valóságtartamával, aktualitásával, sőt értelmével sem törődő hatóságok mellett voltak józanabban viselkedő közszereplők is. Augusztus 10-én Pozsony megye főispánja panaszolta, milyen eltúlzott a katonai hatóságok reakciója az osztrák vasúti hivatalnokok által naponta küldött izgató hírekre: „Nem múlik el nap, hogy az

¹⁰ 159/1914. sz. távirat a belügyminiszterhez. 2358/1914. res. MOL. K 149. 1914. 11. tétel. 68. doboz.

2. ábra. Távirat Esztergom megye alispánjától a belügyminiszterhez. Lelőhely: MOL. K 149. 1914. 2358/1914.

osztrák vasúti hivatalok az itteni forgalmi főnökség útján ne juttatnának egy-egy izgató hírt a katonai és polgári hatóságokhoz. (...) Én a vasutasoktól érkező ilyen, a valószínűség legcsekélyebb látszatával sem bíró hírekre nem reagálok, intézkedéseket nem teszek, azonban a katonai hatóság fogatosít önkényűleg mindenféle a forgalmat korlátozó intézkedéseket, melyek ostromállapotba valók.”¹¹ A kaotikus híráramlás következményeire a Kereskede-

¹¹ Pozsony vármegye és Pozsony szab. kir. város főispánjának levele a belügyminiszterhez, 1914. augusztus 10. OL. K 149. BM. 1914. 27. tétel 5872. alapszám.

lemügyi Minisztérium csak augusztus 14-én figyelte fel, ekkor tiltják meg a vasutasoknak, hogy továbbítsák a gyanús autókról szóló híreket. Az utasítás azonban tartalmazott egy kiskaput: ha a francia autókról szóló hírről bebizonyosodik, hogy megbízható, akkor a hírt lehet továbbítani. Ilyen formán ez egy betarthatatlan utasításnak bizonyult, ráadásul a vasutasok mérlegelési hatásköre – tekintettel, hogy ez idő tájt a vasutakat katonák irányították – sem igazán volt.

Incidensek és atrocitások

A pénzszállító francia autókkal kapcsolatos első észlelések már augusztus 4-én este befutottak a Belügyminisztériumba. Az illavai főszolgabíró este 10-kor jelentette, hogy két francia autó, „rosszat sejtve” Trencséntepliec és Illava községek között kelet felé fordult. Az észlelések és hírek száma augusztus 5-én hajnalban kezdett növekedni. A soproni határrendőrség kapitánya közölte például, hogy az utasok az éjjel ruházatot változtattak, osztrák–magyar katonai egyenruhát öltöttek, és Laibachból elindultak. A csáktornyai határrendőrség ez utóbbit cáfolta, nem Laibachból, hanem a Linz melletti Reichensteinből jönnek a gépkocsik. Mindeközben Vas megye alispánja táviratot küldött: a francia autók Szentgotthárdnál átlépték a határt. Ugyanekkor Zalalövőn egy ismeretlen gépkocsi haladt át, melynek utasai a községi éjjeliőrt kérték meg, mutassa meg az utat. Augusztus 5-én délben Nagyvázsönyről érkezett hír: a település erdőjében kilenc üldözött automobilt szétugrasztottak, közülük négy elmenekült, öt visszafelé forduló gépkocsit pedig a katonaság üldöz. Ez utóbbi szenzációról a székesfehérvári vasútállomás parancsnoka úgy tudta, nem

kilenc, hanem hét autó menekült el Nagyvázsönyből. Trecsén város rendőrkapitánya azt jelentette, hogy a francia autók hírének kézhezvétele előtt jártak a városban a keresett autók.¹² Temesváron pedig tévedésből a körözött autók közül kettőt átengednek a városon.

Hogy ténylegesen mi volt az észleléseknek az alapja? Valószínűleg pusztán csak annyi, hogy valakik valahol láttak egy autót. Magyarországon 1914-ben igen kevés, kb. négyezer személyautó volt üzemben, ebből 1800 Budapesten.¹³ Automobilt látni még mindig feltűnő és egyáltalán nem hétköznapi tapasztalat volt.

A pénzszállító autók hírére felállított útzáratokat és útakadályokat a helybéli adottságokat kihasználva, a rendelkezésre álló eszközökkel valósították meg. A falusi nép a községbe bevezető út mellett épített akadályokat, volt, ahol láncot feszítettek ki, volt, ahol barikádot emeltek. A városokban a vámsorompók vagy fontosabb forgalmi csomópontok és kivezető utak mellett állítottak fel őrseget. A tisztviselők a községek lakosait is tájékoztatták. A szarvasi járásban például augusztus 6-án kidobolták, legyen mindenki résen, mert meg kell akadályozni a Szarvas, Öcsöd és Gyoma környékén csavargó francia autók továbbhaladását.¹⁴ Az autók elfogóinak magas jutalmat ígérő hír hallatán felfegyverkezett önkéntesek szállták meg az éjszakai utakat. Az autók megérkezésére várakozó, azok elfogásában reménykedő őrsegek elbújtak,

¹² A rendőrkapitány szerint az augusztus 4-én délután kapott hírhez képes a francia autók közül kettő már 2-án és 3-án is áthaladt a városon.

¹³ A korabeli statisztikák nem a forgalomban tartott személyautók számát, hanem a külföldről behozott autók számát rögzítették. 1900–1913 között 3560 személyautó került Magyarországra, 1914-ben 439 darab.

¹⁴ Pénzsempészet automobilon. A szerda esti ribillió. *Szarvas és Vidéke*, 1914. augusztus 9. 2. Ez az egyetlen újságcikk, amelyik a hír abszurditását igyekszik a realitásokhoz igazítani, azaz megpróbál magyarázatot keresni arra az ellentmondásra: miért az Alföldön át vezet a francia autók útja Oroszországba.

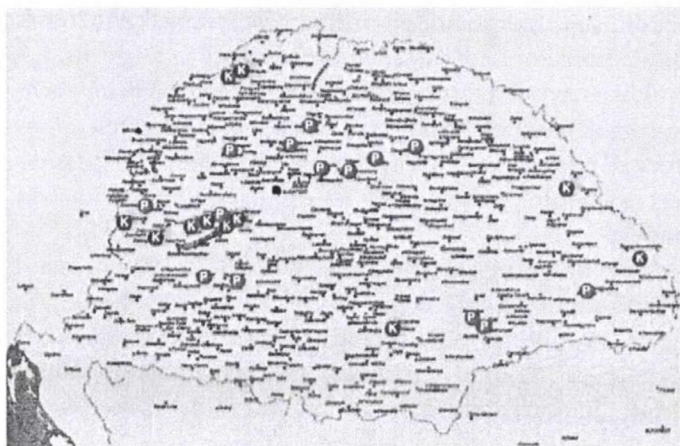
és váratlanul, lesből toppantak a közeledő gépkocsik elé. Sok panasz származott abból, hogy a meglepetésszerűen, az árokból vagy fák mögül előugró fegyveresek megijesztették a sofőröket. A sofőrök a jármű zajában nem hallották a felszólítást a megállásra. Betegh Miklós kormánybiztos írja, hogy augusztus 7-én Piskinéltől oldalról ugrottak elő a csendőrök, és ötven lépés múlva tudott az autójával megállni. Branyicskánál háromszor ellenőrizték ötszáz méter távolságon belül: egyszer a vasúti sorompónál, majd egy út menti kocsmából kiugró, fegyverét fel-emelő csendőr állította meg, végül pedig a közeli csendőrlaktanya ablakából ugráltak ki a motorzajra hiányos öltözetű csendőrök. Az incidensek hatására augusztus 10-én a Belügyminisztérium figyelmeztette a csendőrséget: „az autón utazókkal szemben nem lehet úgy elbánni, mint gyalog vagy lovas emberekkel, mert azok a motor zörgése miatt a legtöbb esetben nem is hallják a megállításra célzó felhívást”.¹⁵

Értelemszerűen azokról az incidensekről vannak források, amelyek elszenvedői írásos panaszt tettek a Belügyminisztériumban. A legsúlyosabb, az autósok halálával végződő atrocitások katonai kezeléséről nincsenek levéltári források. Mindezen felül ismerünk néhány olyan kirívó esetet is, melyek kizárólag az országos napilapokban vagy a helyi sajtóban jelentek meg.

Az incidensek leírásában vannak közös jellemzők. Olyan személyek az elszenvedői, akik nincsenek hozzászokva az efféle ellenséges és gyanakvó bánásmóddhoz.¹⁶ Losoncon báró Rosner Ervint, a főrendiház tagját feltűzőtt szuronyokkal kísérték a katonák a laktanyába, ahol a feljebbvalók

¹⁵ Belügyminiszter valamennyi csendőrkerületi parancsnokságnak, 1914. augusztus 10. 2441/1914. res. MOL. K 149. 1914. 11. tétel 68. doboz.

¹⁶ Az 1910-es években az autók igen drága és exkluzív vagyontárgynak számítottak.

3. ábra. Észlelések és incidensek 1914. augusztus 4–20. között. Kék színnel az állítólagos menekülő francia autók észlelései, pirossal az incidensek helyszínei

kétkedve fogadták az igazolványait. Gróf Hadik János főhadnagy autóját a Baranya megyei Szászváron a község lakosai szántsándékkal rossz irányba küldték. Amikor visszatért, az emberek megtámadták, gerendákat dobtak az autója elé, forgópisztolyokkal és vadászfegyverekkel vették célba. Hosszabb várakozás után, a kiérkező csendőrök az iratai átvizsgálása nélkül a község házára kísérték: „Sofőrömet és tisztí szolgámat, kik a csendőrséget arra figyelmeztetni merészelték, hogy valakinek távollétünkben a lakosság által már felkutatott táskákat kell figyelemmel kísérni, hogy semmi el ne vesszen, rúgásokkal fenyegették és amúgy is a legdurvább módra szidalmazták. (...) figyelmeztettem az őrsvezetőt, miszerint az ő kötelessége az autókat feltartóztatni és a bennülőket igazolásra felszólítani, azonban semmiképpen sem jogos az igazolvány betekintése előtt egy tiszttel szemben ilyen mértéktelen, tiszteletlen és aljas módon viselkedni. Mire ő ezen szavakkal ordított rám: És ha százszor is tiszt,

nekem egészen mindegy, még egészen másként fogok Önnel beszélni.”¹⁷ Érsekújváron Sacelláry György országgyűlési képviselőt tartóztatták fel és várákóztatták egy órán keresztül. Kisterenyéről, Füzesabonyból is érkeztek jelentések. Tiszapolgáron nem a katonaság, hanem felfegyverzett polgárőrök tartóztatták fel a Borsod megyei főispán autóját.

A Belügyminisztérium augusztus 6-án, 10-én, majd 16-án is megpróbál véget vetni a túlkapásoknak. Az egyre lakonikusabb hangvételű körrendeletek közül az augusztus 16-i már botrányos túlkapásokról és magas rangú államhivatalnokokkal szembeni erőszakoskodásokról beszél.¹⁸

Később, az incidensek miatt felelősségre vont hivatalos személyek védekezésében azonos érvek bukkannak fel: nem tudtak az autósok igazoltatását megtiltó rendelkezésekről, illetve nem tettek mást, mintsem lelkiismeretesen teljesítették a kötelességüket. Ez utóbbi érvet az alsóbb fokú hatóságok elfogadták, és hasonlóképpen a megkettőzött éberségre hivatkoztak. Az éberséggel magyarázta eljárását az a veszprémi rendőr is, aki augusztus 16-án a város főterére éppen beérkező személyautó utasait zaklatta. Az autóban két minisztériumi főtisztviselő¹⁹ utazott. Az okmányok és a felmutatott belügyminiszteri nyílt parancs azonban nem győzte meg a tizedest, és az utazókat az éppen a lakásán ebédelő rendőrkapitányhoz kísérte. Az eseményről később felvett

¹⁷ Gróf Hadik János huszár főhadnagy panasza a belügyminiszterhez, 1914. augusztus 18. A bepanaszolt csendőrmestert később 21 napi fogságra büntették, és áthelyezték Szászvárról Németbolyba. 31781/1914. MOL., K 149. 1914. 11. tétel, 68. doboz.

¹⁸ A belügyminiszter körrendelete a csendőrkerületek parancsokságaihoz, 1914. augusztus 16. 2834 res/1914. MOL., K 149. 1914. 11. tétel, 68. doboz.

¹⁹ Hollán Sándor a Kereskedelemügyi Minisztérium miniszteri tanácsosa, az elnöki osztály vezetője és Vásárhelyi Gyula a Belügyminisztérium államrendőri és közbiztonsági alosztályának osztályvezetője.

jegyzőkönyv szerint a rendőrtizedes azzal védekezett, több térképet is látott az autóban, ez megingatta benne a bizalmat: „tekintettel a mai nap előálló különféle felfangra, így a saját lelkiismeretem megnyugtatása végett csak a kötelességemet teljesítettem”.²⁰ Hasonlóképpen védekezett Mezősi Mihály a héjjasfalvai csendőr is, aki szerencsétlenségére egy porosz futárt szállító automobil igazoltatott. Az esetről felvett jegyzőkönyv szerint a futárt egy nyílt parancsal ellátott csendőrmester kísérte. Az igazoltatás nemcsak jelentős időveszteséget okozó lassúsággal zajlott le, hanem az autóra bocsátása után Mezősi „saját eljárása helyességében kételkedve, távbeszélőn felhívta a szomszédos őrsöt az autó feltartóztatására, minek bekövetkezése miatt a gépkocsi itt is fél órát vesztegelt”.²¹

Voltak emberi sérüléssel, sőt halállal végződő esetek is. Augusztus 6-án, Gyöngyösön és Szobráncon is végzetessé vált egy-egy ellenőrzés. A gyöngyösi esetnek egy Rothschild unoka, Egon Goldschmidt hadnagy és sófőrije, Ferdinand Winkler esett áldozatul. A városi vámsorompónál szolgálatot teljesítő tartalékos huszárok a szürkület idején, este 8 óra körül megérkező autót fel szólították a megállásra. Az autó azonban nem lassított, az őrség tüzet nyitott, a gépkocsiban utazók pedig meghaltak. A katonák utólag azzal védekeztek, úgy látták, az autóból bombát akarnak rájuk dobni. Szobráncon a csendőrök egy motorkerékpáron utazó szálloda tulajdonost sebesítettek meg halálosan. A csendőrök elmondása szerint a motorzajt revolverlövésnek vélték, és ezért tüzeltek.

²⁰ Jegyzőkönyv. Felvétetett Veszprémben 1914. augusztus 2-án Rigó György rendőrtizedessel a helyi alispáni hivatalnak 16071/1914. számú átíratra tárgyában. Res. II. 2934. alapszám. MOL. K 149. 1914.

²¹ Az I. sz. csendőrkerületi parancsnokság jelentése Mezősi Mihály csendőr megfenyítéséről. Kolozsvár, 1914. augusztus 19. 3162/1914. MOL. K 149. 1914. II. tétel. 68. doboz.

Augusztus 6-án Kaposvárott is lövések dördültek, de a találatok itt nem értek célba.

Talán már ennyiből is érzékelhető, hogy a rémhír keltette eseményeken nem lehetett egyetlen intézkedéssel úrrá lenni. Ahogy újabb és újabb hírek keltek szárnyra, úgy kellett az államigazgatásnak újabb és újabb utasításokat kibocsátani. Magyarországon a Belügyminisztérium, a Kereskedelemügyi Minisztérium és a Honvédelmi Minisztérium adott ki rendeleteket. A honvédelmi miniszter, hasonlóan a kereskedelemügyi miniszterhez, a rémhír terjesztését is igyekszik korlátozni, csak a megerősített hírt szabad továbbadni. Polgári automobiloikat csak a csendőrök vagy rendőrök állíthatnak meg, és csakis akkor, ha olyan gyanú lép fel, amelyről előzőleg hivatalos értesítést kaptak. A katonai autókat senkinek sem szabad megállítania. Lőni semmilyen autóra nem szabad. A rendeletek egyre szigorúbb hangvételűek, és egyre kevesebb kibúvót hagynak az érintetteknek. A magyar közigazgatáshoz képest a közös Hadügyminisztérium lassabban cselekszik.

Augusztus 15-én a katonai futárok gyors szállítása céljából a közös hadsereg illetékesei három útvonalon²² rendszeresen közlekedő gépkocsijáratokat állítottak forgalomba. A katonai autók akadálytalan haladása érdekében már a közös Hadügyminisztérium is lép: visszavonják az út menti őrségek tűzparancsát, és meghatározzák, mely városokban lehet a katonai gépjárműveket ellenőrizni. A helyzet azonban még mindig nem tudott gyorsan normalizálódni, mert az az automobiloik üldözése „a falusi népet egészen elragadta”.²³ Ráadásul a folyamatos katonai ellenőrzések a hadügyminiszteri rendelkezések el-

²² Bécs–Győr–Budapest–Eger–Kassa–Dukla, Budapest–Szekszárd–Eszék–Bosznabrod, Eszék–Vinkovce–Brcko–Újvidék között oda-vissza.

²³ Belügyminiszter a hadügyminiszterhez, 1914. augusztus 19. 3028 res/1914. MOI., K 149. 1914. 11. tétel. 68. doboz.

lenére nem maradtak abba. Zala megyében minden járművet igazoltattak, Losoncon és Balassagyarmaton pedig a városba betérni akaró gyalogosokat is feltartóztatták. Sőt, arra is volt példa, hogy még a tutajokat is ellenőrizték. Ez idő tájt a forgalom megállításában a polgári hatóságok már nem vettek részt, hanem azokat a jelen lévő katonai egységek hajtották végre. A katonai gépjárművek zavartalan haladását ez idő tájt maguk a katonák akadályozták. Mindennek ellenére az augusztus 20-a körüli napok mégis fordulópontot jelentettek az autós üldözések hazai históriájában. Az eseményekben részt vevő hatóságok már többszörösen megkapták az egyre szigorúbb hangvételű utasítást, de az utakon is egyre kevesebb lett a gépkocsi. A hónap utolsó napjaiban és szeptember elején már csak elvétve érkeznek kisebb incidensekről szóló hírek.²⁴

Végjáték

Az aranszállító autók híre és az automobilforgalom korlátozása között 1914 augusztusában a napisajtó nem teremtett ok-okozati kapcsolatot, azt a háború sajátosságának tekintették. Ez a magyarázat az államhatalomnak is kapóra jött, mert így nem került nyilvánosságra sem az állam irányítási mechanizmusának bénultsága, sem pedig hatóságok közötti együttműködés zavarai. A polgári és katonai hatóságok közötti működési zavart az okozta, hogy a felettes szerveik egymástól eltérő utasításokat adtak. Hiába tiltotta meg a belügyminiszter az autók megállítását, ha a katonai parancsnokságok ugyan-

²⁴ Süptei Imre szíves közlése szerint a Vas megyei sajtóban még 1914 szeptemberében is beszámoltak az autósok zaklatásáról.

ezen időben azt követelték, hogy a rendvédelmi egységek is adjanak személyzetet az autók ellenőrzéséhez. Kinek a parancsát kell teljesíteni? A csendőrség egy ideig a katonaságot követte, nem pedig a Belügyminisztériumot. Mindazonáltal az is világossá vált – és ezt a honvédelmi tárca fogalmazta meg –, hogy a jövőben az autók közlekedésének korlátozását a közigazgatási hatóságokkal összehangoltan lehet csak elrendelni.

Az Oroszországba pénzt szállító francia autók sztorija a kortársak figyelmét is felkeltette. Utólag arra keresték a választ, volt-e a rémhírnek bármiféle valóságalapja. A visszaemlékezések közül Betegh Miklósé a legérdekesebb.²⁵ Betegh a rémhír valóságalapját abból a valós eseményből vezette le, hogy a román trónörökös fia Berlinből Magyarországon át automobillal utazott hazájába. Ez valóban így is volt, Károly román herceg átutazása tényleg egybeesett az aranyszállító autók utáni hajszával. Valójában a rémhír eredetét egy német vizsgálat még 1914 szeptemberében kiderítette, és a hírt egy időközben a nyugati fronton elesett katonatiszthez kapcsolta. Mindez azonban nem került nyilvánosságra.²⁶

Összefoglalva az elmondottakat, az aranyszállító autók álhírét Magyarországon hatósági intézkedések hitelesítették. A túlkapások olyan időben történnek, amikor a vasutakon nincs vagy rendkívül korlátozott a személyszállítás. A lakosság autósokkal szembeni fellépését, az érzelemkitörések és fenyegető tömegjelenetek kialakulását – a háborús sokkon kívül – vélhetőleg az is segítette, hogy az automobilban népünk nem látott mást, mint kiváltságos gazdagok esztelen száguldásának eszközét. Bizonyára a mesés aranykincs utáni vadászat, a

²⁵ Betegh, 1924

²⁶ Verhey, 2004: 84–86.

megtalálónak járó jutalom reménye is sokakat feltüzelt. Amíg Németországban az autók utáni hajszának a kormány szándékosan nem vetett véget, mert abban a háború iránti elkötelezettség eszközét látták, ilyesmi Magyarországon fel sem merült. Magyarországon az állam véget akart vetni az autósok üldözésének, de nem volt ereje ezt véghezvinni. Az autósok üldözése a békéjét veszített magyarországi társadalom anómiája.

Források

MOL. Belügyminisztérium, K 149. 1914. 68. doboz.

MOL. MÁV. Z 1524. 26. doboz 239690/1914.

Napilapok:

Budapest, Budapesti Hírlap, Dél-Magyarország, Eger, Esztergom, Népszava, Nyírvidek, Pápai Hírlap, Pápai Lapok, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Szarvas és Vidéke, Az Újság

Irodalom

Betegh Miklós 1924: *Erdély a háborúban: néhány adat az 1914–1917. évek történetéhez*. Dicsőszentmárton, 106.

Kozma Miklós 1932: *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*. Révai, Budapest, 576.

Verhey, Jeffrey 2004: *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge University Press, 268.

Vörös Boldizsár 2005: „Szamuelli repülőgépen Oroszországba szökött”. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. *Budapesti Negyed*, 1–2. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00034/voros.html>

Szirmai Gábor

HÁROM VILÁGHÁBORÚS INFORMATIKATÖRTÉNETI ETŰD MUZEOLÓGUSI-TECHNIKATÖRTÉNÉSZI SZEMMEL

1. Az első világháború óriás repülőgépei

Ennek az írásnak az alapját azok a ma már teljesen a felejtés homályába merült, főleg háború végi gépek képezik, melyeknek a léte részben a hadi titkolózás, részben a háború váratlanul gyors befejezése, részben pedig az antanthatalmak presztízs- és licencéhsége miatt homályba merültek. A békeszerződések utáni idők teljes apátiája, politikai és gazdasági nyomora nem tette lehetővé az akkor még fellelhető, esúcskategóriájú hatvan német repülőgép maradványainak számbavételét (melyeket az elkeseredett németek is, de a szerződések szerint az ellenség is tudatosan megsemmisített). Mégis, néhány kötettel, fényképpel rendelkezünk arról a nagyjából 12 típusba sorolható repülőőről, melyekről elvétve pár kötetben meg is emlékeznek – természetesen csak német nyelven. A Magyar Királyi Légügyi Hivatal könyvtárának szétszórása kapcsán e sorok írójának megadatott, hogy pár adatot kijegyzetelhessen 1972-ben e központi motoros óriásgépekről. S ami számunkra még fontosabb: azokról a módszerekről, hogy miképp tudtak részben egymással részben a földdel kapcsolatot tartani.¹

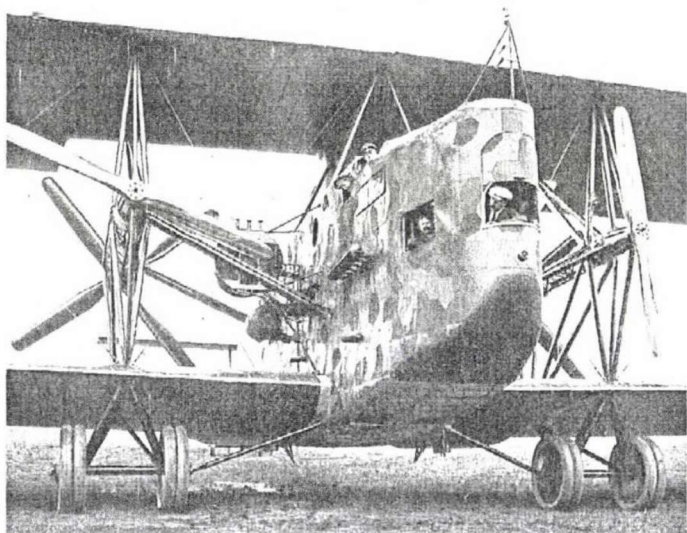
¹ Ajánlott forrás e témában Magyarországon a Közlekedési Múzeum Könyvtára, a Postamúzeum még megmaradt könyvanyaga (sajnos a tárgyi anyagot kihatították).

1.1. Kihívások a kommunikációs rendszer előtt

Két érdekességet emelek ki a sok kötetet megrölténi tudó tényanyagból. A világháború kezdetén meglepő módon az orosz hadvezetés rendelkezett elsőként négy-motoros repülőgépekkel. Nevüket (pl.: Ilja Muromec) a gép méreteit kifejezve az orosz mondavilág hőseiről kapták. E géptípusnál azonban nem egy csoportban helyezték el a motorokat, azok a szárnyon, konzolokon lógtak, nem kellett kezelői kapcsolat (csak később) a géppuskásokkal. Noha az angoloknak és az olaszoknak is voltak többmotoros gépei, az óriásbombázók építésének mesterei a németek lettek.² A kommunikációs alrendszer fejlesztése az első pillanattól fontos volt: a franciák az 1910-es picardie-i hadgyakorlaton a 13 repülőgép és 4 léghajó távolfelderítési adatait már szikratávíróval továbbították. Az óriás repülőgépek rádiós fülkéiben kb. 1916-tól az izzócsöves (vákuumcsöves) erősítőberendezések már a rendes felszerelés részét képezték.

A gépek méretei meghatározták a fedélzeti kapcsolattartás nehézségeit. A Siemens-Schuckert Werke gépe 48 méter fesztávval, 21 méter hosszúra épült. A Li-Ho-R (Breslau) gép törzsének belmagassága 4 méter volt (legnagyobb légcsavara 8 méter átmérővel készült), három fedélzettel. A DFW gépének 7 géppuskása, 53 méteres fesztávja, három (!) vezetőállása követelte a belső kapcsolat megteremtését. Úgyszintén a ma már komikus olvasatú sebességváltó géptermi kezelése a DFW–R óriásgépen egészen precíz összedolgozást kívánt a pilótákkal. Az elektromotorokkal dolgozó szervókormányok (az első vi-

² Bár Magyarország akkor sem volt független, de büszkén mondhatjuk, a magyar pilótáknak nemesak egymotoros „repülőcsolnakjaik voltak”, s a Lloyd repülőgépgyárban terveztek óriásgépet is, központi gépteremmel.

*Siemens óriásgép. A felvétel jól érzékelteti, milyen nehéz lehetett a kapcsolatot tartani a sokszor tucatnyi gépkezelővel (navigátorral, mérnökkel, a benzintartályok felügyelőjével, bombacélzóval, fordítómesterrel, kompresszormesterrel) a hatalmas méretek miatt. A pokoli vibráció, légszavar-zaj, motordübörgés, menetészél és gépfegyverropogás miatt kellett csőpostát is használni.**

lágháborúról beszélünk!!) az AEG gépén külön mérnököt követeltek meg a menet közbeni üzemeltetésre, illetve hiba esetén a másodperceken belüli, azonnali beavatkozásra. Ugyan a Junkers gyár gépe sem került már a frontra (majd egy évtized múlva repült csak a zseniális, elv-utánépített gép, a G 38, Do-X), mégis megemlítem a különlegessége miatt: 1,6 méter vastag szárnyában a

* A tanulmányban közölt képek forrása Erich Offermann: Die Riesenflugzeuge Richard Carl Schmidt & Co., Berlin, 1927. Néhány kép megjelent már egy korábbi közleményben. Szirmai Gábor: Központi motoros, óriás repülőgépek az első világháborúban II. Haditechnika, 2011/5 72-75.o

A korabeli felvételen a haubéba (repülős fejevédő) épített fülhallgató látható. A bőrből készült elasztikus/hajlékony sapkát bélelték, hogy a pokoli zaj ellenére a vétel hallható legyen. Ezt a zárt mágneses-körű fülhallgató-rendszert csak pár éve tette elavulttá a műszaki haladás: érdekesség, hogy száz évnél is tovább megtartotta eredeti formáját.

motorokat menet közben is szerelték. A szerelőknek és a pilótának úgyszintén kapcsolatot kellett tartania, hiszen mérőműszereiket részben a pilótafülkében, részben a motorokon helyezték el. A nehézségeket a hatalmas

hangzavar adta (főleg a fémépítésű gépeken), különösen a kompresszorok jellegzetes, magas hangtartományú sívítása tette lehetetlenné a beszédet. A mínusz negyven fokos hidegben nem közlekedhettek megfelelő gyorsasággal a szűk kiszolgáló folyosókon a vastag ruházatban és bakancsban, ehelyett kellett valamilyen eszköz az információközléshez.

A már említett DFW legutolsó fejlesztésének két pilótája közel 9 méteres magasságból kellett volna, hogy irányítsa a leszállást. A hadi repterek akkor még alig-alig betonozott futópályájára pontosan letenni aligha lehetett volna így a gépet, ezért kifejezetten a leszálláshoz a gép törzse alá építettek egy harmadik pilótafülkét. Az ebben helyet foglaló „leszálló pilótának” a fenti kollégákkal egészen szoros együttműködésben kellett lennie, mivel ő csak a kormányt kezelte. Ma már elképzelhetetlen állást töltött be a „tankmester”, (német terminológiában a benzinfigyelő³) is, akinek csak a benzintartályok trimmelése és ürülésének figyelemmel kísérése volt a dolga. Első olvasatra érthetetlen a dolog, hiszen a fedélzeti mérnök dolga a tartályok figyelése. Azonban ezeknek az óriásgépeknél a kérdés kezelése önálló embert kívánt, hiszen pl. a Staaken gépre 24 (!) tartályt erősítettek. Ezt az egyenletes súlyelosztás miatt tervezték, valamint azért is, hogy az egyes tartókra kisebb koncentrált erő jusson, továbbá a trimmelés szempontjai is ezt indokolták. Nem szabad elfelejtenünk, hogy meglepő módon az óriásgépek alapanyagát jórészt a ragasztott fa képezte (az alumíniummal való takarékoság miatt), s ez is a súly jó elosztását kívánta. A tankmesternek a pilótával természetesen állandó kap-

³A benzinfigyelő (benzinwacht) folyamatosan ellenőrizte a repülő 24 benzin-tartályának ürülését, a súlypont változását, a fagyásokat, a gyakori benzin-vízesedést, valamint a benzinszivattyúk nyomáshatároló szelepeit ill. az úszóhátszínt.

Alig több mint száz évvel az első világháború kitörése után, a centenáriumi alkalmat megragadó társadalomtudományi reflexióhoz csatlakozva több nyomós ok is van arra, hogy a hajdan-volt harci eseményekhez sajátos és kezdeményező módon, *információtörténeti kontextusban* is közelítsünk:

- 1.) Magát a világháborút számos szempontból tette már mérlegre a történeti irodalom. A szintetikus művek mellett könyvtárnyi önálló, szakosított feldolgozás jelent meg a katonai, politikai, diplomáciai, gazdasági szempontok tematikus és kronologikus rendben való áttekintésével. Nem született még azonban olyan megközelítés, amely a *Nagy Háború információtörténetét* magát kívánta volna megírni: azt, ahogyan az események menetébe különféle információs mechanizmusok alakító vagy befolyásoló erővel szóltak bele.
- 2.) A 19. század utolsó harmadában a gazdasági/társadalmi/technológiai fejlődéshez kapcsolódóan olyan átfogó információs megatrendek indultak el a világban, amelyek aztán a 20. század harmincas éveinek „koraszülött” információs társadalmához vezettek. Az első világháború jól vizsgálható és feltétlenül mérlegre teendő tehát arról az oldalról is, hogy az általa teremtett „*tartós rendkívüliség*” fél évtizede milyen *dramaturgiai szerepet játszott a kortárs információs megatrendek alakításában*, hogyan és hányféle csatornán keresztül „szólt” bele azok alakulásába. Azaz: elkerülhetetlen a Nagy Háború helyének információtörténeti kijelölése is.

Ehhez kívánnak fogódzót nyújtani a kötetben összegyűjtött tanulmányok.

ISBN 978 963 693 630 3

